

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

**ОБОРОННІ ВІЙНИ:
ПОЛЬЩА 1939 – УКРАЇНА 2022-2023**

Монографія

Львів
Національна академія сухопутних військ
2024

УДК 94(438+477):355.1
О 22

Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради Національної академії
сухопутних військ
(протокол від 24.10.2024 р. № 4)

Рецензенти:

В. Льницький, доктор історичних наук, професор;
Р. Кохновські, доктор габілітований, професор

О 22 **Оборонні війни: Польща 1939 – Україна 2022-2023:**
Монографія / відп. ред. А. Харук. – Львів: НАСВ,
2024. – 269 с.

ISBN 978-617-7689-12-5
DOI 10.33402/obv.2024

Розглянуто порівняльні аспекти оборонних війн Польщі (протистояння німецькій агресії у вересні 1939 р.) та України (відбиття широкомасштабного російського вторгнення у 2022-2023 рр.). Досліджено політичні та стратегічні проблеми, озброєння і логістики, оперативні, тактичні та морально-психологічні аспекти війн і питання історичної пам'яті.

Монографія становитиме інтерес для науковців, викладачів і студентів (курсантів) вищих закладів освіти, а також для усіх, хто цікавиться історією воєн XX – XXI ст.

УДК 94(438+477):355.1

ISBN 978-617-7689-12-5
DOI 10.33402/obv.2024

© Національна академія сухопутних військ, 2024
© Інститут українознавства НАН України, 2024

Зміст

Переднє слово (Ткачук П. П.)	4
Розділ 1. Польсько-українська військова співпраця в ході повномасштабної російсько-української війни (Ткачук П. П.)	5
Розділ 2. Початок Другої світової війни (вересень 1939 р.): основні тенденції історіографії, сучасного суспільно-політичного дискурсу (Соляр І. Я., Руккас А. О.)	24
Розділ 3. Niemieckie i francuskie przygotowania wojenne na froncie zachodnim we wrześniu 1939 roku (Korzeniowski P.)	54
Розділ 4. Корпус охорони прикордоння в обороні державного кордону Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві (Дем'янюк О. Й.)	65
Розділ 5. Провокативна роль радянських спецслужб та пропаганди в період німецько-польської війни 1939 р. (Щеглов А. Ю.)	80
Розділ 6. Działania wojenne Armii Czerwonej w południowo-wschodniej Polsce we wrześniu 1939 roku (Włodarkiewicz W.)	98
Розділ 7. Twierdza, która nie skapitulowała. Brześć nad Bugiem w kampanii polskiej 1939 roku (Ostank A. A.)	121
Розділ 8. Rejon Umocniony Hel 1939 – koncepcja systemu uzbrojenia: teoria i praktyka (Franz M.)	138
Розділ 9. Сприйняття українцями Галичини й Волині початку Другої світової війни (Боляновський А. В.)	152
Розділ 10. Plany aprowizacji Wojska Polskiego w chleb na czas wojny w 1939 roku (Jasiński G. J.)	170
Розділ 11. Слабший проти сильнішого. Війна в повітрі – Польща 1939 і Україна 2022 (Харук А. І.)	186
Розділ 12. Перша доба повномасштабної російсько-української війни: спроба реконструкції подій (Трофимович В. В., Трофимович Л. В.)	199
Розділ 13. Імперські концепти російської інформаційної політики (Виздрик В. С.)	213
Розділ 14. Консцієнтальна війна як чинник формування та трансформування історичної пам'яті (Передерій І. Г., Гула Р. В.)	223
Розділ 15. Широкомасштабна російська агресія проти України (2022-2023 рр.): серйозно про курйозне (Куцька О. М.)	242

Переднє слово

Україна і Польща як країни-сусіди тісно пов'язані численними спільними випробуваннями. Обидві країни мусили відбивати агресію авторитарних режимів: Польща у 1939 р., а Україна веде цю боротьбу ще й зараз. Під час наукових заходів за участю істориків наших країн неодноразово наводились історичні паралелі відбиття агресії Польщею у вересні 1939 р. й Україною – з лютого 2022 р. Осмислення цих історичних паралелей обумовило організацію та проведення у вересні 2023 р. в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Українсько-польського круглого столу «Оборонні війни: Польща 1939 – Україна 2022-2023». До його організації активно долучились інші наукові установи та вищі заклади освіти України і Польщі. Круглий стіл став вдалою спробою істориків обох країн узагальнити досвід протистояння агресії тоталітарних режимів, а водночас окреслити шляхи вивчення подій сучасної оборонної війни України проти російської агресії. Незважаючи на те, що наша війна ще триває, її операції та бої вже стали предметом дослідження представників історичної науки як в Україні, так і в Польщі. Історичний аналіз цих подій має не лише суто наукове, але й прикладне значення. Врахування досвіду українського народу та його Збройних Сил у протистоянні російській агресії сприятиме підвищенню обороноздатності наших союзників, у тому числі Польщі. Підсумки проведеного під час круглого столу історичного аналізу зібрані у цій колективній монографії.

Начальник Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
доктор історичних наук, професор
генерал-лейтенант Павло ТКАЧУК

Розділ 1. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА СПІВПРАЦЯ В ХОДІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

In this article, the author attempts to examine various aspects of Polish-Ukrainian military cooperation during the full-scale Russian-Ukrainian war. Based on the analysis of the experience of bilateral diplomatic relations, the author highlights various legal and regulatory arrangements related to the establishment of defense cooperation in the past and at the present stage.

With the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine, Poland became one of the first countries to assist the Ukrainian side in the fight against the aggressor. It is noted that this event became a kind of catalyst for the intensive development of Polish-Ukrainian bilateral relations in various areas, including military, and cooperation between Poles and Ukrainians has become consistent.

Based on the analysis of official statements of the top political elite of Poland and Ukraine, publications on the websites of official agencies and materials of leading media, the article examines various areas and formats of military and defense cooperation.

Attention is drawn to the significant financial assistance provided by official Warsaw to Ukraine during the war, which reached almost \$3.5 billion. The author mentions various types of equipment and weapons provided by the Poles for Ukrainian needs, as well as the preparation of new defense packages. It is stipulated that training of the Ukrainian military under EU programs is being conducted in Poland. Arrangements are being made for the treatment of Ukrainian soldiers in Polish medical facilities. In addition, the necessary medication was transferred from Poland for Ukrainian soldiers and war victims. Other areas of cooperation (cybersecurity, documentation of Russian war crimes, etc.) were also mentioned.

One can make a fair prediction that Polish-Ukrainian military cooperation will continue in the future and will likely take on new forms of implementation.

Історія польсько-українських взаємин має багатовікову історію і сповнена різнопланових сюжетів: конфліктних, трагічних, героїчних. Добре відомий той факт, що Польща першою визнала незалежність України в 1991 р. І слушною є вельми поширена думка в сучасних засобах масової інформації, що за дещо більше тридцяти років незалежності України польсько-українські відносини розвивалися в різних напрямках, змінювали свою офіційну риторичку

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ткачук П. П., 2024.

і теми діалогів, але досягнути свого апогею і безпосередньо конкретних шляхів розвитку змогли лише після початку широкомасштабного вторгнення російської федерації до України 24 лютого 2022 р.: «Україна і Польща – близькі країни. І після початку повномасштабної війни Росії проти України Варшава і Київ починають будувати нові відносини», – зазначив в одному з інтерв'ю речник польського МЗС Лукаш Ясіна (*Польща – це найсильніший союзник України, 2023*).

Посилення російської агресії, повномасштабне вторгнення на суверенну територію України, порушення численних міжнародно-правових актів і фактична бездіяльність низки міжнародних інститутів засвідчили не лише початок суттєвих змін у системі світового порядку і, очевидно, початку формування нової системи міжнародних відносин, а й продемонстрували руйнування архітектури сучасної системи європейської безпеки, показали потребу в реформуванні (переформатуванні) діяльності міжнародних організацій, які не можуть суттєво вплинути на дії держави-агресора і зашкодити її планам.

Однією з перших Республіка Польща заявила про засудження дій росії та готовність надавати Україні необхідну підтримку. Польський Президент Анджей Дуда, приймаючи у Варшаві Міністра закордонних справ України Дмитра Кулебу, висловив непохитну солідарність з Україною та українським народом на тлі російського вторгнення, запевнив у повній підтримці дій Президента України Володимира Зеленського із захисту миру в Україні (*Дмитро Кулеба: Польща стоїть пліч-о-пліч з Україною..., 2022*). А. Дуда підкреслив готовність його держави негайно збільшити підтримку Україні в плані постачання оборонного озброєння і надання гуманітарної допомоги.

З перших днів розгортання повномасштабної війни та до сьогодні Польща надала значний масив різноманітної допомоги для України та її народу: військової, фінансової, гуманітарної, політичної. Вона виступила лобістом захисту українських інтересів перед міжнародною спільнотою, насамперед у наданні військової допомоги, євроінтеграційного і євроатлантичного векторів політики. Поляки відкрили свої двері для численних потоків українських біженців, надали їм підтримку в ході адаптації в нових реаліях життя.

Звісно, що за цей проміжок часу сталися і ті події, які, на думку низки аналітиків, почали розхитувати мости польсько-української дружби. Маємо на увазі блокування кордонів польськими перевізниками (*Супрун, 2023*). Але, не зупиняючись детально на цьому питанні, зазначимо, що з обох сторін на офіційному рівні йде пошук оптимальних шляхів вирішення цієї проблеми.

Тематика польсько-української військової співпраці в ході широкомасштабного російського вторгнення в Україну є безумовно актуальною до вивчення та розгляду, адже її аналіз і розуміння допоможуть у посиленні та кращій розбудові спільних дипломатичних відносин.

Нашою метою є розглянути питання польсько-української військової співпраці в ході повномасштабної російсько-української війни та проаналізувати її успіхи, можливі прорахунки і подальші перспективи.

Загроза зі сторони РФ для України та Польщі сприймалася особливо гостро після Катинських подій (2010 р.) і анексії Криму та розгортання бойових дій на території українського Донбасу (2014 р.) (*Губицький & Мельник, 2022: 151*). Попередній українсько-польський досвід співпраці став опорою для розвитку військової взаємодії в умовах російської агресії (*Губицький & Мельник, 2022: 151*). Якщо розглядати основні його віхи, то варто пригадати наступне: укладену угоду у Варшаві 26 листопада 1997 р. про створення спільного військового підрозділу для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій – ПОЛУКРБАТу (POLUKRBAT); пізніше ця ініціатива розширилася за рахунок участі Литви. 19 вересня 2014 р. міністри оборони України, Литви та Польщі підписали угоду про створення об'єднаної транснаціональної бригади, і вже в лютому 2015 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між урядами перелічених вище країн і було створено ЛИТПОЛУКРБРИГ (LITPOLUKRBRIG) (*Губицький & Мельник, 2022: 152*). 2 грудня 2016 р. було підписано Генеральну угоду між Польщею і Україною про взаємне співробітництво, що передбачала взаємодію за 24 напрямками у сфері оборони (*Губицький & Мельник, 2022: 152*). Покращенню українсько-польського діалогу сприяють і відносини в межах Люблінського трикутника, створеного в 2020 р.

У 2017 р. в дискусійній записці українсько-польської Діалогової групи (створена за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» (Київ) та Фондації ім. Стефана Баторія (Варшава), складається з 19 експертів), яка стосувалася спільного бачення подальшого розвитку двосторонніх відносин, було зазначено, що партнерство обох сторін повинно базуватися серед іншого й на солідарності перед загрозою російської агресивної політики, включаючи як військові, так і гібридні форми, а в короткостроковій перспективі його потрібно зосередити на співпраці у військовій сфері (*Пріоритетне партнерство..., 2017: 3*).

Ще до початку розгортання повномасштабної російсько-української війни Польща демонструвала активну підтримку українського сусіда перед загрозою посилення агресії рф. 27 січня 2022 р. її парламент ухвалив резолюцію, в якій закликав ЄС і НАТО забезпечити всебічну підтримку України і висловив негативне ставлення до агресивної політики, яку веде росія. Було зроблено наголос на непорушності кордонів і територіальній цілісності України та її права визначати власне майбутнє (*Бучин, 2022: 32*). 1 лютого того ж року до Києва приїхали тогочасні прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон і очільник польського уряду Матеуш Моравецький. Високопоставлені зарубіжні гості висловили пропозиції, спрямовані на посилення обороноздатності України, і підписали попередню угоду про новий формат співпраці між Україною, Великою Британією та Польщею (*Бучин, 2022: 32-33*).

Варто звернути увагу на те, що офіційна Варшава надала Україні першу військову допомогу (шоломи і гранатомети) ще до подій 24 лютого 2022 р. (*Бучин, 2022: 34*).

Після широкомасштабного вторгнення двостороннє співробітництво набуло стратегічного характеру. Польща чітко зрозуміла, що Україна боронить не лише свою територію, право на незалежність, а й стоїть на захисті Європи, насамперед самої Польщі, від подальшої ескалації російської агресії та її поширення на нові території й масового розповсюдження ідей «руського мира»: «Історичний досвід показує, що позбавлення незалежності однієї країни в регіоні неминуче веде до втрати незалежності іншими», – наголошував у доповіді перед Сеймом Міністр закордонних справ Польщі Збігнєв Рау (*Цит. за: Панченко & Коваль, 2023*).

Українське питання стало одним із найвагоміших у площині польської зовнішньої політики і, враховуючи великі хвилі українських біженців, набуло ваги й у внутрішньому житті країни. Польща стала одним із лідерів серед країн ЄС та Північноатлантичного альянсу в питанні передачі Україні зброї (Магда, 2022). Можна стверджувати, що вона стала українським «адвокатом» у Європі. Офіційна Варшава є активним учасником Кримської платформи та членом Основної групи країн (Core Group), яка скликана для створення Спеціального трибуналу щодо злочинів росії проти України, відіграє важливу роль у спробах повернення незаконно депортованих до рф українських дітей (Політичні відносини між Україною та Польщею, 2023).

На початку березня 2022 р., після введення ЄС санкцій проти росії та Білорусі за вторгнення в Україну, Польща припинила транскордонне співробітництво з ними (Федорова, 2023: 77). Прийняла найбільшу кількість біженців із України, максимально спростивши процедури перетину кордону. Були створені центри біженців, де їх було забезпечено усім необхідним. Для транспортування важкопоранених було сформовано спеціальний потяг (Федорова, 2023: 77).

13 квітня того ж року в Польщі було ухвалено Закон про спеціальні рішення у сфері протидії підтримки агресії проти України та захисту національної безпеки, який заборонив ввезення до країни вугілля та коксу з росії та Білорусі, а польським підприємцям, які постраждали від цього рішення, гарантувалося відшкодування збитків зі сторони держави (Губицький & Мельник, 2022: 152).

Важливим аспектом українсько-польської військової співпраці є постачання зброї та оборонного обладнання. У липні 2023 р. на запитання Інтернет-видання Defence24.pl Оперативний центр міністерства національної оборони Польщі повідомив, що розмір польської військової допомоги для України сягнув 3 млрд євро (понад 13,3 млрд злотих) (Palowski, 2023). Хоча на сайті цього видання зазначалося, що ця сума може бути наведена без врахування окремих видів зброї та техніки. Однак, це були лише припущення, адже зі сторони польського міністерства було зазначено, що точна інформація про розміри та види військової допомоги для України є секретною і не може бути розголошеною.

Місяцями раніше про суму військової допомоги майже на 3 млрд євро заявляв польський лідер А. Дуда під час спільної пресконференції з президентом Австрії Александером ван дер Белленом (*Польща вже надала Україні...*, 2023).

Відповідно до рейтингу журналу Forbes Ukraine на травень 2022 р. Польща була на першому місці серед країн, які найбільше допомогли Україні з моменту початку повномасштабної російсько-української війни (*Ланда & Гненний, 2022*).

Під час спільного брифінгу з очільником польського уряду Дональдом Туском у січні 2024 р. Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль заявив, що за час повномасштабного вторгнення Польща надала для України озброєння і техніки на суму майже 3,5 мільярда доларів. Український прем'єр зробив уточнення, що йшлося про сотні різних видів техніки та обладнання: танків, літаків, гелікоптерів, систем протиповітряної оборони та ін. Особливу подяку Д. Шмигаль висловив польській стороні за підтримку Формули миру В. Зеленського (*Польща вже надала Україні...*, 2024). Очевидно, що надане озброєння та допомога є важливими для України не лише для захисту територій, а й у ході проведення контрнаступальних дій.

Загалом обсяги переданої Україні зброї й техніки є доволі великими, тому ми розглянемо окремі поставки та їхню важливість. Польща є одним із основних постачальників важкого озброєння (*Величко, 2023: 25*). Серед видів наданої військової допомоги: танки і бронетехніка, артилерійські установки, боєприпаси, зенітні установки, авіація (винищувачі).

У червні 2022 р. Польща передала Україні 18 САУ Krab з калібру 155 мм. Це в свою чергу обумовило суттєві зміни в ході бойових дій на Донбасі. Офіційна Варшава також передала для України 230 танків Т-72 і кілька танків польської модернізації РТ-91 (*Магда, 2022*). Під час згаданої вище пресконференції польського і австрійського президентів А. Дуда повідомив, що його країна зі свого арсеналу передає Україні літаки МіГ-29 (*Польща вже надала Україні...*, 2023). Він подякував владі Австрії за те, що вона передала для офіційного Києва бронежилети і каски, наголошував на потребі подальшої підтримки українців: «Відтак, у нас є відчуття, що сьогодні українці насправді захищають Європу, захищають і нашу країну. Тому ми вважаємо природним військовою підтримку України», – сказав А. Дуда (*Цит. за: Польща вже надала Україні...*, 2023).

Варто зазначити, що РП та Україна підписали Меморандум про створення спільної польсько-української комісії з налагодження кооперації між підприємствами обох країн. Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль зазначив, що ця комісія підготує рекомендації щодо формату створення Українсько-польського спільного підприємства з виготовлення зброї та військової техніки (*Денис Шмигаль: Україна та Польща домовилися...*, 2022).

Кризу українсько-польських відносин не спричинив і трагічний інцидент у Пшеводуві (15 листопада 2022 р.), де внаслідок влучення ракети загинуло двоє місцевих жителів (*Магда, 2022*). Хоча зі сторони кремля цей випадок не оминали увагою і всіляко поширювали в різних контекстах методами пропаганди.

Російська пропаганда будь-що прагне ослабити українсько-польський союз і намагається вставляти палки в колеса, аби зірвати можливості консолідованих дій офіційних Києва та Варшави. Неодноразово з вуст високопоставлених кремлівських чиновників лунали тези про те, що Польща готується анексувати територію Західної України (про це говорили Дмитро Медведєв, Сергій Наришкін) (*Магда, 2022*).

Ще одним інструментом ворожої пропаганди є т. зв. гра на спільних історичних подіях, аби зіштовхнути українців і поляків не тільки на офіційному рівні, а й на рівні громадянського суспільства. Однак такі дії не є успішними. Польське суспільство не є повністю проукраїнським, але воно ніяк не підтримує настроїв росіян і налаштоване проти них. Про це говорить експерт із питань українсько-польських відносин Даріуш Матерняк: «Російський вплив закінчився 24 лютого в тому сенсі, що багато людей не беруть до уваги тих усіх дій, які кидають російські пропагандисти в інформаційний простір, щоб посварити українців і поляків. Коли такі коментарі є чи спроби, передусім на історичному тлі, щоб погіршити відносини, то більшість поляків, 95 – 97% реагують на це, як на російську пропаганду і цьому не довіряють, тобто ідентифікують це, як російську діяльність. Зараз можливість, діяльність російської агентури у Польщі дуже обмежена, тому що війна в Україні. Польські спецслужби надають цьому більшу увагу і російська агентура не може так просто працювати і є суспільна вимога цих осіб притягувати до покарання. Поляки розрізняють пропаганду і діяльність російських спецслужб. Не все суспільство у Польщі є проукраїнським,

хоча з війною стало набагато більше таких людей, але майже 100% поляків антиросійськи налаштовані» (*Цит. за: Терещук, 2023*).

5 квітня 2023 р. В. Зеленський здійснив офіційний візит до Польщі. Це був перший офіційний візит українського лідера до цієї країни з моменту початку повномасштабної російсько-української війни. Було проведено зустрічі з А. Дудюю, представниками уряду, обговорено питання подальшої міждержавної військової та економічної співпраці. Президент України В. Зеленський і прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький підписали протокол про співпрацю у сфері оборони (*Брайлян, 2023*). Було оприлюднено дані про те, що РП передала для України танки Т-72, танки «Леопард-2», танки РТ-91 Twardy, САУ Krab, літаки МіГ-29, ПЗРК Piouun, безпілотники-розвідники, міномети та ін.

Аналізуючи хронологію надання Україні необхідного озброєння з початку повномасштабної війни, треба зауважити, що допоки інші країни розмірковували про надання українцям того чи іншого виду зброї й техніки, то Польща діяла і закликала до цього інших. Допоки Німеччина та Іспанія розглядали можливості постачання «Леопардів» і в результаті утримались, то у квітні 2022 р. Польща та Північна Македонія передали Україні частину свого боездатного танкового парку. Танки Т-72 були потім удосконалені за рахунок встановлення реактивної броні, а деякі з них раніше пройшли спеціальну програму модернізації (*Шевченко, 2022*).

Окрім постачання необхідного озброєння, РП є важливою з точки зору логістики – транспортним вузлом, бо через її територію відбувається транзит необхідної зброї та обладнання для потреб Збройних сил України. Також на польських теренах здійснюють ремонт зброї для України. США організували в Польщі базу для ремонту західного артилерійського озброєння, що постачається Україні (*Козацький, 2023*). Польща теж сама розгорнула схожі ремонтні компанії, до яких було залучено чималу кількість фахівців.

У квітні 2023 р. Polska Grupa Zbrojeniowa та українська компанія підписали угоду про виробництво 125-мм танкових боеприпасів. Польська сторона передасть для українців не лише свої технології виробництва, а й потрібне обладнання (*Козацький, 2023*).

На її теренах також проходять навчання українські військові за програмами ЄС, зокрема тренувальної місії EUMAM (Брайлян, 2023). У серпні 2023 р. українські військові також пройшли в Польщі тижневий курс із цивільно-військового співробітництва за стандартами НАТО, де вивчали і розглядали проведення заходів військової співпраці, міжнародне гуманітарне право, процес прийняття військових рішень за стандартами Північноатлантичного альянсу тощо (Глуценко, 2023).

Унаслідок російських атак було знищено чимало об'єктів критичної інфраструктури і транспортних шляхів, відбулося блокування українських морських портів. Це, в свою чергу, завдало шкоди транспортному сполученню України з міжнародною спільнотою. Тому важливим у цьому контексті є рішення про створення спільного з Польщею логістичного залізничного підприємства, прийняте наприкінці квітня 2022 р. (Бучин, 2022: 38).

Одним із напрямів співробітництва є також лікування українських військових та їхня реабілітація в Польщі. Відповідно до офіційних повідомлень, понад 2,5 тисячі українських захисників зможуть пройти такий медичний курс лікування (Леценко, 2023). Про це повідомив В. Зеленський під час брифінгу з польським прем'єром М. Моравецьким. Також поляки допомагають українцям, надсилаючи для українських лікарень сучасне обладнання, яке допомагає надавати якісну й оперативну допомогу для військових, постраждалих від війни та пацієнтів загалом. Зокрема, Дніпропетровська обласна лікарня ім. Мечникова отримала новітнє офтальмологічне обладнання (Гуманітарна допомога з Польщі..., 2023). У планах Києва та Варшави є задум створення військово-медичного хабу для обміну досвідом і надання практичної допомоги (Україна і Польща створюватимуть..., 2023). За даними МОЗ України, за кордон, до понад 30 країн світу, було евакуйовано 4417 українців, які постраждали від війни. Разом із Німеччиною та Норвегією Польща є однією з країн-лідерів, які прийняли українських громадян на лікування (383 особи) (Понад 4400 постраждалих від війни українців..., 2024). Ведуться перемовини про створення в Україні за допомоги низки польських організацій і фондів спільного центру протезування для військових, постраждалих у російсько-українській війні (В Україні створюють польсько-український центр ..., 2024).

Інша сфера допомоги – забезпечення зв'язку на прифронтових територіях. У грудні 2023 р. уряд Польщі передав для України 5 тисяч терміналів Starlink для підтримки зв'язку на територіях біля фронту та для потреб підприємств критичної інфраструктури (*Польща передала Україні..., 2023*). Отримані термінали допомагають відновлювати зв'язок у деокупованих регіонах, забезпечувати функціонування шкіл і медичних закладів. Загалом в Україні працює близько 47 тис. Starlink, переданих різними партнерами, з яких понад 19,5 тисяч було отримано від Польщі (*Польща передала Україні..., 2023*).

Поляки також передали значну допомогу для відновлення інфраструктури, яка була пошкоджена внаслідок російських атак. Зокрема, в Україну було направлено 35 потужних генераторів, захисне спорядження та взуття для рятувальників, теплі ковдри, тактичні аптечки та різні медикаменти, 6 тисяч пар протипожежного взуття, комплекти одягу для пожежників, газонепроникні костюми, дроти для вентиляції, ліхтарики, радіотелефони та ін. (*Khraban & Basanets & Rafalska, 2023: 38*).

Однією із форм польсько-українського військового співробітництва можна розглядати і краудфандингові акції. Зокрема, такі акції, які були організовані журналістом Славоміром Сераковським і організацією Army of Drones, уможливили купівлю Bayraktar TB2 у компанії Baykar Tech, 20 розвідувальних БПЛА WB Electronics FlyEye і 20 баражуювальних боєприпасів WB Electronics Warmate (*Шевченко, 2022*). Пізніше ця компанія передала Bayraktar безкоштовно, а зібрані 5 мільйонів доларів було передано для благодійних організацій, які допомагають українцям. Це свідчить про те, що важливість військової допомоги для України та її народу є усвідомленим не лише на рівні офіційної політичної еліти, а й польських громадян і громадського сектору загалом (*Шевченко, 2022*).

Іншим вектором взаємодії можна вважати спільну роботу України та Польщі щодо збору і документування свідчень про російські воєнні злочини. Генеральний прокурор України Андрій Костін і міністр юстиції та Генеральний прокурор Польщі Адам Боднар закликали українських біженців, що перебувають на польській території, надавати свідчення для правоохоронців про воєнні злочини російської федерації (*У Польщі закликали біженців з України..., 2024*).

Війна в сучасному світі ведеться не лише безпосередньо на теренах військових зіткнень, а й важливе місце посідає питання безпеки в кіберпросторі. Відносини в сфері кібербезпеки між Польщею та Україною планується поглибити, готується офіційна зустріч профільних віцепрем'єрів (*Варшава хоче поглибити співпрацю з Києвом...*, 2024).

У 2023 р. завершився термін дії зовнішньополітичної стратегії Польщі, яка була прийнята на 2017 – 2022 роки. Тексту нової стратегії ще немає у вільному доступі, але на основі виступу колишнього польського міністра закордонних справ Збігнева Рау у Сеймі можна відстежити можливі пріоритети польської зовнішньої політики на найближче майбутнє. Підтримка України залишається важливою для Польщі і є одним із головних напрямів її зовнішньополітичної діяльності (*Ковальчук & Матвійчук, 2023*). Офіційна Варшава обіцяє робити все можливе для якомога швидшого вступу України до ЄС і НАТО: «Безпечна Україна означає безпечну Польщу, а відповідно, й мирну Європу. Отже, це питання нашого *raison d'état* (життєвого інтересу)», – зауважив Збігнев Рау (*Цит. за: Ковальчук & Матвійчук, 2023*).

Після завершення війни потрібно буде вести мову про створення додаткової архітектури безпеки для України, враховуючи особливості співпраці з США. У виступі З. Рау було зазначено, що Варшава не вірить у «фаталізм» долі росії, але впевнена, що вона може стати «нормальним членом міжнародної спільноти», але в такому випадку відносини з нею мають бути переглянуті кардинально (*Ковальчук & Матвійчук, 2023*).

У вересні 2023 р. прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький повідомив, що поляки більше не постачатимуть озброєння для Києва. Ця заява викликала неабиякий резонанс не лише в українському та польському суспільствах, а й серед зарубіжних держав загалом. Вона пролунала на тлі загострення двосторонніх відносин через питання постачання українського зерна до Європи. Звісно, що її в найкращому світлі для себе перефразувала і подавала російська пропаганда. Вніс ясність у ситуацію польський лідер А. Дуда, який заявив, що цитата їхнього керівника уряду була вирвана з контексту, бо Польща оновлює та осучаснює власну армію, тому нових видів зброї, закуплених для себе, Україні передавати не планує, а натомість продовжуватиме співпрацю на основі наявних контрактів і домовленостей

(Лотоцька, 2023). Крім того, було зазначено, що Польща продовжуватиме закликати інші держави підтримувати зброєю Україну, а в цьому питанні вона координує власні зусилля з США.

Питання постачання українського зерна до Європи, звернення України до Світової організації торгівлі (цілком справедливе з позицій європейського права) через те, що Варшава, Будапешт і Братислава подовжили заборону на такий експорт, звісно залишили відбиток у двосторонній українсько-польській співпраці. І це викликає неабияке занепокоєння, бо ведення безпосередньої війни з росією задля захисту власних кордонів і торгівельні суперечки (торгівельна війна) з Польщею є, по суті, вбивчим міксом для України (Кравченко, 2023). На щастя, Київ і Варшава почали пошук компромісних рішень щодо ситуації, яка склалася. З обох сторін «градус напруги» почав спадати. Це була зупинка за крок до прірви, як висловився журналіст Володимир Кравченко (Кравченко, 2023). Під час пресконференції у грудні минулого календарного року В. Зеленський висловив подяку Польщі за допомогу, яку вона надає для України, та зазначив, що остання готова до розв'язання питань, які вплинули на двосторонні політичні відносини, й сподівається їх вирішити за співпраці з новим польським урядом (Кравченко, 2023).

Водночас спостерігається потепління українсько-польських відносин і заяви після приходу до влади нового польського уряду також свідчать про те, що останній не планує змінювати свій курс з підтримки України в боротьбі з агресором. Новообраний прем'єр-міністр Дональд Туск заявив, що його країна закликатиме вільний світ до мобілізації зусиль для підтримки України у війні (Туск: Польща вимагатиме від світу..., 2023).

22 грудня 2023 р. новопризначений Міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський здійснив офіційний візит до України (водночас, це був його перший візит за кордон на посаді керівника польського відомства закордонних справ). Під час зустрічі з В. Зеленським він обговорив особливості співпраці в оборонній сфері та потреби ЗСУ. Сторони також вели мову про створення спільних виробництв і можливостей закупівлі польської зброї, яка продемонструвала ефективність на полі бою (Зеленський зустрівся з Сікорським..., 2023). Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба заявив, що отримав від свого польського колеги запевнення, що Польща надалі буде

допомагати Україні (*Кулеба: Є розуміння, що з новим урядом Польщі...*, 2023). Міністр оборони України Рустем Умеров під час зустрічі з очільником польської дипломатії висловив подяку Польщі та її народу за вагомому підтримку України та закликав польських виробників зброї укладати прямі контракти з українськими компаніями і створювати спільні підприємства (*Умеров закликав польських виробників зброї...*, 2023).

22 січня 2024 р. прем'єр-міністр Польщі Д. Туск прибув із офіційним візитом в Україну і провів низку зустрічей із її вищим політичним керівництвом. Зокрема, В. Зеленський і Д. Туск обговорили питання перспектив спільного виробництва зброї. Окрему вдячність Президент України висловив польській стороні за готовність розпочати переговори щодо підготовки підписання двосторонньої безпекової угоди (*Зеленський з Туском обговорили перспективи...*, 2024). За підсумками проведеної зустрічі В. Зеленський повідомив, що Україна отримала від Польщі новий оборонний пакет і це є новою формою спільної взаємодії заради більших закупівель зброї відповідно до українських потреб (*Володимир Зеленський зустрівся з Дональдом Туском...*, 2024). Йшлося також про конструктивне подолання спільних критичних питань, необхідність посилення співпраці в енергетичній сфері та допомогу польського бізнесу у відновленні країни після війни. У свою чергу, очільник польського уряду зробив наголос на важливості двосторонніх бізнес-проектів і спільних інвестицій у виробництво зброї та амуніції, а також повідомив, що буде призначено спеціального уповноваженого, який відповідатиме за питання участі Польщі у відбудові України (*Володимир Зеленський зустрівся з Дональдом Туском...*, 2024). Крім того, під час візиту до офіційного Києва Д. Туск зробив заяву, що Польща приєдналася до декларації G7 про гарантії безпеки для України, яка полягає в поживавленні міжнародної підтримки України (*Що сказав Туск у Києві...*, 2024).

У березні 2024 р., під час зустрічі з американськими журналістами у Вашингтоні, лідер польської дипломатії Р. Сікорський повідомив, що Польща готує черговий, 45-й пакет допомоги для України, а попередні два були на суму 100 мільйонів доларів (*Польща готує 45-й пакет допомоги...*, 2024).

Польща продовжує виконувати роль «адвоката» України у світі. Зокрема, у ході візиту вищого політичного керівництва

Польщі до США особливу увагу було звернено на нагальне питання подальшої послідовної та систематичної підтримки України. Польський лідер намагався переконати США схвалити необхідну для України допомогу та рішуче протистояти російському агресору. Під час виступу на американському міжнародному телеканалі Bloomberg Television А. Дуда сказав, що Володимир Путін не зупиниться, якщо Україна програє у війні, а піде далі й нападатиме на інші держави (*Дуда попередив, що Путін нападе...*, 2024). Д. Туск також закликав спікера Палати представників Конгресу США Майка Джонсона винести питання про черговий пакет фінансової допомоги для України на голосування, оскільки відсутність цього рішення буде коштувати численних життів українців (*Бездіяльність Джонсона коштуватиме тисяч життів...*, 2024).

4 березня 2024 р. Міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів телефонну розмову з Міністром закордонних справ Польщі Р. Сікорським. Глава української дипломатії подякував своєму колезі за просування українських питань під час його візиту до США. Також сторони обговорили можливі способи та шляхи збільшення поставок зброї в Україну, особливо того обладнання, яке допоможе вберегти українське військо від російських авіаційних ударів і дронів (*Дмитро Кулеба провів телефонну розмову...*, 2024).

Керівники польської та чеської дипломатії наголосили на необхідності підтримки Збройних сил України, аби створити інструмент стримування агресії путінської росії. Вони акцентували увагу на потребі в закупівлі зброї, поповненні Європейського фонду миру. Високопоставлені дипломати порівняли кремлівську агресію до останньої колоніальної війни в Європі (*Ліпавський & Сікорський, 2024*).

Якщо вести мову про можливі сценарії подальшої співпраці обох країн, зокрема у військовій та оборонній сфері, то існує кілька сценаріїв розвитку. Один із них полягає у взаємодії в межах Люблінського трикутника, серед цілей якого є також європейська і євроатлантична інтеграція України та протидія російській агресії. Важливою сферою відносин у межах цього геополітичного утворення залишається посилення власних сил оборони. Уваги варті й ініціатива Трьох морів (Тримор'я) і формат

Міжмор'я (*Ковальчук & Матвійчук, 2023*). Ще 22 травня 2022 р. лідер Польщі А. Дуда в своєму зверненні до Верховної Ради України заявив, що Україна має приєднатися до ініціативи Тримор'я. 20 червня того ж року В. Зеленський на саміті в Ризі виступив із заявою, що Україна має стати членом ініціативи Трьох морів (*Івасечко & Мартиненко, 2022: 151*).

Російська агресія, продовження широкомасштабного вторгнення в Україну свідчать про суттєві зміни у структурі світової системи безпеки зокрема та міжнародних відносин у цілому. Польський президент А. Дуда закликав країни НАТО збільшити витрати на оборону, а Польща має переглянути власну Стратегію національної безпеки (*Польща готує 45-й пакет допомоги..., 2024*).

Підсумовуючи, спадає на думку добре відоме українське прислів'я: «Друг пізнається в біді». Безумовно, в ході широкомасштабної російсько-української війни Польща продемонструвала, що є одним із надійних і дієвих союзників України в боротьбі з агресором. Трансформації зазнали українсько-польські міждержавні відносини, які дедалі частіше від дещо розмитих кроків і декларативних заяв почали переходити у практичну площину за різними напрямками.

Польща та Україна, маючи за плечима досвід військового співробітництва, у час російсько-української війни його лише посилили. І це проявляється в кількох напрямках. Польща постачає для України різні види зброї, закликає робити те саме і решту західних держав; організовує навчання українських військових на своїй території; забезпечує лікування українських солдатів і постраждалих від війни, відправляє пакети медичної допомоги (медикаменти, сучасне обладнання та ін.); виступає лобістом українських інтересів перед міжнародною спільнотою, насамперед у питаннях євроінтеграції України та вступу до НАТО. Обидві сторони також підписали між собою різні нормативно-правові акти, які засвідчують прагнення до розвитку та подальшого посилення співпраці у військовій та оборонній сферах.

Можна стверджувати, що співробітництво між Україною та Польщею розвиватиметься надалі, а конфліктні ситуації будуть вирішуватися шляхом відкритого діалогу, що, в свою чергу, також покращить міждержавні відносини і виведе їх на якісно новий рівень.

Враховуючи, що значна частина інформації про підтримку України у військовій сфері є засекреченою у Польщі, то опісля завершення російсько-української війни і оприлюднення цих даних залишається перспектива до проведення більш комплексного аналізу українсько-польських двосторонніх взаємин у час війни загалом.

Під час пресконференції в ході офіційного візиту міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського до України у грудні 2023 р. керівник української дипломатії Дмитро Кулеба зазначив: «Ми, українці та поляки, знаємо, як вирішувати проблеми. І це дуже важливо. Ми також знаємо, як разом перемагати Москву: від Орші до Дива на Віслі. Я переконаний, що в XXI столітті ця славетна історія взаємних перемог, спільних перемог України і Польщі поповниться новими перемогами. Не лише у перемозі над російською агресією, але і в перемозі в історичній місії – возз'єднання Європи».

Використані посилання

Бездіяльність Джонсона коштуватиме тисяч життів українців – Туск (2024). *Дзеркало тижня*. 13 березня. URL: <https://zn.ua/ukr/war/bezdijalnist-dzhonsona-koshtuvatime-tisjach-zhittiv-ukrajintsiv-tusk.html> (дата звернення: 14.03.2024).

Брайлян Є. (2023). Чому Польща є надважливим партнером для України. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/09/chomu-polshha-ye-nadvazhlyvym-partnerom-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 21.12.2023).

Бучин М. (2022). Особливості військової співпраці між Україною та Польщею в контексті російсько-української війни. *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». С. 29–41.

В Україні створять польсько-український центр протезування для ветеранів (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3839800-v-ukraini-stvorat-polskoukrainskij-centr-protezuвання-dla-veteraniv.html> (дата звернення: 14.03.2024).

Варшава хоче поглибити співпрацю з Києвом у сфері кібербезпеки – польський віцепрем'єр (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3836490-varsava-hoce-poglibiti-spivpracu-z-kiyevom-u-sferi-kiberbezpeki-polskij-vicepremer.html> (дата звернення: 07.03.2024).

Величко І. (2023). Військова допомога європейських держав Україні під час російсько-української війни. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*: Збірка матеріалів V Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні». Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. Вип. 8. С. 23–26.

Володимир Зеленський зустрівся з Дональдом Туском у Києві: Вдячний за готовність Польщі розпочати роботу щодо двосторонньої угоди про безпекові гарантії (2024). URL: <https://president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivsvya-z-donaldom-tuskom-u-kiyevi-vd-88473> (дата звернення: 24.01.2024).

Глушенко О. (2023). Українські військові пройшли у Польщі курс за стандартами НАТО – штаб. *Українська правда*. 29 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/29/7417490/> (дата звернення: 21.12.2023).

Губицький Л., Мельник Г. (2022). Глобальна загроза миру: українсько-польський проект відповіді. *Відносини між Україною і НАТО на сучасному етапі: досягнення та виклики*: зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2 червня 2022 р.). С. 151–153.

Гуманітарна допомога з Польщі: лікарня ім. Мечникова у Дніпрі отримала офтальмологічне обладнання (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3804055-gumanitarna-dopomoga-z-polsi-likarna-im-mecnikova-u-dnipri-otrimala-ofthalmologicne-obladnanna.html> (дата звернення: 26.12.2023).

Денис Шмигаль: Україна та Польща домовилися про спільні проекти в оборонній галузі, енергетиці й регіональному розвитку (2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-shmigal-ukrayina-ta-polschcha-domovilisya-pro-spilni-proekti-v-oboronnij-galuzi-energetici-j-regionalnomu-rozvitku> (дата звернення: 07.01.2024).

Дмитро Кулеба провів телефонну розмову з міністром закордонних справ Польщі Радославом Сікорським (2024). URL: <https://mfa.gov.ua/news/ministr-dmitro-kuleba-proviv-telefonnu-rozmovu-z-ministrom-zakordonnih-sprav-polschchi-radoslavom-sikorskim> (дата звернення: 05.03.2024).

Дмитро Кулеба: Польща стоїть пліч-о-пліч з Україною на тлі вторгнення військ РФ (2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-polschcha-stoyit-plich-o-plich-z-ukrayinoyu-na-tli-vtorgnennya-vijsk-rf> (дата звернення: 21.12.2023).

Дуда попередив, що Путін нападе на інші країни, якщо Росія переможе в Україні (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3839146-duda-poperediv-so-putin-napade-na-insi-kraini-akso-rosia-peremoze-v-ukraini.html> (дата звернення: 13.03.2024).

Зеленський з Туском обговорили перспективи спільного виробництва зброї (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3816709-zelenskij-z-tuskom-obgovorili-perspektivi-spilnogo-virobnictva-zbroi.html> (дата звернення: 23.01.2024).

Зеленський зустрівся з Сікорським – обговорили оборонну співпрацю України та Польщі (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3803765-zelenskij-zustrivsa-z-sikorskim-obgovorili-oboronnu-spiivpracu-ukraini-ta-polsi.html> (дата звернення: 24.12.2023).

Зеленський прокоментував майбутнє відносин України та Польщі (2023). *Дзеркало тижня*. 19 грудня. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/zelenskij-prokomentuvav-vidnosini-ukrajini-ta-polschchi.html> (дата звернення: 15.01.2024).

Івасечко О.Я., Мартиненко Б.О. (2022). Особливості та перспективи співробітництва країн Вишеградської четвірки та України: безпековий вимір. *Регіональні студії*. № 30. С. 146–154.

Ковальчук С., Матвійчук А. (2023). Українсько-польське співробітництво: кризь виклики до нових перспектив. URL: <https://adastra.org.ua/blog/ukrayinsko-polske-spiivobitnictvo-kriz-vikliki-do-novih-perspektiv> (дата звернення: 07.02.2024).

Козацький С. (2023). Польська військова допомога Україні: бронетехніка, авіація, боеприпаси. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/polska-vijskova-dopomoga-ukrajini-bronetehnika-aviatsiya-boeygrupasy/> (дата звернення: 21.12.2023).

Кравченко В. (2023). Україна та Польща: за крок до прірви. *Дзеркало тижня*. 23 вересня. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/ukrajina-ta-polschcha-za-krok-do-prirvi.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Кулеба: Є розуміння, що з новим урядом Польщі буде дуже змістовний діалог (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3803814-kuleba-e-rozuminna-so-z-novim-uradom-polsi-bude-duze-zmistovnij-dialog.html> (дата звернення: 24.12.2023).

Ланда В., Гненний К. (2022). Рейтинг друзів України. 20 країн, які найбільше допомогли Україні з моменту російського вторгнення. *Forbes Ukraine*. 31 травня. URL: <https://forbes.ua/inside/rejting-druziv-ukraini-20-krain-yaki-naybilshe-dopomogli-ukraini-z-momentu-rosiyskogo-vtorgnennya-rejting-forbes-31052022-6292> (дата звернення: 15.02.2024).

Лещенко Л. (2023). Понад дві тисячі українських захисників зможуть пройти лікування і реабілітацію в Польщі. URL: <https://www.unian.ua/health/ponad-dvi-tisyachi-ukrajinskih-zahisnikiv-zmozhut-proyti-likuvannya-i-reabilitaciyu-v-polshchi-12157911.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Ліпавський Я., Сікорський Р. (2024). «Українці сміливі, але не можуть бути надлюдьми». Спільна стаття голів МЗС про шлях до перемоги. *Українська правда*. 14 березня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/14/7181690/> (дата звернення: 16.03.2024).

Лотоцька Н. (2023). Моравецький сказав, що Польща припиняє постачання зброї Києву. Дуда назвав це виваням з контексту. URL: https://lb.ua/world/2023/09/21/575836_moravetskiy_skazav_shcho_polshcha.html (дата звернення: 21.12.2023).

Магда Є. (2022). Як агенсія Росії змінила партнерство Польщі та України. URL: <https://glavcom.ua/columns/yemagda/jak-ahresija-rosiji-zminila-partnerstvo-polshchi-ta-ukrajini-896077.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Панченко Ю., Коваль Н. (2023). Україна у пріоритеті: як Польща переосмислює відносини із сусідами і союзниками. *Українська правда*. 18 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/04/18/7159968/> (дата звернення: 21.12.2023).

Політичні відносини між Україною та Польщею (2023). URL: <https://poland.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/228-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-polysheju> (дата звернення: 15.02.2024).

Польща – це найсильніший союзник України (2023). URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7857/Artykul/3148213> (дата звернення: 21.12.2023).

Польща вже надала Україні військової допомоги майже на \$3,5 мільярда – Шмигаль (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3816781-polsa-vze-nadala-ukraini-vijskovoї-dopomogi-majze-na-35-milarda-smigal.html> (дата звернення: 24.01.2024).

Польща вже надала Україні військової допомоги майже на €3 мільярди (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3695959-polsa-vze-nadala-ukraini-vijskovoї-dopomogi-majze-na-3-milardi-duda.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Польща готує 45-й пакет допомоги для України – Сікорський (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3838889-polsa-gotue-45j-paket-dopomogi-dla-ukraini-cikorskiy.html> (дата звернення: 14.03.2024).

Польща передала Україні ще 5000 терміналів Starlink (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3803133-polsa-peredala-ukraini-se-5000-terminaliv-starlink.html> (дата звернення: 24.12.2023).

Понад 4400 постраждалих від війни українців евакуйовано на лікування за кордон (2024). URL: <https://moz.gov.ua/article/news/ponad-4-400-postrazhdalih-vid-vijni-ukrainciv-evakuiovano-na-likuvannja-za-kordon> (дата звернення: 11.03.2024).

Пріоритетне партнерство: Спільне бачення українсько-польських відносин: дискусійна записка українсько-польської Діалогової групи (2017). Варшава; Київ. 16 с. URL: https://www.irf.ua/content/files/ua_pl_priorytne_partnerstvo.pdf (дата звернення: 23.01.2024).

Супрун О. (2023). Блокада кордону: що вимагають польські перевізники та що робить українська влада і підприємці. URL: <https://suspilne.media/624883-blokada-kordonu-so-vimagaut-polski-perevizniki-ta-so-robit-ukrainska-vlada-i-pidpriemci/> (дата звернення: 24.01.2024).

Терещук Г. (2023). Україна і Польща: нині відносини формує війна, але питання Волинської трагедії, Бандери та УПА залишаються. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-bandera-ura-dopomoha/32223196.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Туск: Польща вимагатиме від світу мобілізуватися задля допомоги Україні (2023). *День*. 13 грудня. URL: <https://day.kyiv.ua/news/131223-tusk-polshchayumahatyme-vid-svitu-mobilizuvatysya-zadlya-dopomohy-ukrayini> (дата звернення: 15.02.2024).

У Польщі закликали біженців з України свідчити про воєнні злочини РФ (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3837204-u-polsi-zaklikali-bizenciv-z-ukraini-svidciti-pro-voenni-zlocini-rf.html> (дата звернення: 11.03.2024).

Україна і Польща створюватимуть великий військово-медичний хаб (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3765520-ukraina-i-polsa-stvoruva-timut-velikij-vijskovomedicnij-hab.html> (дата звернення: 21.12.2023).

Федорова А.І. (2023). Україна – Польща: транскордонне співробітництво в умовах повномасштабної війни. *Транскордонне співробітництво в умовах збройних конфліктів*: матеріали Круглого столу (м. Одеса, 27 січня, 2023 р.). С. 76–79.

Шевченко О. (2022). Арсенал європейської демократії: військова допомога Польщі для України. *Фокус*. 22 серпня. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/526055-arsenal-europeyskoj-demokratii-voennaya-pomoshch-polshi-dlya-ukrainy> (дата звернення: 21.12.2023).

Що сказав Туск у Києві та чому візит прем'єра Польщі в Україну «є дуже важливим» (2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tusk-kyiv-pocha-tok-ukrayinsko-polski-vidnosyny/32787228.html> (дата звернення: 23.01.2024).

Khraban I., Basanets V., Rafalska M. (2023). Closer than a neighbor (Ukrainian-Polish relations). *Political Science and Security Studies Journal*. Vol. 4. № 1. P. 34–40.

Pałowski J. (2023). Wiemy, ile Polska przeznaczyła na pomoc wojskową dla Ukrainy. URL: <https://defence24.pl/wojna-na-ukrainie-raport-specjalny-defence24/wiemy-ile-polska-przeznaczyla-na-pomoc-wojskowa-dla-ukrainy-defence24-news> (data wniosku: 21.12.2023).

СОЛЯР І. Я.

<https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

РУККАС А. О.

<https://orcid.org/0000-0003-2086-3463>

DOI: 10.33402/obv.2024-24-53

Розділ 2. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.): ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ, СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

The historiography and contemporary socio-political discourse of events related to the onset of the Second World War are considered, covering two periods: (a) 1945–1989, (b) the late 20th to early 21st century. It is noted that during the first period, under the influence of communist ideology, comprehensive and bibliographic works oriented towards the Soviet scientific concept were prepared. Conversely, the subsequent period was characterized by the emergence of new methodological approaches and a humanistic-anthropological discourse in the study of the Great War.

The significance of individual monographs and comprehensive works by Polish and Ukrainian historians, published during the 1940s to 1980s, highlighting the specifics of the war's beginning and the military-political processes in Poland before and during Nazi aggression, is outlined. An overview of key thematic directions in the studies of Polish and Ukrainian historians is provided, including military operations, the administrative structure of occupied territories, and crimes of the Nazi regime. Emphasis is placed on the insufficient attention of contemporary scholars to the events of the September Campaign of 1939, especially regarding the Red Army's entry into eastern Polish voivodeships.

It is mentioned that new methodological approaches and access to sources that emerged after 1989 contributed to expanding knowledge about the events of the Second World War and influenced their interpretation in Polish and Ukrainian historical scholarship. Special attention is given to studies concerning the entry of the Red Army into the territory of the Second Polish Republic, notably the works of V. Tsyhan and Ch. Hzhelak (where scientific and methodological aspects are critically evaluated, highlighting both their strengths and weaknesses). Works by Polish emigrant researchers who created an original narrative about the Second World War are also analyzed.

Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України, м. Львів.

Руккас Андрій Олегович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

© Соляр І. Я., Руккас А. О., 2024.

Contemporary Ukrainian historiography related to the German attack on Poland in 1939 is characterized. It is noted that the vast majority of Ukrainian scholars interpret these events as a military operation by the Armed Forces of Hitler's Germany, provoked by Hitler's ambitions and his desire to create a strategically important foothold for a future attack on the USSR. Attention is focused on the contemporary socio-political discourse in the interpretation of the events at the beginning of the Second World War, particularly outlining the main messages of Russian propaganda.

Друга світова війна упродовж вісімдесяти п'яти років була предметом зацікавлення науковців, державних діячів, політиків, громадських діячів, журналістів. Не втрачає тема актуальності й сьогодні, особливо зважаючи на широкомасштабне вторгнення росії в Україну.

Початок Другої світової війни, напад Німеччини на Другу Річ Посполиту, вторгнення СРСР до Польщі та окупація західноукраїнських земель – тематичні ніші, які документально заповнюються польськими істориками не одне десятиліття. Зважаючи на значну кількість досліджень, історіографію доцільно розділити на два періоди: наукові праці, які побачили світ у час існування комуністичного режиму у Польщі (1945 – 1989 рр.) та наукові студії, які опубліковані наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст., коли в Україні й Польщі поступово формується принципово інший методологічний дискурс і гуманістично-антропологічний підхід до вивчення подій Другої світової війни (*Калищук, 2012: 533*).

Огляд першої групи наукових праць варто розпочати з узагальнювальних робіт, в яких охарактеризовано передумови початку Другої світової війни, її перші дні / місяці та перебіг військових дій у геополітичному контексті. Водночас зауважимо, що у цей період з'явилися перші праці бібліографічного характеру, які присвячувалися подіям Другої світової війни, серед яких – «Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia» (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia, 1979*).

В узагальнювальних роботах («Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939–1945» (*Biedanski, 1977*), «Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej» (Т. I-IV) (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej, 1979*), «Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945» (*Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945, 1984*) та ін. описано військово-політичні процеси у Польщі у контексті збройної агресії Німеччини. Польські історики висвітлювали події у руслі радянського наукового концепту Другої світової війни – відкидали ту частину проблем війни, які були їм невідгідні (*Притуцька, 2019*).

Крім того, як слушно зазначав О. Лисенко, «все, що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни, таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими настроями і політикою західних держав» (Лисенко).

Заслужують на увагу також тогочасні історико-мемуарні праці. Яскравий приклад останніх – «Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach» (*Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, 1984), «Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach» (*Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, 1989).

Окремі наукові студії польських учених присвячувалися безпосередньо першим дням Другої світової війни. Зокрема у дослідженнях В. Стебніка (W. Steblik) «Prawda o niemieckim napadzie na Przelecz Jablonkowską w nocy 25/26 VIII 1939 r.» (*Steblik*, 1947), «Niemiecki napad na Przelecz Jablonkowską w nocy 25/26 VIII 1939 r.» (*Steblik*, 1965), А. Шефера (A. Szefer) «Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przelecz Jablonkowską w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku» (*Szefer*, 1978), «Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodolach i Wyczynie 31 sierpnia 1939 roku» (*Szefer*, 1989) розглянуто особливості німецьких провокативних дій (1939 р.), які призвели до початку Другої світової війни. Останній, зокрема, зазначав, що «Начальник Головного управління поліції охорони та Головного управління Служби безпеки Гейдріх уперше задумав здійснити «прикордонні інциденти», які дали б Третньому Рейху привід розпочати війну вже під час Судетської кризи восени 1938 року. Однак мирні рішення Мюнхенської угоди перешкодили цим намірам. До плану «провокації... Гейдріх повернувся за місяць до нападу Німеччини на Польщу» (*Szefer*, 1989: 20).

Передумови початку Другої світової війни крізь призму провокативних дій Німеччини у 1939 р. розглянуті польськими істориками й в інших наукових роботах, з-поміж яких виокремимо книги та наукові розвідки Р. Станевіча (R. Staniewicz) «Szersze tło i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r.» (*Staniewicz*, 1962), М. Циганського (M. Cyganski) «Hitlerowska V kolumna w województwie śląskim i krakowskim w 1939 roku» (*Cyganski*, 1972), Е. Маковського (E. Makowski) «Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w przededniu i w pierwszych dniach wojny» (*Makowski*, 1979).

Водночас В. Зонбек (W. Ząbek) слушно зауважував (Ząbek, 1999: 28), що завдяки зусиллям багатьох інститутів та історичних центрів польськими істориками було задокументовано інформацію про бойові дії, що проводилися окремими тактичними об'єднаннями і оперативними силами Війська Польського у вересні 1939 р. Зокрема окремі праці, які опубліковані у другій половині 1970-х – початку 1990-х років, присвячувалися армії «Лодзь», «Познань», «Помор'я», «Краків», «Карпати», СГО «Полісся», ГО «Пйотркув» та ін. (Rezner, 1992; Steblik, 1975; Dalecki, 1979; Wróblewski, 1986; Bielski, 1991).

Серед досліджень польських істориків помітне місце належить роботам, присвяченим встановленню німецького окупаційного режиму. У цьому контексті заслуговують на увагу наукові праці З. Яновіча (Z. Janowicz) «Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945» (Janowicz, 1951), К. Поспешальського (K. Pospieszalski) «Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce» (Pospieszalski, 1952), «Odpowiedzialność naczelnych zwierzchników administracji terenowej za zbrodnie wojenne w okupowanej Polsce» (Pospieszalski, 1962), К. Мадайчика (C. Madajczyk) «Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce» (Madajczyk, 1970), «Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie» (Madajczyk, 1983), А. Конечного (A. Konieczny) «Wybór tekstów źródłowych historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich» (Wybór tekstów źródłowych..., 1980), З. Шиманкевіча (Z. Szymankiewicz) «Poznan we wrzesniu 1939» (Szymankiewicz, 1985) та ін.

У роботах польських науковців, присвячених подіям вересневої кампанії 1939 року, питання, пов'язані зі вступом Червоної армії до східних воєводств тогочасної Польської держави, відображені надзвичайно фрагментарно. Крім того, не було вироблено нового погляду на цю проблему, який б відрізнявся від загальної радянської точки зору, оскільки це значно ускладнило б міждержавні стосунки. Власне з цієї причини проблема польсько-радянського збройного конфлікту не стала об'єктом окремого комплексного дослідження у польській історіографії 1945 – 1989 рр. Натомість, події на сході, зокрема на західноукраїнських землях, згадувалися лише в зв'язку з розглядом інших питань та аспектів вересневої кампанії 1939 року.

Відомі військові історики Р. Далецький, В. Стеблік, Т. Юрга та В. Карбовський згадували про дії радянських військ лише в контексті розгляду та аналізу воєнних операцій польських армій «Карпати» (*Dalecki, 1979*), «Краків» (*Steblik, 1989*) та «Модлін» (*Jurga, Karbowski, 1987*). Подібним чином виглядає й робота Я. Врублевського, присвячена окремії оперативній групі «Полісся» генерала Ф. Клеєберга (*Wróblewski, 1989*).

Певна частина тогочасних польських дослідників, зокрема М. Порвіт (*Porwit M., 1978*), Л. Мочульський (*Moczulski, 1972*), Т. Юрга (*Jurga, 1984*) або автори «вересневої кампанії» (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej.: W 3 tomach, 1979*) під впливом комуністичної цензури вважали за краще обійти цю проблему повним мовчанням. Інші ж, наприклад М. Турлейська (*Turlejska, 1966*), Л. Ратайчик (*Ratajczyk, 1980*) або автори великих академічних видань (*Wojna wyzwolenicza narodu polskiego..., 1963*) обмежувалися лише тим, що наводили у своїх працях радянську офіційну версію подій.

Окремі автори, зокрема Л. Гловацький (*Głowacki, 1976*), писали про військові події польсько-радянського збройного конфлікту у досить закамуюльованій формі. Скрізь, де мова йшла про бойові дії, автори намагалися не вказувати конкретного ворога. Для цього вони замінювали словосполучення «радянські війська» на слово «противник». Така інформація мала «загадковий» характер і сприяла тому, що у недостатньо підготовленого читача складалося хибне уявлення про події.

Подібний стан розробки проблем польсько-радянського збройного конфлікту існував до 1989 р., коли почалася трансформація польської політичної системи. Процес усунення комуністів від влади збігся з 50-ю річницею початку Другої світової війни та вересневої кампанії 1939 р. У Польщі значно зросла зацікавленість тими далекими подіями. Саме у цьому році на сторінках «Військово-історичного перегляду» побачила світ перша праця Р. Шубанського, присвячена воєнним діям на східних землях Другої Речі Посполитої (*Szubański, 1989*). Хоча ця робота була написана на основі праць польських емігрантських істориків (без жодного на них посилання), але вона, безумовно, підштовхнула та зрушила справу з місця. Вже наступного року Р. Шубанський, дещо доповнивши свою попередню роботу, видав невелику за розміром працю, присвячену подіям 17 вересня 1939 року на тогочасних східних польських землях (*Szubański, 1990*).

Тексти, написані в УРСР у 1941 – 1991 рр., змістовно та концептуально не відрізнялися від напрацьованих польських дослідників. Усі вони були надзвичайно заідеологізованими, мали суто пропагандистський характер та відзначалися упередженим підходом до розгляду проблеми. Оцінки подій вересня-жовтня 1939 р. не змінювалися та не переглядалися впродовж всього існування СРСР і комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі. Активно пропаговані концептуальні положення варіантів подій перетворилися на своєрідний ідеологічний штамп, що досить глибоко вкоринився у людській свідомості. У цих працях дії Червоної армії розглядалися лише як «визвольний похід», який став з боку радянського керівництва вимушеним кроком, спрямованим на захист «єдинокровних братів – українців та білорусів».

Крім того, досить поширеним було хибне твердження про майже повну відсутність опору з боку польських військ на західноукраїнських та західнобілоруських землях. В офіційній історичній та публіцистичній літературі дозволялося згадувати лише про поодинокі напади вигаданих «офіцерських банд». З цього виходило, що ті польські вояки, які не склали зброю у вересні 1939 р., перетворилися на звичайних бандитів. Наголошуючи на тому факті, що ці загони склалися здебільшого з офіцерів, радянські ідеологи намагалися показати, що члени цих «банд» мали «буржуазне» походження, а у польському війську панувала атмосфера соціального гноблення.

Серед творів, виданих до 1941 р., варто виокремити роботи В. Клокова й О. Одріна (*Великий освободительный поход...*, 1940) та У. Крикуна (*Героизм, отвага, мужество*, 1940), а також невеликий збірник нарисів військових кореспондентів та політпрацівників Українського фронту (*От Збруча до Львова*, 1940). У цих публікаціях радянська пропаганда намагалася представити довоєнну польську державу та її армію у досить кумедному вигляді. Наприклад, часто писали про самогубні атаки польської кавалерії на ворожі танки, які були зроблені, на думку недалекоглядних поляків, з фанери (*Великий освободительный поход*, 1940). Автори цих робіт змалювали образи зухвалих та пихатих польських панів-офіцерів, які після першого ж радянського пострілу втікали або здавалися у полон. Крім того, в тогочасних виданнях зображувалося начебто нестерпне життя

польських солдатів, писалося про вороже ставлення до них з боку офіцерського складу. Як приклад наводилися байки, коли польський генерал власноруч розстріляв кількох солдатів, які не захотіли вмирати за «Велику Польщу» (*Героїзм, отвага, мужество, 1940*).

Після закінчення Другої світової війни та відродження Польської держави (керованої, щоправда, комуністами) тон радянської преси та наукових праць змінився з глузливого та саркастичного на поміркованіший. У період хрущовської «відлиги» з'явилися перші радянські наукові праці, написані, щоправда, на основі польської літератури, де дії польських військ у вересневій кампанії 1939 р. розглядаються дещо об'єктивніше та зваженіше, як, наприклад, у праці військового історика Д. Проєктора (*Проектор, 1963*).

Проте оцінка подій, пов'язаних із приєднанням західноукраїнських та західнобілоруських земель, продовжувала залишатися незмінною (*Начальный период войны, 1974*). У деяких роботах того часу без посилання на джерела інформації роблять фальшиві твердження. Наприклад, в «Історії Великої Вітчизняної війни» безпідставно говориться про те, що польські військові вели з німцями переговори про капітуляцію Дрогобича, Стрия та Білостока (*История Великой Отечественной войны, 1962: 249*).

У зв'язку з тим, що польського збройного опору, на думку радянських істориків, практично не було, тому й власне не існувало предмета для наукових досліджень та пошуків. Натомість радянські науковці зосередили головну увагу на дослідженні революційної діяльності непольського місцевого населення у вересні 1939 року (*Івасюта, 1969*). Особливо підкреслювалося, що Червону армію радісно зустрічали на західноукраїнських та західнобілоруських землях, а весь «визвольний похід», таким чином, перетворився на безперервні свята та мітинги (*Гайковський, 1979; Литовченко, Некрасов, 1989*).

Про деякі військові аспекти подій вересня-жовтня 1939 р. згадувалося у двох невеликих працях, що вийшли напередодні святкування ювілейних дат 40- та 50-річчя приєднання західноукраїнських земель до СРСР (*Бурлуцький, 1979; Советская Армия..., 1989*). Крім того, дуже коротко і схематично ці питання розглядаються у роботі, присвяченій історії Київського військового округу (*Краснознаменный Киевский: Очерки истории..., 1989*).

Радянську історіографію Другої світової війни проаналізував у 2010 р. В. Стецкевич, який нарахував понад 300 авторів текстів на цю тему. Однак при цьому автор не назвав жодної публікації про початковий етап цієї війни, адже на дослідження історії початку війни та воєнних дій вересня 1939 р. було накладено «табу». Насправді автор проаналізував історіографію радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. (Стецкевич, 2010).

Після повалення комуністичного режиму в Польщі (1989 р.) та розпаду СРСР (1991 р.) у польській історіографії, яка стосується періоду Другої світової війни, відбулися суттєві трансформації. «Найбільшою зміною для історичного середовища, яку приніс 1989 рік, не була ж бо свобода наукових досліджень, адже історики продовжували свої багаторічні дослідницькі програми, плановані незалежно від політичної ситуації...», – писав польський історик Т. Вісліч. – Натомість засадничою зміною було поступове одержання істориками доступу до закритих десятиліттями польських і закордонних архівів (головним чином, з пострадянської зони). Для істориків, особливо тих, які займаються другою половиною ХХ ст., це був справжній подарунок долі...» (Вісліч). Водночас зазначимо появу нових інституцій, які вивчали історію Польщі на нових методологічних засадах. Серед таких – Інститут національної пам'яті («Instytut Pamięci Narodowej»).

Серед праць, що з'явилися протягом 1990-х років, насамперед уваги заслуговує робота польського історика В. Цигана (*Cygan, 1990*), в якій автор зробив спробу узагальнити відомий на той час історичний матеріал, залучивши при цьому й деякі особисті документальні знахідки. Проте дії радянських військ у цій роботі були практично не висвітлені через відсутність відповідних архівних матеріалів.

Польсько-радянський конфлікт 1939 року є однією з тем досліджень співробітника Військового історичного інституту Ч. Гжеляка. У видавничій серії «Польські битви» вийшло декілька праць цього автора, що присвячені польсько-радянському конфлікту 1939 року, але вони мають швидше популяризаційний, ніж науковий характер (*Grzelak Cz. Wilno, 1939, 1993; Grzelak Cz. Szack, 1939, 1993; Grzelak Cz., Kowalski W. Kodziowce, 1939, 1993*).

Працюючи в російських архівах, Ч. Гжеляк видав «Щоденник радянської агресії» (*Grzelak, 1994*), в якому в хронологічній формі

він намагався відобразити військово-політичні приготування СРСР до проведення наступальної операції, загальний перебіг бойових дій на тогочасних східних польських територіях, а також показати деякі приклади радянсько-німецької військової співпраці. Проте згадана праця є лише календарем окремих подій, але не комплексним, узагальнювальним, аналітичним опрацюванням. До того ж, зосереджена вона, здебільшого на західнобілоруських землях. Сам автор пише, що він ставив собі за мету лише «якнайшвидше передати читачам певні відомості про події на східних кресах другої Речі Посполитої» (*Grzelak, 1994: 9*).

Праця Ч. Гжеляка «Креси у червоному», на думку автора, стала своєрідним підсумком його кількарічних досліджень (*Grzelak, 1998*). Згадана праця має свої позитивні моменти, зокрема, введення у науковий обіг нових матеріалів, що дозволяють детальніше відтворити певні епізоди польсько-радянського конфлікту. Проте ця змістовна робота не позбавлена цілого ряду недоробок. Так, зосередивши свою увагу на другорядних моментах, Ч. Гжеляк досить поверхово відобразив військово-стратегічне становище польських збройних сил у східних районах країни напередодні радянського наступу. В роботі не знайшли належного висвітлення проблеми, що пов'язані з діяльністю запасних осередків польських тактичних з'єднань та окремих родів військ, хоча в рамках цих структур у вересні 1939 року перебувало понад 250 тис. вояків. Треба зазначити, що у висвітленні польсько-радянського збройного конфлікту Ч. Гжеляк недостатньо повно розглядає події, пов'язані з військами Українського фронту (що склали понад 50% від загальної чисельності сил вторгнення). Наприклад, важливий розділ, присвячений підготовці Червоної Армії до здійснення «визвольного походу», побудований, в основному, на прикладах військ Білоруського фронту, натомість військам Українського фронту приділено значно менше уваги.

У висвітленні подій польсько-радянського збройного конфлікту 1939 року, Ч. Гжеляк зосередив свою увагу на кількох бойових епізодах, але обійшов повним мовчанням цілу низку історичних фактів, що мають для поляків болісний та прикрий характер. Мова йде про безкровне захоплення в полон багатьох угруповань польського війська. Проте подібних епізодів у вересні 1939 року

було значно більше, ніж кровопролитних боїв. Без об'єктивного висвітлення всіх подій польсько-радянського збройного конфлікту, якими «неприємними» вони не були б, неможливо комплексно відтворити його реальний перебіг.

Крім цього, у своїй роботі Ч. Гжеляк без належного наукового аналізу використовує ряд помилкових тверджень, що були штучно створені у роботах польських емігрантських істориків. Так, цитуючи звіт радянської 6-ї армії, він писав про активну діяльність радянських диверсійних груп, перекинутих на польську територію ще до початку наступальної операції Червоної Армії (*Grzelak, 1998: 307*). Насправді ж у цьому звіті згадується лише про активну діяльність німецьких (а не радянських) диверсантів у польському тилу. Безпосереднім автором цього фальшивого епізоду є Р. Шавловський (про його працю див. нижче), а Ч. Гжеляк просто використав його у своїй книзі. У роботі є, крім цього, цілий ряд фактичних помилок та неточностей. Наприклад, антипольські збройні виступи українського населення на Львівщині, організовані членами ОУН, автор книги представляє виключно як прорадянські акції (*Grzelak, 1998: 194*).

Крім згаданих вище двох дослідників (В. Циган та Ч. Гжеляк), на тему польсько-радянського збройного конфлікту у вересні-жовтні 1939 року намагалися писати і деякі його безпосередні учасники (*Jarecki, 1994*), але брак професійної підготовки, некритична обробка документального матеріалу, вкрай обмежена джерельна база та необ'єктивний підхід у висвітленні подій значно зменшують наукову цінність подібних робіт.

В останні десятиліття у Польщі виходить чимало праць, присвячених історії того чи іншого виду збройних сил, роду військ, або тієї чи іншої військової частини та підрозділу. Кожна з таких робіт містить лише відомості стосовно участі певного військового формування. Вже згаданий Р. Шубанський одну зі своїх книг присвятив діям польських бронетанкових військ (*Szubański, 1989*). Ю. Дискант розповідає про дії Пінської річкової військової флотилії (*Dyskant, 1994*). Діяльність Корпусу Охорони Прикордоння у вересні 1939 року розглядається у роботі Х. Домінчака (*Domńczak, 1992*). Книга Є. Павляка присвячена польській військовій авіації у вересневій кампанії, зокрема, згадуються повітряні бої між польськими та радянськими літаками над Західною Україною 17 вересня 1939 р. (*Pawlak, 1991*).

У 1989 р. засновано серію «Нариси військової історії польських полків у вересневій кампанії». Проте лише деякі видання цієї серії згадують про бойові дії окремих конкретних підрозділів та частин польської армії з радянськими військами у вересні-жовтні 1939 р. в південно-східних районах країни (*Błasiński, 1995; Gnat-Wieteska, 1992; Skalski, 1991*). Прикладами детальніших опрацювань, присвячених історії одного конкретного полку польської армії, можуть бути роботи Я. Бласінського (*Błasiński, 1996*), Р. Заземського, Я. Палюха, В. Смялека (*Zaziemski, Paluch, Smialek, 1991*).

Завдяки консолідованим діям польських науково-освітніх інституцій історичного профілю в останні десятиліття опубліковані узагальнюючі наукові праці, в яких дано нові оцінки німецької окупації Другої Речі Посполитої (1939 р.). Серед них виокремимо ґрунтовні дослідження М. Подковінського (М. Podkowinski) «W kregu Hitlera» (*Podkowinski, 1995*), П. Вечоркевича (Р. Wiczorkiewicz) «Kampania 1939 roku» (*Wiczorkiewicz, 2001*), М. Собаньської (М. Sobańska), С. Ленарда (S. Lenard) «Wiek XX w źródłach» (*Wiek XX w źródłach, 2002*), В. Рожковського (W. Roszkowski) «Najnowsza Historia Polski 1914 – 1945» (*Roszkowski, 2003*), Л. Мочульського (L. Moczulski) «Wojna polska 1939» (*Moczulski, 2009*), «II wojna światowa» (*II wojna światowa, 2010*), «Polska pod okupacją 1939–1945» (Т. 1) (*Polska pod okupacją..., 2015*), «Polska pod okupacją 1939–1945» (*Polska pod okupacją..., 2016*) та ін.

У 1990-х роках з'являються цікаві праці, присвячені історії польсько-німецьких відносин (*Broszat, 1999*), дослідження, в яких розглядалися дії СРСР на початку Другої світової війни, зокрема окупація радянськими військами західноукраїнських земель (*Łojek, 1990, Grzelak, 1994 та ін.*). Польські історики задавали риторичне запитання: «Czy polska musiała przegrać w 1939 roku?» (*Lityński, 1996*).

Надалі кількість наукових студій, в яких йшлося про німецький та радянський напади на Польщу (1939 р.), збільшувалася у геометричній прогресії, додавалася критика дій польської влади на початку Другої світової війни. М. Галезовск зокрема писав: «Під час боротьби Війська Польського з Вермахтом 17 вересня 1939 р. Червона армія пройшла всю територію Речі Посполитої. Влада Радянського Союзу нівелювала декілька угод, які були

укладені з польським урядом, передусім договір про ненапад 1932 р. (продовжений у 1934 р. і залишався в силі до 1945 р.). Напад на Польщу та порушення укладених угод пояснили нібито розпадом польської держави... Президент Республіки Польща Ігнацій Мосціцький у своєму посланні засудив ці дії, але не вирішив однак оголосити стан війни між двома країнами, що було серйозною помилкою і ускладнило наступні політичні дії польської влади у відносинах із західними союзниками та СРСР. Головнокомандувач Війська Польського наказав польським військам уникати боїв із Червоною Армією і прорватися до угорського кордону та Румунії...» (*Galezowski*).

Традиційно значна увага польських істориків присвячена проблемі функціонування німецького окупаційного режиму у Польщі, військовим питанням, про що свідчить поява наукових студій С. Навроцького (*S. Nawrocki*) «Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty» (*Nawrocki, 1996*), В. Пожицького (*W. Porzycki*) «Posłuszni aż do śmierci. Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939–1945» (*Porzycki, 1997*), В. Мусіала (*B. Musiał*) «Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945» (*Musiał, 2004*), Х. Бумельбурга, Й. Кохановського «Niemiecka polityka okupacyjna w Polsce w latach 1939–1945» (*Bömelburg, Kochanowski, 2009*), А. Гонсіровського (*A. Gąsiorowski*) «Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych» (*Gąsiorowski, 2010*), В. Ястжембського (*W. Jastrzębski*) «Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)» (*Jastrzębski, 2017*) та ін.

Історики, політологи порушують проблеми встановлення окупаційного режиму в окремих польських регіонах (*Bębnik, 2012*), функціонування п'ятої колони у Другій Речі Посполитій (*Mazur, 2004*), перших днів німецько-польської війни (*Laszkiewicz, 2003*), міждержавних відносин напередодні та на початку Другої світової війни (див. напр. М. Галежовск «Agresja Niemiec i ZSRS na Polskę we wrześniu 1939 roku» (*Galezowski*)). Останній зокрема писав, що «у разі конфлікту із західним сусідом Польща могла розраховувати на військову допомогу, яку їй гарантував союз з Францією. Ситуація почала змінюватися після 1935 року, коли Німеччина розірвала Версальські угоди, відновила загальну військову повинність і розпочала розширення армії та збройової промисловості. Тоді Польща почала розробляти

план оборони на випадок нападу Німеччини, але його підготовка набрала обертів лише після Мюнхенської конференції та окупації Чехії Третім Рейхом Судет» (*Galezowski*).

На окрему увагу заслуговують наукові студії Т. Хінцінського (Т. Chincinski) «Niemiecka dywersja we wrzesniu 1939 r. w londyńskich meldunkach» (*Chincinski, 2004*), «Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w Swietle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz sluzb specjalnych III Rzeszy (sierpień–wrzesień 1939 r.)», який проаналізував диверсійні дії Німеччини (*Chincinski*). «Німецьку атаку на Яблонковський перевал у ніч з 25 на 26 серпня 1939 р., вчинено групою диверсантів Вроцлавського абверу, можна зарахувати до військових дій, які мали безпосереднє відношення до початку військових дій», – писав Т. Хінцінський (*Chincinski*). Дослідник констатував, що на початку Другої світової війни німецькі диверсанти здійснювали численні напади на польську армію. Завдання німецьких диверсантів також було спрямоване на знищення тилу в Польському війську – мости, заводи, вугільні шахти тощо.

Значну групу робіт складають праці емігрантських польських дослідників, які виходили здебільшого у Великобританії. Зазначимо, що й тут ситуація з розробкою теми польсько-радянського конфлікту 1939 р. була подібною до тієї, що склалася в Польщі. Незважаючи на відсутність ідеологічної цензури протягом цілих десятиліть на Заході не з'явилося жодного комплексного опрацювання цієї проблеми, оскільки основні зусилля нечисельні польські емігрантські дослідники зосередили на розробці та всебічному вивченні трагічних подій, пов'язаних зі знищенням польських військовополонених у Катині. Лише в такому контексті розглядалися деякі аспекти польсько-радянського збройного конфлікту.

Серед публікацій цієї групи особливе місце посідає книга польського генерала М. Норвід-Нойгебауера, видана ще у 1941 р. Ця робота містить надзвичайно багато помилок та недоречностей у викладенні матеріалу (*Norwid-Neugebauer, 1941*).

У подальшому польські емігрантські дослідники активно зайнялися розробкою та вивченням трагічних подій, пов'язаних із знищенням польських військовополонених у Катині. Значну увагу було приділено встановленню імен всіх безвинно розстріляних польських громадян. Проте протягом тривалого часу проблеми

польсько-радянського конфлікту залишалися немовби у «тіні» катинської теми, а деякі її аспекти розглядалися лише в цьому контексті.

Робота З. Годиня присвячена польським кавалеристам і танкістам, що стали жертвами радянської влади. Дуже вузьке формулювання теми дослідження пов'язане з тим, що автор сам був кавалерійським офіцером і доля товаришів по зброї йому була дуже близькою. Автор охоплює лише незначний обсяг подій 1939 року, що безпосередньо пов'язані з бойовими діями лише кавалерійських формувань (*Godyni, 1976*), оскільки їх питома вага у тогочасній польській армії складала в середньому близько 12% (*Kozłowski, 1964: 321*).

Одночасно у низці публікацій можна знайти певну фрагментарну інформацію на тему польсько-радянського збройного конфлікту 1939 р. У виданнях, підготовлених членами ветеранських організацій («Полкових Кіл»), можна знайти лише короткі відомості, що стосуються дій окремих полків. Прикладами подібних праць можуть бути роботи, присвячені історії 12-го (*Ułani Podolscy, 1982*) та 14-го (*Dzieje ułanów Jazłowieckich, 1988*) уланських полків.

У середині 1980-х років з'явилася довгоочікувана четверта частина першого тому «Польські Збройні Сили у Другій світовій війні», в якій, зокрема, розглянуто діяльність польського головного командування у критичний день 17 вересня 1939 р. (*Polskie Siły Zbrojne, 1986*). Невдовзі вийшла низка робіт, присвячених безпосередньо польсько-радянському конфлікту 1939 р. Однією з них є колективна праця про «радянський напад», підготовлена Й. Гнітиллою, А. Грушецькою, К. Сквижанем та А. Сухціцем (*Napaść sowiecka, 1985*). Проте в цій роботі бойові дії польсько-радянського конфлікту представлені в дуже схематичній, спрощеній формі, а про деякі важливі моменти не згадується взагалі.

У 1986 р. в Лондоні вийшла книга, присвячена подіям вересня 1939 р., автором якої був К. Лішевський (псевдонім). Через дев'ять років після значної переробки, доповнення та розширення вона побачила світ у Польщі. На цей раз дослідник вже не приховував свого справжнього імені – Р. Шавловський (*Szawłowski, 1996*). Проте, як довело наше дослідження цієї праці та зіставлення її з багатьма архівними матеріалами, як радянськими, так і польськими, ця робота має низку суттєвих недоліків.

По-перше, це перекручення історичних фактів. У книзі ми знову бачимо штучно створених радянських диверсантів, що й у праці Ч. Гжеляка (*Szawłowski, 1996: 64*). Власне Р. Шавловський і став автором цієї, можна сказати, легендарної фальсифікації. По-друге, він демонструє своє повне ігнорування багатьох документальних матеріалів. Він стверджує, що у роботі були використані всі доступні польські джерела, які існують у самій Польщі та за кордоном. Проте, як з'ясувалося, автор згаданої праці зовсім не застосовував надзвичайно цінний і багатий документальний матеріал, що зберігається у польських архівних установах (САВ, WІН та інші).

По-третє, дослідник прагнув до однобічного висвітлення подій вересня-жовтня 1939 р. Суб'єктивним й упередженим є ставлення Р. Шавловського до радянських джерел, які почали поступово публікуватися у Польщі останнім часом. На його думку, вони можуть мати лише другорядний, допоміжний характер стосовно польських матеріалів (*Szawłowski, 1996: 20*).

Отже, незважаючи на певні позитивні моменти, робота Р. Шавловського зовсім не відповідає тому, щоб бути, як він сам підкреслює, «остаточною працею з цієї проблематики». Крім того, враховуючи те, що автор наводить у книзі переважно «сухий», непроаналізований та критично неопрацьований матеріал, її можна розглядати лише як своєрідну добірку документальних джерел, а не як повноцінне історичне дослідження, що претендує на всебічне та ґрунтовне висвітлення подій польсько-радянського збройного конфлікту у вересні-жовтні 1939 р.

Польський історик Я. Гросс, який вимушений був свого часу емігрувати на Захід, на основі численних письмових свідочств польських громадян, що жили тоді у східних землях країни, створив дослідження, присвячене поводженню радянських військ, стосункам місцевого українського та білоруського населення з польськими мешканцями цих територій (*Gross, 1988*).

Отже, в закордонній польській історіографії також не було створено комплексного опрацювання з вказаної проблематики. Згадані вище дві роботи залишаються єдиними працями, які до цього часу з'явилися на Заході. Проте всі вони мають суттєві недоліки і не можуть претендувати на об'єктивне висвітлення подій.

Загалом дослідження польських істориків, що тією чи іншою мірою стосуються проблем польсько-радянського збройного конфлікту 1939 р., становлять значний науковий інтерес і у своїй сукупності сприяють її розкриттю.

Після відновлення незалежності України дослідження історії Другої світової війни істотно активізувалися. Українські історики поволі відходили від ідеологічних догм комуністичного режиму, тиску наративів російської історіографії, яка переважно не змінилася після розпаду СРСР. Варто визнати, що в українській історіографії практично не приділялося уваги початку Другої світової війни, зокрема нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р.

Одним із перших науковців в Україні досліджував початок Другої світової війни А. Руккас, який у 1998 р. захистив дисертацію (*Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.). Дис... наукового ступеня кандидата історичних наук, 1998*). У 2010 р. він став автором чи не єдиного розділу в колективній монографії (*Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст., 2010*), присвяченому початковому етапу Другої світової війни (*Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р., 2010*). А. Руккас проаналізував наступні проблеми: 1) підготовка до радянського наступу; 2) дії головного командування польських збройних сил у зв'язку з радянським наступом; 3) наступ радянських Північної, Східної, Південної армійських груп; 4) бойові дії на Поліссі; 5) підсумки радянського наступу на західноукраїнських землях у вересні-жовтні 1939 р. Він вперше зробив висновок про те, що бої під Шацьком, у районі Грузятина, Навоза, Боровичів були першими, щоправда, слабкими симптомами майбутніх військових катастроф Червоної армії у війні з Фінляндією та на початковому етапі німецько-радянської війни (*Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р., 2010: 190*).

Початковий етап Другої світової війни, зокрема воєнні дії Червоної армії досліджував В. Гриневич (*Гриневич, 2003*). Проаналізувавши появу нових досліджень на цю тему, автор констатував спростування окремих міфів: про миролюбний оборонний характер радянської передвоєнної політики і пропаганди; про відсутність у Червоної армії достатнього військового досвіду напередодні війни з Німеччиною (*Гриневич, 2003: 340*).

Своєрідним підсумком розвитку української історіографії за двадцять років незалежності стали історичні нариси в 2-х книгах: «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (*Україна в Другій світовій війні*). У нарисах проаналізовано й історіографічні здобутки науковців, в т.ч. початкового етапу Другої світової війни. Відомий дослідник О. Лисенко назвав історіописання Другої світової війни самостійним науковим напрямком, самостійною субдисципліною (*Україна в Другій світовій війні: 9*). Багато уваги автор цього нарису присвятив «війні дефініцій» («Велика Вітчизняна війна» чи «Друга світова війна» тощо), яка характерна для пострадянського періоду української історіографії. Зокрема він стверджує, що в радянські часи термін «Друга світова війна» «не те, що зовсім затирався, однак уживався адресно і дозовано – до подій 1939–1941 рр. та операцій на інших театрах бойових дій» (*Україна в Другій світовій війні: 19*). О. Лисенко справедливо зазначив, що і після 1991 р. «всі, хто доводив наукову доцільність і конкретність позначення періоду 1939–1945 рр. як періоду «Друга світова війна», «звинувачувалися в святотатстві, зневажанні пам'яті полеглих і тих, хто бився проти нацизму в лавах Червоної Армії» (*Україна в Другій світовій війні: 20*). Окремі українські дослідники наприкінці 1990-х років навіть намагалися поєднати ці терміни в назві монографії (*Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945), 1999*).

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни проаналізував О. Марущенко, який її характерними особливостями назвав «активний пошук науковцями нових теоретичних і концептуально-методологічних засад у вивченні і викладанні історії і, зокрема, подолання партійно-класового підходу, інституалізація україноцентричного погляду на минуле нашої Батьківщини, початок висвітлення історії України періоду Другої світової війни в українознавчих вимірах, у цілісному національно-державницькому контексті, на засадах державницької ідеї, яка стала сьогодні орієнтиром історичних оцінок» (*Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни, 2010: 83*).

Дослідник вважав одним із пріоритетних і перспективних сучасних історичних досліджень ґрунтовне розкриття ролі і значення «українського питання» напередодні та в роки Другої світової війни, його місця в зовнішньополітичних доктринах,

стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн. Серед видатних істориків цього напрямку досліджень виділено праці М. Вегеша, С. Віднянського, М. Гетьманчука, В. Ковалюка, М. Ковалюка, В. Ковалюка, В. Косика, А. Руккаса та ін. На нашу думку, значним внеском у дослідження українського питання напередодні та на початковому етапі Другої світової війни є праці науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, Н. Свідерської, Ю. Сливки, М. Швагуляка та ін. О. Марущенко справедливо зауважив, що, «використовуючи сприятливі можливості доступу до закритих раніше архівних фондів та дослідження недостатньо вивчених тем, українські історики в своїх монографічних розвідках, статтях, виступах на наукових конференціях розглядають такі кардинальні аспекти окресленої проблеми, як феномен Карпатської України, радянсько-німецькі договори від серпня і вересня 1939 р., їхнє реальне значення і наслідки, збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., доля Західної України, Північної Буковини, Південної Бессарабії та їх радянізація...» (*Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни, 2010: 85*).

Концептуальне для української історіографії ХХІ ст. бачення початку німецько-польської війни 1939 р. сформулював В. Коваль, який назвав її військовою операцією ЗС гітлерівської Німеччини та Словаччини (після Мюнхенської угоди 1938 р. Словаччина була під контролем Німеччини). Унаслідок цих дій територія Польщі була окупована, її частини анексовані сусідніми державами, зокрема СРСР. Причиною нападу був намір А. Гітлера завоювати «життєвий простір» для «арійської раси» в центрі та на сході Європи, бажання створити стратегічно важливий плацдарм для нападу на СРСР. Щоб запобігти втручання керівництва СРСР у конфлікт, А. Гітлер домовився з Й. Сталіним про розподіл сфер впливу у Східній Європі (*Німецько-польська війна 1939*).

За словами В. Ковалюка, напад Німеччини на Польщу почався 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв. одночасними ударами авіації по аеродромах і вторгненнями танків та піхоти із трьох сторін. У відповідь на напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Велика Британія та Франція ультимативно зажадали від Німеччини негайно припинити агресію проти Польщі і протягом 48 годин

залишити її територію. Не отримавши відповіді, вони оголосили Німеччині війну, хоча реальна військова допомога Польщі не надавалася (*Німецько-польська війна 1939*).

На думку автора, польська армія виявилася технічно та оперативно-тактично неспроможною зупинити гітлерівські війська, які в першій половині вересня 1939 р. захопили передмістя Варшави і більшість території Польщі. Незважаючи на героїзм польського війська німецькі танкові угруповання паралізували їхній організований опір, після чого відбувалася ліквідація військових підрозділів (*Німецько-польська війна 1939*).

В Україні значна увага науковців (В. В'ятрович, В. Льницький, І. Патриляк, О. Пагіря, М. Посівнич, М. Романюк та ін.) після відновлення незалежності України була спрямована на дослідження українського націоналістичного руху. Зокрема, в монографії І. Патриляка (*Патриляк, 2012*) на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки. У спільній статті О. Пагіря і М. Посівнич проаналізували воєнно-політичну діяльність ОУН у Закарпатті в 1929 – 1939 рр. (*Пагіря & Посівнич, 2009*).

Російсько-українська війна, яка розпочалася 2014 р., змусила багатьох українських науковців переглянути підходи до аналізу подій Другої світової війни. Цей процес триває вже десять років. Дискусії, обговорення торкаються практично всіх періодів Другої світової війни. Їхній відгомін можна побачити в сучасному українському і польському суспільних дискурсах.

Величезний резонанс у польському і українському суспільному дискурсах викликала заява в. путіна 10 лютого 2024 р. В інтерв'ю американському журналісту Т. Карлсону президент рф путін фактично виправдав дії нацистів, заявивши, що Польща сама спровокувала Гітлера розпочати Другу світову війну. Як і широкомасштабне вторгнення рф в Україну 2022 р., він також виправдав напад нацистської Німеччини на Польщу у 1939 р., звинувативши поляків у тому, що вони «співпрацювали з Гітлером» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

За словами в. путіна, Друга світова війна розпочалася через незговірливість поляків. Зокрема, на його думку, відмовившись передати А. Гітлеру територію Польщі під назвою «Данцигський коридор», Польща зайшла надто далеко, підштовхнувши Гітлера

розпочати Другу світову війну: «Цю частину віддали Польщі і замість Данцига з'явилося місто Гданськ. Гітлер просив їх (поляків) віддати мирно – поляки відмовилися... Поляки змусили, вони загралися і змусили Гітлера почати Другу світову війну саме з них. Чому почалася війна 1 вересня 1939 року саме з Польщі? Вона виявилася незговірливою. Гітлеру нічого не залишалося при реалізації його планів – почати саме з Польщі», – заявив в. путін (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Одним із перших на інтерв'ю в. путіна відреагував міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський, який написав у соцмережі X, що «російський диктатор уже не вперше звинувачує Польщу, захоплену СРСР 17.09.1939, у розв'язанні війни». Міністр продовжив: «Ми звикли до параноїдальних виправдань вторгнення росії в Україну 2022 року. Що шокує, так це те, що цього разу їх дозволяє собі американський журналіст» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Р. Сікорський також прокоментував і ту частину інтерв'ю, в якому в. путін розповідав свою версію польсько-української історії: «Польща категорично відкидає, що ми надихнули Такера Карлсона запропонувати володиміру путіну повернутися до кордонів 1650-х років у Східній Європі», – пожартував очільник польського МЗС. Він також виклав мапу Польсько-литовсько-української держави, кордони якої поширюються на сучасну росію. Ця держава трьох народів мала існувати за Гадяцькою угодою 1658 року між гетьманом Іваном Виговським та Річчю Посполитою, але не була реалізована (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Польські історики також прокоментували заяву в. путіна. Історик Центру «Діалог ім. Юліуша Мерошевського» Б. Гайос заявив, що слова російського лідера його не здивували. Він вважає, що цю розмову не можна вважати академічною дискусією та з'ясуванням фактів – це путіну не цікаво. Б. Гайос підкреслив, що йдеться про створення нарративу, адресованого російському глядачеві, щоб «постійно наголошувати на двоєдушності Польщі, тому що це відповідає певному стереотипу та образу Польщі у самій Росії» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>). Польський науковець назвав це «психологічним трюком» і припустив, що на Заході висміюватимуть нарратив путіна про початок Другої світової війни.

Польський журналіст А. Барткевич порівняв слова в. путіна із заявами А. Гітлера напередодні Другої світової війни. «Якщо з інтерв'ю Такера Карлсона Володимиру Путіну робити висновки про те, де ми перебуваємо в історії, то можна сказати, що ми у 21 столітті, еквівалентному 1938 році», – написав він у колонці для польського видання «Rzeczpospolita» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Британська професорка А. Празмовська пояснила ВВС, що хоча дійсно між Польщею та нацистами були дипломатичні контакти – перший договір, який Гітлер підписав після приходу до влади, був пакт про ненапад із Польщею в 1934 р. – путін зумисне плутає дипломатичні контакти з загрозливим сусідом із колабораціонізмом (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

Польське МЗС відреагував на такі заяви кремлівського диктатора та опублікував спростування 10 історичних фейків про Польщу та Україну. Серед них є фейки, присвячені початку Другої світової війни. Зокрема, меседж в. путіна: «Польща співпрацювала з гітлерівською Німеччиною» польське МЗС спростувало наступним чином: «Перед Другою світовою війною польська дипломатія намагалася підтримувати добросусідські відносини з Німеччиною. Про будь-який військовий союз Польщі з Гітлером не могло бути й мови. У період між Першою та Другою світовими війнами Польща опинилася між двома агресивними сусідами: Німеччиною та росією, жоден з яких практично не визнавав права польського народу на самостійну державу. У 1934 році в Берліні була підписана німецько-польська декларація про ненапад, яка мала гарантувати вирішення суперечок мирним шляхом. Ще до цього, у 1932 році, подібний пакт про ненапад було підписано з СРСР» (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

МЗС Польщі відреагувало на згаданий вище меседж путіна, що «Поляки змусили Гітлера почати проти них Другу світову війну. Вони не бажали співпрацювати. Гітлеру нічого не залишалося робити, як почати реалізовувати свої плани з Польщею» наступним спростуванням – «Друга польська республіка відхилила претензії Гітлера, а також його пропозицію укласти польсько-німецький союз проти СРСР. Саме гітлерівська Німеччина та

радянська влада підписали 23 серпня 1939 року угоду проти Польщі (так званий пакт Молотова – Ріббентропа), який дозволив Німеччині напасти на Польщу 1 вересня 1939 року. Радянська Росія та гітлерівська Німеччина співпрацювали до червня 1941 року» (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

Кожна річниця початку Другої світової війни провокувала активність суспільно-політичного дискурсу як у Польщі, так і в Україні. Сайт «Голосу Америки» розповів про масштабні заходи польського уряду з нагоди 80-річчя початку Другої світової війни, запросивши на меморіальні церемонії найвищих посадовців з близько сорока країн. Президент України В. Зеленський під час свого першого офіційного візиту до Варшави 31 серпня 2019 р. нагадав, що у лавах польського війська до бою проти нацистської Німеччини стали тисячі етнічних українців – громадян тодішньої Польщі (*Цюпин*). Відомий український історик у США Сергій Плохій зазначив: «якщо йдеться про претензії до тих, хто розпочав Другу Світову війну, то ці претензії, звичайно ж, мають розподілятися між нацистською гітлерівською Німеччиною і комуністичним сталінським Радянським Союзом» (*Цюпин*). УІНП організував семінар «Початок Другої світової війни. Роль сторін» (українська версія).

Запрошеними спікерами цього першого онлайн-семінару були В. Їлге (експерт з України в Центрі міжнародних миротворчих операцій у Берліні, фахівець з сучасної історії та політики в Чорноморському регіоні, а також з питань внутрішньої, регіональної та зовнішньої політики в поточному російсько-українському конфлікті) та професор І. Патриляк (доктор історичних наук (Київ), професор, декан історичного факультету Київського національного університету ім. Шевченка).

І. Патриляк свій виступ розпочав з тези, що українські історики виходять з тієї точки зору, що українське питання напередодні Другої світової війни було одним із найскладніших у тогочасній Європі. Відомий український дослідник зробив акцент на важливому моменті – первісній карті розподілу Польщі на сфери впливу, яка проходила по річках Нарев, Вісла і Сян: «це важливо, бо це не був етнографічний принцип, на який пізніше посилалася радянська дипломатія. Етнографічний принцип

фактично виник в ході вересневої кампанії, коли советам довелося вступати у війну до того, як польський уряд покине країну. Цей момент важливий через те, що він повністю руйнує російсько-радянський міф про Сталіна як збирача українських земель. Сталін, як і Гітлер, лише жонгливали і використовували у власних цілях українське питання напередодні війни» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

В. Їлге у своєму виступі зосередив увагу на самому пакті Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1939 р., констатує, що німецька історична наука дослідила цей пакт, мотиви двох диктаторів, причини і співпрацю, яка тільки посилювалася: «останнім часом науковці в Німеччині посилено вивчали це питання, а також наслідки цього пакту для України. І я думаю, що в Україні ще не дано належної оцінки значенню цього пакту для України, як держави, та для українців» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

На думку німецького фахівця, «погодивши Пакт, Й. Сталін спростив і уможливив А. Гітлеру напад на Польщу та розв’язання Другої світової війни. СРСР де-факто вступив у війну як союзник Німеччини своїм вторгненням на територію Польщі 17 вересня 1939 року і взяв участь у розчленуванні Польщі» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>). В. Їлге провів яскраві аналогії між вересневими подіями 1939 р. та березневими подіями 2014 р. – початком російсько-української війни: «Радянська влада у вересні 1939 року заявила, що немає ані уряду Польщі, ані польської держави, і що радянська влада відчуває себе зобов’язаною «захищати своїх братів». Так само в 2014 році росіяни пояснювали свої дії тим, що на Донбасі немає ефективної української влади, і Росія змушена захищати своїх братів» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

В. В’ятрович, який чимало зробив щодо розвінчання російських міфів про Другу світову війну, у вересні 2019 р. підкреслив, що донедавна в Україні фактично панувало радянське трактування Другої світової війни, яке було оновлене Москвою, щоб відповідати сучасній ідеології росії. Однак 2015 р. Україна офіційним рішенням Верховної Ради України відмовилася від

терміна «Велика Вітчизняна війна», на якому побудована радянська концепція відмови Москви від відповідальності за початок Другої світової війни: «Друга світова війна, представлена як Велика Вітчизняна, була ключовим історичним міфом Радянського Союзу. Радянська пропаганда дуже чітко і масштабно працювала, формуючи чорно-білі уявлення про цю війну, де героєм був тільки Радянський Союз, а злочинцями – усі, хто не з Радянським Союзом. Очевидно, що в цій чорно-білій моделі не було місця для таких подій як пакт Молотова – Ріббентропа, який говорив про співпрацю СРСР з нацистською Німеччиною. Взагалі не говорилося про період 1939 – 41 років – третину всієї війни саме тому, що на той момент Радянський Союз фактично був союзником Німеччини» (Цюпин).

В. В'ятрович і С. Плохій вважають, що лише з 2014 р. «процес українського осмислення Другої світової війни лише починається, але він вказує, що сучасна війна, в якій Україна захищається, також не є «спокійною, нормальною академічною ситуацією, в якій суспільство може собі розібратися» (Цюпин).

Символом порозуміння щодо складних питань Другої світової війни стала презентація у вересні 2021 р. нової книги українських та польських архівістів про початок Другої світової війни. У ній, зокрема, аналізується, як радянська влада «зачищала» Західну Україну від так званих «ворожих елементів». Ці документи раніше були засекречені від громадськості і стали доступними завдяки відкритості Архіву СБУ (<https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>).

Презентація відбулася у Варшаві і знаменувала 25-річчя співпраці вчених обох країн. А саме – щодо роботи з підготовки спільної документальної серії «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». «Це уже 10-й, ювілейний, том серії. Він називається «Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941».

Випуск вийшов друком у 2020 році і вже встиг привернути чималу увагу світової спільноти», – заявив директор Галузевого державного архіву СБУ А. Когут. За словами співробітника української спецслужби, у виданні вперше оприлюднюються невідомі раніше документи, зокрема про репресії проти державних діячів, військовослужбовців, співробітників спеціальних і правоохоронних

органів Другої Речі Посполитої, вчинені органами НКВД у західних областях України, окупованих радянською владою восени 1939 р.

Як підкреслив А. Когут, «наш спільний проєкт є унікальним не тільки для Польщі та України, але й для всієї Європи. Попри те, що у фокусі нашої роботи перебували складні питання ХХ століття, нам вдалося опублікувати 10 томів архівних документів. Ще більшого значення проєкту додає той факт, що це архівні документи колишніх комуністичних спецслужб» (<https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>).

Прикладом зацікавлення українського суспільства подіями Другої світової війни стало проведення у квітні 2020 р. фондом «Демократичні ініціативи» та КМІС спільного соціологічного опитування двох тисяч респондентів. Респондентам запропонували оцінити твердження, що у початку Другої світової війни відповідальні Німеччина разом з СРСР. З цим твердженням погоджуються 56% українців, не погоджуються 24%, а ще 20% не визначилися. Соціологи вказують, що це твердження не викликає кардинальної різниці у відповідях у різних регіонах та вікових групах (*У початку війни винні Гітлер і Сталін разом – опитування перед 9 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>*).

Отже, в українському і польському науковому і суспільному дискурсах вже 85 років спостерігається велике зацікавлення подіями початкового етапу Другої світової війни. Польські дослідники протягом цього періоду набагато більше досліджували початок Другої світової війни, ніж українські дослідники (ідеологічно-пропагандистський тиск був слабший для польських дослідників). У польській історіографії достатньо ґрунтовно розкрито напад Німеччини на Польщу, окупація Німеччини Польщі, збройний опір поляків окупантам. Слід ствердити, що в українській історіографії ці проблеми досліджували лише поодинокі науковці. Щодо окупації СРСР Польщі, то лише після краху комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпаду СРСР з'явилися можливості для фахового аналізу цієї проблеми на основі доступних відкритих архівних джерел. Річниці початку Другої світової війни дають привід активізації суспільного дискурсу в обох країнах навколо найскладніших проблем Другої світової війни.

Використані посилання

Бурлуцький Д. (1979). Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію. *Український історичний журнал*. № 5. С. 17–25.

Гайковський М. (1979). Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939). *Український історичний журнал*. № 6. С. 34–41.

Гриневиц В. (2003). Червона Армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжсвід. зб. наук. пр.*, № 10, С. 340–372.

История Великой Отечественной войны, 1941 – 1945: В 6 т. (1962). Москва. Т. 1. С. 531.

Івасюта М. (1964). Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року. *У боротьбі за комунізм*. Львів. С. 69–81.

Каліщук О. (2012). Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 22. С. 523–535.

Клоков В., Одрин А. (1940). *Великий освободительный поход Красной Армии*. Воронеж. 48 с.

Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919 – 1988. (1989). Киев. 543 с.

Крикун У. (1940). *Героизм, отвага, мужество и доблесть. Рассказы участников боев за освобождение трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии*. Киев. 140 с.

Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/2.pdf>

Литовченко В., Некрасов В. (1989). *Корені єдності*. Київ. 102 с.

Мельник І. Провокація, з якої почалася світова війна. <https://zbruc.eu/node/40961>

Начальный период войны (по опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны). (1974). Москва. 357 с.

Німецько-польська війна 1939. URL: resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nimetsko_polska_1939

От Збруча до Львова. (1940). Москва. 63 с.

Пагіря О., Посівнич М. (2009). Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939). *Український визвольний рух*. Вип. 13. С. 12–34.

Патриляк І. К. (2012). «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.). Львів. 592 с.

Поляки змусили Гітлера почати війну. Як заява Путіна сколихнула всю Польщу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>

Поляки змусили Гітлера почати реалізовувати свої плани з Польщею. ТОП-10 історичних фейків путіна в інтерв'ю Карлсону. URL: <https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>

Прилуцька Л. Концептуальні та тематичні зміни в історіографії ФРН Другої світової війни та Україна. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/download/134/146>

Прозькор Д. (1963). *Война в Европе, 1939 – 1941*. Москва. 435 с.

СБУ опублікувала секретні дані про початок Другої світової війни: українські й польські вчені написали про це книгу. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>

Семинар «Початок Другої світової війни. Роль сторін» (українська версія). URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viiny-rol-storin>

Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР. События и факты. (1989). Львов. 78 с.

Типпельскирх К. (1956). *История Второй мировой войны: Пер. с нем.* Москва. 607 с.

У початку війни винні Гітлер і Сталін разом – опитування перед 9 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI. Історичні нариси. Кн. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/978-966-00-1063-5.pdf>

Цюпин Б. Українське осмислення Другої світової війни підштовхує сучасна агресія Росії. URL: <https://www.holosameryky.com/a/www2-ukrainian-history/5065013.html>

Bębnik G. (2012). *Wrzesień 1939 r. w Katowicach*. Katowice. 450 p.

Biegański W. (1977). *Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939–1945*. Warszawa. 661 p.

Bielski M. (1991). *GO «Piotrków» 1939*. Warszawa. 462 p.

Błasiński J. (1995). *25 pułk ułanów wielkopolskich*. Pruszków. 57 p.

Błasiński J. (1996). *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 pułku ułanów wielkopolskich*. Warszawa. 268 p.

Bömelburg H., Kochanowski J. (2009). Niemiecka polityka okupacyjna w Polsce w latach 1939–1945. *Polska–Niemcy. Wojna i pamięć / red. J. Kochanowski, B. Kosmala*. Warszawa–Poczdam. P. 41–53.

Broszat M. (1999). *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*. Warszawa 1999. 420 p.

Chincinski T. (2004). *Niemiecka dywersja we wrzesniu 1939 r. w londyńskich meldunkach*. Biuletyn Instytutu Paminci Narodowej. № 8/9. P. 31–40.

Chincinski T. *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy (sierpień–wrzesień 1939 r.)*. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/477222.pdf>

Cygan W. (1990). *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939*. Warszawa. 181 p.

Cyganski M. (1972). *Hitlerowska V kolumna w województwie śląskim i krakowskim w 1939 roku*. Opole. 209 p.

Dalecki R. (1979). *Armia «Karpaty», 1939*. Warszawa. 374 p.

Domińczak H. (1992). *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919 – 1939*. Warszawa. 288 p.

Dyskant J. (1994). *Flotylla Rzeczna Marynarki Wojennej, 1919 – 1939*. Warszawa. 388 p.

Dzieje ułanów Jazłowieckich. (1988). Londyn. 420 p.

Galezowski M. Agresja Niemiec i ZSRS na Polskę we wrześniu 1939 roku. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/94961,Agresja-Niemiec-i-ZSRS-na-Polske-we-wrzesniu-1939-roku.pdf>

Gąsiorowski A. (2010). *Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych. II wojna światowa*. Warszawa. 44 p.

Głowacki L. (1976). *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*. Lublin. 615 p.

Gnat-Wieteska Z. (1992). *27 pułk ułanów im. Króla Stefana Batorego*. Warszawa. 40 p.

Godyń Z. (1976). *Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej*. Londyn. 124 p.

Gross J. (1988). *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, New Jersey. 334 p.

Grzelak Cz. (1993). *Szack – Wytyczno, 1939*. Warszawa. 79 p.

Grzelak Cz. (1993). *Wilno, 1939*. Warszawa. 87 p.

Grzelak Cz. (1994). *Dziennik agresji sowieckiej*. Warszawa. 252 p.

Grzelak Cz. (1998). *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*. Warszawa. 590 p.

Grzelak Cz., Kowalski W. (1993). *Kodziowce, 1939*. Warszawa. 72 p.

Grzelak K. (1994). *Dziennik sowieckiej agresji. Wrzesień 1939*. Warszawa. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>

II wojna światowa / red. P. Machciewicz, K. Persak (2010). Warszawa. 384 p.

Janowicz Z. (1951). *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*. Poznań. 203 p.

Jarecki J. (1994). *Najazd sowiecki na Polskę, 17 września 1939*. Katowice. 101 p.

Jastrzębski W. (2017). *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*. Bydgoszcz 2017. 313 p.

Jurga T. (1984). *Wojna obronna Polski w 1939 r. Wojna i okupacja na ziemiach polskich, 1939 – 1945*. Warszawa. P. 7–34.

Jurga T., Karbowski W. (1987). *Armia «Modlin», 1939*. Warszawa. 500 z.

Kozłowski E. (1964). *Wojsko Polskie, 1936-1939. Próby modernizacji i rozbudowy*. Warszawa. 345 p.

Laszkiewicz T. (2003). *Osiem wrzesniowych dni. Próba bilansu. Ziemia Kujawska*. T. 16. P. 127-143.

Lityński J. (1996). *Czy polska musiała przegrać w 1939 roku? Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 232-265.

Łojek J. (1990). *Agresja 17 września 1939 r. Studium aspektów politycznych*. Warszawa 1990. 204 p.

Madajczyk C. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. T. I*. Warszawa 1970. 664 p.

Madajczyk C. (1983). *Faszyzm i okupację 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. T. I: Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*. Poznań 1983. 792 p.

Makowski E. (1979). *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w przededniu i w pierwszych dniach wojny. Kronika Wielkopolski*. № 3 (19). P. 50-71.

Mazur G. (2004). *Niemiecka «piąta kolumna» we Lwowie 1938–1939. Zeszyty Historyczne*. T. 526. P. 187-188.

- Moczulski L. (1972). *Wojna Polska*. Poznań. 656 p.
- Moczulski L. (2009). *Wojna polska 1939*. Warszawa. 990 p.
- Musiał B. (2004). Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945. *Pamięć i Sprawiedliwość*. № 2. P. 13-35.
- Napaść sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich – wrzesień 1939*. (1985). Londyn. 112 p.
- Nawrocki S. (1996). Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny*. T. 4. P. 73-95.
- Norwid-Neugebauer M. (1941). *Kampania wrześniowa 1939 roku w Polsce*. Londyn. 268 p.
- Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach* (1984). Warszawa. 417 p.
- Pawlak J. (1991). *Polskie eskadry w Wojnie obronnej, wrzesień 1939*. Warszawa. 590 p.
- Podkowinski M. (1995). *W kregu Hitlera*. Warszawa. 286 p.
- Polska pod okupacją 1939–1945, red. M. Gałęzowski et al. T. 1* (2015). Warszawa. 488 p.
- Polska pod okupacją 1939–1945, red. M. Przegiętka et al. T. 2* (2016). Warszawa. 390 p.
- Polska–Niemcy. Wojna i pamięć / red. J. Kochanowski, B. Kosmala* (2009). Warszawa–Poczdám. 460 p.
- Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia* (1979). Warszawa. 830 p.
- Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: W 3 tomach. T.1.: Wojna obronna Polski, 1939* (1979). Warszawa. 717 p.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T.1.: Kampania wrześniowa 1939*. Londyn. 1950, 1986, 1959, 1986. cz. 1. 494 p.; cz. 2. 816 p.; cz. 3. 685 p.; cz. 4. 606 p.
- Porwit M. (1978). *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku: W 3 tomach. T.3.: Bitwy przebojowe i obrona bastionów*. Warszawa. 451 p.
- Porzycki W. (1997). *Posłuszni aż do śmierci. Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939–1945*. Poznań. 237 p.
- Pospieszalski K. (1952). *Hitlerowskie «prawo» okupacyjne w Polsce. Cz. 1: Ziemia «wcielone». Wybór dokumentów*. Poznań. 442 p.
- Pospieszalski K. (1962). Odpowiedzialność naczelnych zwierzchników administracji terenowej za zbrodnie wojenne w okupowanej Polsce. *Przegląd Zachodni*. № 3. P. 3-27.
- Ratajczyck L. (1980). *Historia wojskowości*. Warszawa. 614 p.
- Rezner W. (1992). *Armia «Poznań» 1939*. Warszawa. 599 p.
- Roszkowski W. (2003). *Najnowsza Historia Polski 1914 – 1945*. Warszawa. 685 p.
- SGO «Polesie» 1939*. (1989). Warszawa. 128 p.
- Skalski J. (1991). *I batalion pancerny*. Warszawa. 44 p.
- Staniewicz R. (1962). Szersze tło i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 368-387.
- Steblik W. (1947). Prawda o niemieckim napadzie na Przeleczy Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r. *Bellona*. № 4. P. 41-56.
- Steblik W. (1965). Niemiecki napad na Przeleczy Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 287-299.

- Steblik W. (1975). *Armia «Kraków» 1939*. Warszawa. 707 p.
- Steblik W. (1989). *Armia «Kraków», 1939*. Warszawa. 776 p.
- Szawłowski R. (Liszewski K.). (1996). *Wojna polsko-sowiecka, 1939: tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne; agresja sowiecka i polska obrona; sowiecki zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie.: W 2 tomach. T. 1*. Warszawa. 520 p.
- Szefer A. (1987). *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przeleczy Jablonkowską w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku*. Katowice. 100 p.
- Szefer A. (1989). *Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodolach i Byczynie 31 sierpnia 1939 roku*. Gliwice. 67 p.
- Szubański R. (1989). Krótki zarys działań wojskowych na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 3. P. 298–325.
- Szubański R. (1989). *Polska Broń Pancerna, 1939*. Warszawa. 335 p.
- Szubański R. (1990). *Siedemnasty września 1939*. Warszawa. 128 p.
- Szymankiewicz Z. (1985). *Poznan we wrześniu 1939*. Poznan. 316 p.
- Turlejska M. (1966). *Prawdy i fikcje, wrzesień 1939 – grudzień 1941*. Warszawa. 726 p.
- Ułani Podolscy. (1992). *Dzieje pułku ułanów podolskich, 1809 – 1947*. Londyn. 414 p.
- Weinberg G. (1994). *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge. 1178 p.
- Wieczorkiewicz P. (2001). *Kampania 1939 roku*. Warszawa. 144 p.
- Wiek XX w źródłach / oprac. M. Sobańska, S. Lenard* (2002). Warszawa. 430 p.
- Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945 / pod red. W. Góra* (1984). Warszawa. 809 p.
- Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939 – 1945. Węzłowe problemy*. (1963). Warszawa. 755 p.
- Wróblewski J. (1986). *Armia «Prusy» 1939*. Warszawa. 302 p.
- Wróblewski J. (1989). *Samodzielna Grupa Operacyjna «Polesie», 1939*. 246 p.
- Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach* (1989). Warszawa. 846 p.
- Wybór tekstów źródłowych historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich / wybór i oprac. A. Konieczny* (1980). Wrocław. 137 p.
- Ząbek W. (1999). Wrzesień 1939: (prawdy i fikcje). *Niepodległość i Pamięć*. Vol. 6/2 (15). P. 11–32.
- Zaloga S., Madej V. (1985). *The Polish Campaign*. New York. 195 p.
- Zarzycki P. (1991). *1 pułk artylerii najczęstszej*. Warszawa. 44 p.
- Zaziemski R., Paluch J., Smialek W. (1991). *1 pułk strzelców podhalanskich, 1918 – 1939*. Nowy Sącz. 137 p.

Korzeniowski P.

<https://orcid.org/0000-0003-4673-6024>

DOI: 10.33402/obv.2024-54-64

Розділ 3. NIEMIECKIE I FRANCUSKIE PRZYGOTOWANIA WOJENNE NA FRONCIE ZACHODNIM WE WRZEŚNIU 1939 ROKU

One of the biggest misrepresentations functioning in Polish historiography is the alleged weakness of the Wehrmacht in the west in September 1939. This view is often combined with the narrative of the alleged vast superiority of French forces, which stood idly by on the border, conducting only sluggish actions of a local scale. This is alleged to testify to the cynicism and betrayal of Paris, passively watching the tragedy unfolding in Poland. Many even speak of the betrayal of the «West» and the deliberate targeting of German aggression to the East.

The above theses were heavily embedded in the popular image of September 1939. However, an analysis of the German grouping in the west allows us to conclude that Germany had enough forces to secure the border with France. That is why the French war plan included only limited operations in the first days of the war. They were to occupy the German forces in combat until mobilization was complete, and the main forces had been concentrated. However, the planned offensive never materialized. By the time the French forces completed their preparations, the campaign in the east had been concluded, and the entry of the Red Army sealed Poland's fate.

So could the French have done more to help Poland? Undoubtedly yes, but it is unlikely that it would have affected the final outcome of the 1939 campaign. Poland's defeat was not the result of «betrayal» by the Allies, but a consequence of the overwhelming superiority of our opponents.

Historiografia dotycząca II wojny światowej jest niezwykle obszerna. W zasadzie każdy aspekt tego konfliktu doczekał się bogatej literatury, zarówno wspomnieniowej, wydawnictw źródłowych, jak też opracowań naukowych oraz popularnonaukowych. Wydawać się może, że przy tak szerokich badaniach, w zasadzie wszystkie najważniejsze problemy zostały już rozwiązane i nie powinny budzić kontrowersji. Jest to jednak mylny pogląd. Wciąż, pomimo upływu 85 lat, w powszechnej opinii, także wśród badaczy, funkcjonuje wiele mitów i błędnych ocen, powielanych następnie w mediach i portalach internetowych.

Korzeniowski Paweł, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Rzeszowskiego, pracownik Zakładu Historii Najnowszej Instytutu Historii UR, m. Rzeszów.

© Korzeniowski P., 2024.

Jednym z największych przekłamań funkcjonujących w polskiej historiografii jest rzekoma słabość Wehrmachtu na zachodzie we wrześniu 1939 roku. Pogląd ten łączy się często z narracją o rzekomej ogromnej przewadze sił francuskich, które bezczynnie stały na granicy, prowadząc jedynie niemrawe działania o bardzo lokalnym charakterze. Świadczyć to ma o cynizmie i zdradzie Paryża, biernie przyglądającego się tragedii rozgrywającej się w Polsce. Wielu wręcz mówi o zdradzie «zachodu» i celowym skierowaniu niemieckiej agresji na wschód.

Powyższe tezy bardzo mocno wpisały się w powszechny obraz września 1939 roku. W niniejszym tekście spróbuję wskazać korzenie i źródła tych opinii. Następnie postaram się je zweryfikować i dokonać rzeczowej oceny potencjału francuskiego i niemieckiego na granicy obu państw. Na koniec odpowiem na pytanie, czy faktycznie siły Wehrmachtu rozlokowane na zachodniej granicy Rzeszy były tak słabe, jak to się często przedstawia.

Kłęska we wrześniu 1939 roku stanowiła jedną z największych katastrof w historii polskiego oręża. Nie dziwi więc, że jak tylko ucichły ostatnie strzały, rozpoczęło się szukanie przyczyn porażki. Nie ma tutaj miejsca by szczegółowo analizować tą problematykę. Chciałem jedynie zwrócić uwagę, że część polskich elit, szczególnie związanych z obozem sanacyjnym, starała się wskazywać na ogromną przewagę niemiecką, agresję sowiecką, stanowiącą swoisty «cios w plecy» walczącego wojska, wreszcie, bierność, czy też celową «zradę» sojuszników. Szczególnie ten ostatni czynnik trafiał na podatny grunt, gdyż pozwalał odsunąć od siebie oskarżenia o błędy i zaniedbania.

Po zakończeniu wojny rządy w Polsce przejęli komuniści. Zgodnie z dominującą retoryką, winni tragedii narodu były rządzące przed wojną elity polityczne. Wraz z nasilającą się rywalizacją zimnowojenną, propaganda szybko przejęła narrację o «zachodniej perfidii» i porzuceniu Polski. Postawa Francji i Wielkiej Brytanii miała stanowić kontrast dla Związku Sowieckiego, którego armia «wyzwoliła» Polskę spod hitlerowskiej okupacji i ocieliła naród przed zagładą. Ta narracja idealnie wręcz wpisywała się w ówczesną linię propagandową. Jest swoistym paradoksem, że przy jej tworzeniu posługiwano się wielokrotnie wspomnieniami i relacjami najważniejszych niemieckich oficerów. Za przykład mogą posłużyć dwa chyba najszerzej wykorzystywane cytaty. Erich von Manstein po wojnie napisał: *«Zastanawiać musi ówczesna ocena (...) armii francuskiej,*

liczącej ok. 90 dywizji. Rzeczywiście na jesieni 1939 r. Francja w ciągu trzech tygodni postawiła na nogi 108 dywizji! Były to 57 dywizji piechoty, 5 dywizji kawalerii, 1 dywizja pancerna i 47 rezerwowych względnie terytorialnych, ponadto duże nasycenie sprzętem ciężkim (czołgi i artyleria) jednostek wojsk lądowych. (...) Nie ma najmniejszej wątpliwości co do wielokrotnej przewagi od pierwszego dnia wojny francuskich wojsk lądowych nad zachodnimi siłami niemieckimi» (Manstein, 2001: 20).

Jeszcze dalej w swojej ocenie poszedł Alfred Jodl, były szef Oberkommando der Wehrmacht (Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych). W 1946 roku, w trakcie procesu w Norymberdze, powiedział: *«Do roku 1939 byliśmy oczywiście w stanie sami rozbić Polskę. Ale nigdy – ani w roku 1938, ani w 1939 – nie zdołalibyśmy naprawdę sprostać skoncentrowanemu wspólnemu atakowi tych państw (Wielkiej Brytanii, Francji, Polski – przyp. P.K.). I jeśli nie doznaliśmy klęski już w roku 1939, należy to przypisać jedynie faktowi, że podczas kampanii polskiej około 110 dywizji francuskich i brytyjskich pozostało kompletnie biernych wobec 23 dywizji niemieckich» (Karski, 1992: 316-317).*

Zaskakujące, że narracja o rzekomej słabości niemieckich sił na zachodzie i bierności Francuzów wciąż jest powszechna, pomimo, że od przemian ustrojowych w Polsce minęło już 35 lat. Szczególnie widoczne jest to w szeregu publikacji ukazujących się w mediach lub na portalach popularyzujących historię w ramach obchodzenia kolejnej rocznicy niemieckiej agresji. I tak Kurier Historyczny pisze: *«Słabe siły niemieckie na zachodzie kraju nie mogłyby powstrzymać prawdziwej ofensywy sił francuskich i brytyjskich, a nawet nieco bardziej zdecydowane działania, takie jakie sugerowali niektórzy francuscy generałowie, mogły znacząco odciążyć Polaków i być może skłonić Stalina do wstrzymania swojej agresji na Polskę» (<https://kurierhistoryczny.pl/>: 2017).* Popularny portal zawierający kalendarium września 1939 roku w zasadzie powtarza niemiecką narrację: *«Niemcy nie pozostawili na swojej zachodniej granicy poważniejszych sił, a wojska francuskie w samych czołgach miały osiemdziesięciokrotną przewagę» (<https://1wrzesnia39.pl/39p/>: 2021).* Nawet na stronie Polski Zbrojnej możemy znaleźć jednoznaczne stwierdzenie: *«nieliczne pozostawione na zachodzie jednostki Wehrmachtu powinny były zostać zmiażdżone przez dziesiątki francuskich i brytyjskich dywizji» (<https://polska-zbrojna.pl/>: 2019).*

Podobnych opinii można znaleźć wiele. Wszystkie są osadzone w podobnej konwencji. Jest to tak popularny pogląd, że w zasadzie nikt nie podejmuje wysiłku, by go zweryfikować.

Wpierw należy zwrócić uwagę, że choć pierwsze brytyjskie oddziały przekroczyły Kanał La Manche już początkiem września, to transport głównych sił (cztery dywizje piechoty) zakończył się dopiero pod koniec miesiąca. Nie mogło być więc mowy o wspólnej brytyjsko-francuskiej operacji jeszcze we wrześniu. Ewentualna ofensywa mogła być przeprowadzona wyłącznie przez siły francuskie (*Bond, 2001: 6*).

W momencie wybuchu wojny francuskie siły zbrojne składały się z trzech rodzajów wojsk: marynarki wojennej, lotnictwa oraz wojsk lądowych. Obszar Francji podzielono na 20 okręgów korpusów. Po ogłoszeniu mobilizacji każdy z nich wystawiał dowództwo korpusu, któremu podlegały zazwyczaj 3 dywizje piechoty, jedna regularna oraz dwie rezerwowe. Ponadto istniało osobne dowództwo Korpusu Kolonialnego oraz Korpusu Kawalerii. W czasie pokoju funkcjonowało 20 dywizji piechoty, w tym 7 zmotoryzowanych. W trakcie wojny rozwijano kolejnych 39 dywizji kategorii «A» oraz «B». Armia francuska bardzo mocno korzystała z zasobów ludzkich rozległego imperium kolonialnego. Przed wybuchem wojny na terenie Francji stacjonowało 8 dywizji północnoafrykańskich oraz kolonialnych. Do tego należy doliczyć kolejne 14 dywizji w północnej Afryce, z których część po mobilizacji przetransportowano do metropolii (*Sumner, Vauvillier & Chappel, 2000: 3-4*).

Ważną rolę we francuskich wojskach lądowych pełniły wojska forteczne. Po uzupełnieniu rezerwistami stanowiły one ekwiwalent ok. 20-21 dywizji przeliczeniowych. Był to bardzo duży potencjał, jednak ze względu na swój charakter, siły te nie mogły wziąć udziału w operacjach zaczepnych i były «przywiązane» do swoich garnizonów (*Kaufmann & Kaufmann, 2002: 101-107*).

W latach 30. XX wieku we Francji trwał proces mechanizacji kawalerii i tworzenia na jej bazie jednostek zmechanizowanych. W momencie wybuchu wojny był on daleki od ukończenia. Wciąż funkcjonowały formalnie 3 dywizje kawalerii, samodzielna brygada kawalerii oraz 4 brygady Spahisów (kawalerii północnoafrykańskiej). Najsilniejszymi związkami taktycznymi wojsk francuskich były 2 lekkie dywizje zmechanizowane. Wbrew nazwie dysponowały one dużym potencjałem stanowiąc odpowiednik niemieckich dywizji pancernych (*Korzeniowski, 2013: 49-70*).

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że armia francuska dysponowała ok. 3 tys. czołgów, ale zdecydowana większość z nich wchodziła w skład samodzielnych brygad lub batalionów przeznaczonych do wsparcia piechoty. Ponadto pod względem konstrukcyjnym nadawały się do działań w warunkach wojny pozycyjnej, natomiast ich przydatność do działań manewrowych była znikoma. Jedynie kilkaset czołgów Somua S-35 stanowiła nowoczesne konstrukcje porównywalne z niemieckimi pojazdami Panzer III (Korzeniowski 2009: 26; Ledwoch, Solarz, 1995: 128-132).

Wojska lądowe wspierało ok. 1650 samolotów. Pod względem ilościowym oraz wyszkolenia francuskie siły powietrzne znacząco ustępowały niemieckiej Luftwaffe. Wynikało to w dużej mierze ze słabości przemysłu lotniczego oraz permanentnym brakiem funduszy na opracowanie oraz zakup nowoczesnych samolotów. Sytuacji nie poprawiało duże rozdrobnienie przemysłu lotniczego oraz problemy ze związkami zawodowymi.

Liczba francuskich dywizji w 1939 roku

Jednostka	W czasie pokoju	Mobilizacja	Razem	Front Północno-Wschodni
Dywizja piechoty (zmot.)	20 (7)	39	59	41
Dywizje kolonialne	8	14	22	10
Dywizje kawalerii	3	-	3	3
Dywizje zmechanizowane	2	-	2	2
Razem	33	53	86	56
Lotnictwo – 1650 samolotów				

Reasumując, w okresie pokoju we Francji funkcjonowało jedynie 33 dywizji. Po ogłoszeniu mobilizacji ich liczba wzrastała do 86, wliczając do oddziały z północnej Afryki. Należy pamiętać jednak, że część, zwłaszcza dywizji rezerwowych kategorii «B», potrzebowała ok. dwóch tygodni na osiągnięcie gotowości bojowej. Ponadto dywizje mobilizowane w Afryce należało przetransportować do Europy, co dodatkowo opóźniało termin wejścia ich do walki.

Francuzi rozpoczęli mobilizację 2 września 1939 roku, choć wstępne działania w tym zakresie podjęto jeszcze pod koniec sierpnia.

Zgodnie z harmonogramem, miała ona zostać zakończona po 15 dniach. Dopiero wówczas główne zgrupowanie mogło przystąpić do szerszych działań zaczepnych. Pamiętać należy jednak, że nie wszystkie francuskie oddziały, przynajmniej początkowo, mogły wziąć w nim udział.

Rozwinięcie mobilizacyjne odbywało się pod osłoną umocnień Linii Maginota. Główne zgrupowanie strategiczne obejmowało Północno-Wschodni Teatr Operacyjny (*Théâtre d'Opérations du Nord-Est*: TONE). Tworzyły go trzy grupy armii. I Grupa Armii, składająca się z 1. Armii, 2. Armii oraz tzw. zgrupowania armijnego «Ardeny», koncentrowała się wzdłuż granicy z Belgią. Między Luksemburgiem a Strasburgiem rozwijała się II Grupa Armii, w składzie 3. Armia, 4. Armia oraz 5. Armia. III Grupa Armii, najsłabsza, obejmowała tylko 8. Armię. TONE podporządkowano 56 z 86 dywizji, co stanowiło 2/3 wszystkich wojsk francuskich.

Południowo-Wschodni Teatr Operacyjny (*Théâtre d'Opérations du Sud-Est*: TOSE) zabezpieczał granicę z Włochami (6. Armia) oraz Hiszpanią (zgrupowanie armijne «Pireneje»). Był on znacznie słabszy i liczył jedynie 9 dywizji piechoty oraz brygadę kawalerii. Ponadto w głębi kraju w rezerwie strategicznej znajdowało się 7 dywizji piechoty, zaś w północnej Afryce 14.

Analizując francuskie ugrupowanie ewidentnie można zauważyć jego defensywny charakter. Wynikało to w przede wszystkim z oceny własnego oraz niemieckiego potencjału militarnego. Naczelne dowództwo nie było pewne, gdzie skieruje się główne uderzenie przeciwnika, czy na wschód przeciwko Polsce czy właśnie na zachód. W Paryżu wciąż pamiętano, że w 1914 roku Niemcy przez Belgię obeszlili francuskie umocnienia. Stąd znaczne siły zabezpieczały ten kierunek. Choć przystąpienie do wojny Włoch czy Hiszpanii uznano za mało prawdopodobne, także granicę z tymi państwami należało obsadzić przynajmniej niewielkimi siłami.

W rezultacie nad granicą z III Rzeszą w ramach II GA znajdowały się ograniczone siły, obliczane na jedynie 33 dywizje. Tylko 9 z nich mogła szybko przystąpić do walki, reszta musiała najpierw zakończyć mobilizację oraz skoncentrować się na pozycjach wyjściowych. Dlatego Francuzi mogli na przystąpić do szerszych działań najwcześniej 2 tygodnie od rozpoczęcia mobilizacji, ale nawet wówczas mogło w nich wziąć udział nie więcej jak 40% wszystkich sił francuskich (33 z 86 dywizji).

Traktat Wersalski drastycznie ograniczał liczebność niemieckich sił zbrojnych. Prace nad ich rozbudową podjęto jeszcze w latach 20. XX w., ale dopiero po dojściu Adolfa Hitlera do władzy nabrały one gwałtownego przyspieszenia. W 1935 roku liczbę dywizji piechoty zwiększono z 7 do 24, rok później było ich już 35. Obok rozbudowy ilościowej postępował także proces szybkiej modernizacji technicznej. W 1937 roku zmotoryzowano 4 dywizje piechoty. W międzyczasie powstały pierwsze dywizje pancerne.

W sierpniu 1939 roku Wehrmacht przeszedł na stopę wojenną. W trakcie mobilizacji liczbę dywizji piechoty zwiększono z 35 do 84. Doliczyć do nich trzeba wspomniane 4 dywizje zmotoryzowane, 4 tzw. dywizje lekkie (zmechanizowane) oraz 7 pancernych (w tym jedna improwizowana), a także 3 dywizje górskie. Na stopie wojennej niemieckie wojska lądowe (Das Heer) liczyły więc 102 dywizje. Ich trzon stanowiły dywizje piechoty, podzielone na tzw. fale mobilizacyjne. Pierwszą falę tworzyło 35 dywizji regularne funkcjonujące w czasie pokoju. Druga obejmowała 15 dywizji, trzecia 20, zaś czwarta 14 (*Niehorster, 2006: 13, 58*).

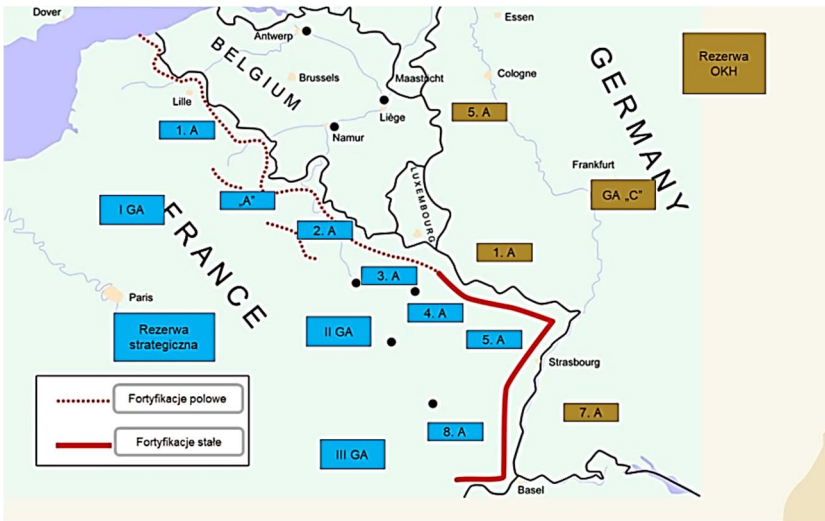
Generalnie dywizje dwóch pierwszych fal posiadały najwyższą gotowość bojową i szybko mogły wejść do walki. Dywizje trzeciej, a zwłaszcza czwartej wymagały czasu na przyjęcie rezerwistów. Posiadały także dużo więcej starszego uzbrojenia, którego także było mniej.

Niemiecki plan wojny zakładał uderzenie głównym zgrupowaniem na Polskę w celu jak najszybszego jej pobicia i wyeliminowania Wojska Polskiego z wojny. Siły niemieckie na wschodzie podzielono na dwie grupy armii: «Północ» oraz «Południe». W ich składzie znalazły się wszystkie dywizje pancerne, lekkie, zmotoryzowane oraz większość piechoty. Tym niemniej OKW nie zaniedbało przygotowań obronnych na zachodzie.

Obronę przed ewentualną ofensywą francuską powierzono Grupie Armii «C». Granicę z Belgią osłaniała 5. Armia, dysponująca 11 dywizjami piechoty. Najsilniejsza, 1. Armia, rozwijała się naprzeciwko francuskiej II GA. W jej skład wchodziło 16 dywizji, w tym 10 należało do I lub II fali mobilizacyjnej. Z kolei południowy odcinek granicy od mniej więcej Strasburga do Szwajcarii obsadzała 7. Armia dysponująca 6 dywizjami. Ponadto z rezerwy strategicznej OKH przekazało GA «C» kolejnych 12 dywizji. Zaznaczyć należy, że należały one do IV fali mobilizacyjnej, i osiągały gotowość bojową dopiero w drugiej połowie września. W sumie do działań na zachodniej granicy niemieckie

dowództwo przeznaczyło aż 45 dywizji. Spośród nich na początku września gotowych do walki było 22 (Niehorster, 2006: 11).

Francuskie i niemieckie zgrupowania we wrześniu 1939 roku

Niemcy na swoje granicy zachodniej nie przygotowały tak rozbudowanego systemu umocnień jak w przypadku Francuzów. Tym niemniej nad granicą powstały rejonu umocnione oraz systemy fortyfikacyjne. Choć znacznie mniej rozbudowane, to ich pokonanie także nie stanowiło łatwego zadania w sytuacji braku wielokrotnej przewagi nad obrońcami (Short, 2001: 44-45).

Niemieckie siły na granicy zachodniej we wrześniu 1939 roku

Armia	Liczba dywizji	Rozmieszczenie
5. Armia	11	Granica belgijska
1. Armia	16	Granica z Luksemburgiem oraz z Francją do Strasburga
7. Armia	6	Od Strasburga do granicy ze Szwajcarią
Rezerwa	12	W głębi Niemiec
Razem	45	
Lotnictwo	1350 samolotów	

Należy także zwrócić uwagę na bardzo silną osłonę lotniczą niemieckich sił. Zapewniały ją dwie floty powietrzne dysponujące ok.

1350 samolotami. Luftwaffe dysponowała maszynami o lepszych parametrach taktyczno-technicznych od francuskich odpowiedników, wyżej należy ocenić także poziom wyszkolenia pilotów. Wreszcie, niemiecka doktryna wykorzystania sił lotniczych była efektywniejsza.

Analiza niemieckiego ugrupowania na zachodzie we wrześniu 1939 roku pozwala wysnuć szereg wniosków. Rzuca się w oczy racjonalność rozmieszczenia głównych poszczególnych armii. W ramach 1. Armii, zabezpieczającej najbardziej wrażliwy odcinek, skoncentrowano najlepsze oddziały w zasadzie gotowe do rozpoczęcia walki. Dwa pozostałe związki operacyjne, 5. oraz 7. Armia, dysponowały mniejszym potencjałem, ale w razie konieczności mogły zostać wzmocnione odwodami. Ewidentnie widać tutaj skuteczną realizację zasady ekonomii sił, trafnie oceniając główne kierunki potencjalnych działań przeciwnika oraz zagrożeń, jakie one niosły. Stąd w mojej ocenie mitem jest powtarzane stwierdzenie, że granica zachodnia III Rzeszy pozostawała bez osłony lub zabezpieczały ją niewielkie siły. W rzeczywistości w dniu przystąpienia Francji do wojny niemiecka 1. Armia oraz francuska II GA posiadały porównywalne siły gotowe do walki. W kolejnych dniach obie strony wzmacniały swoje ugrupowania, ale stosunek sił pozostawał mniej więcej podobny.

Z powyższego względu francuski plan wojny zakładał jedynie ograniczone działania w pierwszych dniach wojny. Miały one związać walką niemieckie siły do czasu zakończenia mobilizacji i koncentracji głównych sił. Dopiero wówczas, po rozpoznaniu, na którym froncie przeciwnik zaangażował główne siły, zamierzano reagować odpowiednio do sytuacji. Stąd rozpoczęte w nocy z 6-7 września operacje zaczepne miały ograniczony charakter, a granicę z Niemcami oddziały 4. Armii przekroczyły dopiero rankiem 9 września (*Mazur, 2018: 121*). W ciągu kilku dni francuskie wojska posunęły się ok. 10 km w głąb Niemiec. Obrońcy nie stawiali silnego oporu, ograniczając się do działań opóźniających. 11 września, po dotarciu do pierwszych niemieckich linii obronnych, Francuzi zatrzymali się czekając na spodziewane posiłki. Po ich przybyciu powinna rozpocząć się główną fazą ofensywy (*Biegański 1970: 20*).

Do tego jednak nigdy nie doszło. Uznano, że postępy niemieckie na wschodzie są tak szybkie, że wojska francuskie nie będą w stanie udzielić walczącym Polakom afektywnej pomocy. Choć budzi to w Polsce ogromne kontrowersje, analiza ówczesnej sytuacji militarnej nie pozostawia w tej kwestii złudzeń. Już wieczorem 5 września było

jasne, że polski plan obrony załamał się. Następnego dnia marsz. Edward Śmigły-Rydz podjął decyzję o wycofaniu wszystkich sił na linie Wisły i Dunajca, następnie Sanu (Grzelak 2013: 158).

Tymczasem koncentracja głównych sił francuskich do uderzenia na niemiecką 1. Armię mogła zakończyć się dopiero w ostatniej dekadzie września. Ale nawet wówczas, nie posiadając panowania w powietrzu, atak na niemieckie umocnienia graniczne byłby powolny. Przyjęty plan działania wynikał także wprost z francuskiej doktryny wojennej, kładącej nacisk na prowadzenie systematycznych działań przy wsparciu przez znaczną liczbę ciężkich dział, czołgów oraz innych rodzajów broni (Rajevs, 2009: 192-196)

Ofensywa, prowadzona w tak metodyczny sposób, w żaden sposób nie pomogłaby polskim oddziałom, których opór stawał się coraz mniej zorganizowany. Niemieckie dowództwo czuło się na tyle pewnie, że w drugiej połowie rozpoczęło wycofywać z Polski pierwsze dywizje i przerzucać je na zachód. Interwencja radziecka jedynie przypieczętowała tragiczny los jakże tragicznej dla nas kampanii. Czy zatem Francuzi mogli zrobić więcej by pomóc Polsce? Z pewnością tak, ale wątpliwe, by wpłynęłoby to na ostateczny wynik kampanii 1939 roku. Klęska Polski stanowiła jednak nie wynik «zdrady» sojuszników, ale przygniatającej przewagi naszych przeciwników.

Warto na koniec miejscu wrócić do zaprezentowanych na początku niniejszego artykułu dwóch cytatów niemieckich generałów. Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej liczby, można odpowiedzieć na pytanie, czy ich oceny były uzasadnione. Manstein pisał, że «*Francja w ciągu trzech tygodni postawiła na nogi 108 dywizji*». Jak wyliczyłem wyżej, wojska francuskie w Europie i północnej Afryce liczyły 86 dywizji. Jeśli dodamy do tego wojska forteczne, faktycznie możemy mówić o ekwiwalencie ok. 105-110 dywizji. Ale niemiecki oficer sam zaznacza, że *postawienie ich na nogi* zajęło Francuzom trzy tygodnie. Pomija przy tym fakt, że wojsk fortecznych nie można było użyć w polu, nie wspomina, że w tym momencie GA «C» dysponowała już ok. 45 dywizjami, a kolejne, wycofywane z Polski, przerzucano na zachód. Jest to więc ewidentna manipulacja danymi.

Podobny charakter ma ocena gen. Jodla, że «*podczas kampanii polskiej około 110 dywizji francuskich i brytyjskich pozostało kompletnie biernych wobec 23 dywizji niemieckich*». On przynajmniej potwierdził, że na granicy z Francją skoncentrowano ponad dwadzieścia dywizji. Powtarza jednak fałszywą tezę, że naprzeciwko sobie miały one mityczne 110 dywizji brytyjsko-francuskich.

Ponieważ obaj generałowie w swoich ocenach posługują się prawdziwymi liczbami, z pozoru ich twierdzenia mają znamiona prawdziwości. Stąd są często powtarzane bez żadnej weryfikacji, dając podstawę do fałszywych ocen. O ile można to zrozumieć w przypadku publikacji publicystycznych, których autorami nie są zawodowymi historykami, to zaskakuje powielanej niemieckiej narracji przez naukowców musi budzić zdziwienie. Jest to tym bardziej zaskakujące, że zaprezentowane powyżej dane są szeroko dostępne w historiografii już od kilkudziesięciu lat, a w dobie powszechnego dostępu do Internetu, można do nich dotrzeć w zasadzie bez wychodzenia z domu.

Mam nadzieję, że niniejszy tekst stanowić przyczyni się do walki z jednym z największych mitów II wojny światowej. Jest to o tyle istotne, że wciąż perspektywa «zdrady» rezonuje we współczesnym dyskursie, nie tylko na polu historii, ale także debaty politycznej.

Wykorzystana literatura

- Biegański W. (1970). *Final dziwnej wojny*. Warszawa. 352 p.
- Bond B. (2001). Preparing the Field Force, February 1939 – May 1940. *The Battle for France & Flanders Sixty Years On*. Barnsley 2001. P. 3-12.
- Grzelak Cz. (2013). *Wrzesień 1939. Wszponach dwóch wrogów*. Warszawa. 432 p.
- Karski J. (1992). *Wielkie mocarstwa wobec Polski: 1919–1945 od Wersalu do Jałty*. Warszawa. 588 p.
- Kaufmann J. F., Kaufmann H. W. (2002). *Linia Maginota. Nie przejdzie nikt*. Warszawa. 167 p.
- Korzeniowski P. (2013). *Flandria 1940*. Warszawa. 320 p.
- Korzeniowski P. (2009). *Wojska pancerne i ich rola w pierwszym okresie II wojny światowej 1939–1941*. Warszawa. 179 p.
- Ledwoch J., Solarz J. (1995). *Czołgi francuskie 1940*. Warszawa. 192 p.
- Manstein E. (2001). *Stracone zwycięstwa. Wspomnienia 1939–1944. T. 1*. Warszawa. 297 p.
- Mazur W. (2018). *Niebo rozwianych nadziei. Zachodni sojusznicy wobec wojny powietrznej w Polsce we wrześniu 1939 roku*. Kraków. 261 p.
- Niehorster L. (2006). *German World War II Organizational Series. Vol. 1/II-1 1st and 2nd Welle Army Infantry Divisions (1 September 1939)*. Milton Keynes. 110 p.
- Rajevs I. (2009). The French Army in the Interwar Period. *Baltic Security & Defence Review*. Vol. 11. P. 186-207.
- Short N. (2001). *Germany's west wall. The Sigfried's Line*. Oxford. 64 p.
- Sumner I., Vauvillier F., Chappel M. (2000). *The French Army 1939-1945. Part I. The Army of 1939-1940 & Vichy France*. Oxford. 48 p.

Розділ 4. КОРПУС ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ В ОБОРОНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

After signing the Riga Peace Treaty in March 1921, the Second Polish Republic seemed to have gained guarantees of security for its own statehood on the eastern border. However, these hopes proved deceptive. Soon, such neighboring relations became toxic for the Polish state. Once again, the phrase of German Chancellor Otto von Bismarck was confirmed: «Agreements with Russia are not worth the paper they are written on.» In the early 1920s, espionage in favor of Soviet Russia, Bolshevik agitation in border counties, illegal migration across the eastern border, armed provocations on the Polish side of the border, bribery of local and state officials, etc. spread along the border strip. Later, Soviet sabotage groups began to act more actively.

Poland was forced to experiment with border security - customs battalions (1921-1922), border guards (1922-1923), and state police (1923-1924). Finally, the Border Protection Corps (BPC) came into play, whose units were located in the Volyn region (voivodship) from 1924 to 1939: 1st BPC Brigade, 1st BPC Brigade «Volyn», Brigade «Volyn», BPC Regiments «Sarny» and «Rivne». During this period, the structure of the BPC changed repeatedly, new tasks for border protection, reconnaissance, and defensive actions were added. The backbone of the BPC military formations consisted of infantry and cavalry units stationed in Volyn settlements, primarily in Rivne, Hoshcha, Ostroh, Dederkaly, Zdolbuniv, Nevirkiv, Mizoch, Sarny, Rokytno, Berezne, and others.

After the start of World War II, part of the BPC personnel stationed on the eastern borders was mobilized into the regular army and sent to the western front. Therefore, the quality of border guards in terms of military training deteriorated on the Soviet-Polish border. From 17 September 1939, after the Soviet troops violated the border, most border units did not receive specific orders from the command, so they acted at their own discretion in conditions of disorientation and limited ability to assess events. Most border posts did not engage in battles, some retreated chaotically into the depths of the Volyn region, and some soldiers fell into Bolshevik captivity.

У 20-х роках ХХ століття перед Другою Річчю Посполитою гостро постало питання захисту свого східного кордону. Хоча після підписання Ризького мирного договору (березень 1921 року), за яким на сході Польща заволоділа землями Східної Галичини, Західної Волині, Західної Білорусії, частиною Поділля та Полісся,

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О. Й., 2024.

здавалося, що поляки вийшли переможцями. Росія мала сплатити Другій Речі Посполитій впродовж року 30 млн карбованців за участь в господарському житті імперії Романових та повернути архіви, культурні цінності, майно, вивезені попередніми російськими урядами з польських земель тощо (*Єфіменко, 2018*). Однак вже невдовзі таке сусідство виявилось токсичним для Польської держави.

На приєднаних до Польщі територіях було утворено, з-поміж інших, Волинське воєводство відповідно до чинного Закону від 4 лютого 1921 р. «Про юридично-політичне унормування становища на землях, приєднаних до території Речі Посполитої, згідно із умовами про попередній мир та перемир'я, підписаних у Ризі 12 жовтня 1920 року» (*Mędrzecki, 1988:18*) й на ці терени поширився закон про організацію адміністративних органів другого ступеня (*Паславська, 2007:43*).

Майже відразу після створення адміністративних одиниць на сході держави постало питання їхньої охорони, адже до складу держави увійшло 260 тис. кв. км колишньої Російської імперії, а межа Волинського воєводства стала частиною східного кордону Другої Речі Посполитої. Відтак на початку 20-х років ХХ століття ситуація в прикордонній смузі залишалася напруженою – шпигунство на користь радянської Росії, більшовицька агітація у прикордонних повітах, нелегальна міграція через східний кордон, збройні провокації на польському боці кордону, підкуп місцевих і державних чиновників тощо.

Органи, створені польською владою для боротьби з цими порушеннями, швидко виявляли свою неефективність та безпорадність. За неповні три роки (1921 – 1924) функції охорони державного кордону надавалися митним батальйонам (1921 – 1922), прикордонній варті (1922 – 1923), державній поліції (1923 – 1924).

Влітку 1923 року було проведено чергову реформу – охорону державного кордону було покладено на державну поліцію, яку вона почала виконувати з 1 липня поточного року (*ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 2, арк. 12*). На Волинь було скеровано 1300 поліцейських, структури яких все ще формувалися за військовим взірцем (*Разиграєв, 2005:83*). Підпорядковані Волинському (ХІІІ) округу державної поліції 293 км кордону з УРСР в межах Волинського воєводства було поділено на Рівненський, Острозький та Кременецький (за назвами прикордонних повітів) відрізки.

Після червневих змін до функціоналу державної поліції Волинського воєводства у межах охорони державного кордону додано: контроль за прикордонним рухом осіб, недопущення нелегального перетину кордону, попередження нелегального перевезення товарів, затримання контрабандистів, інформування про поточну ситуацію тощо.

Загалом підсумовуючи досвід перших трьох років охорони східного кордону та прикордоння різноманітними структурами (митні батальйони, прикордонна варта, державна поліція), зауважимо, що діяльність жодної з них не можна назвати вдалою. Причин вбачаємо кілька – відсутність кадрів відповідної кваліфікації в керівництві новостворюваних структур, відсутність управлінського досвіду керівної та середньої ланки, низька дисципліна у формуваннях, слабка комунікація з місцевими органами влади і населенням, підтримка місцевими жителями антидержавних угруповань, які проникали на територію Волинського воєводства, тощо. Ці обставини, а також переконання керівництва Другої Речі Посполитої про зростання загрози безпеці їхньої державності з боку радянської Росії призвели до ще однієї спроби реорганізації захисту східного кордону.

Влітку 1924 року почастишали випадки прикордонних провокацій. У серпні Волинське воєводське управління повідомило про сплановані напади диверсійних груп з радянського боку. Агент поліції повідомляв про формування трьох озброєних груп з метою проникнення на територію Другої Речі Посполитої для організації нападів на відділки поліції, перевезення агітаційної літератури, документів і коштів радянським агентам із прикордонних волинських сіл (*ДАРО, ф. 66, оп. 1, спр. 10, арк. 9*). Зафіксовано, що цього місяця почастишали збройні напади вздовж усього радянсько-польського кордону (*Jablonowski, 2005:22*).

Цікаву позицію зайняли радянські державні органи. Вона цілком суголосна з сьогоденською риторикою путінського режиму про «іхтамнети». Радянський уряд у жодному разі не хотів брати на себе відповідальність за диверсійні акції з їхньої території, побіжно компрометуючи польську владу за неспроможність протистояти цим випадкам. Найбільше діставалося державній поліції, підрозділи якої відповідали за контроль ситуації на радянсько-польському кордоні.

На початку вересня 1924 р. комендант повітової державної поліції в Острозі звернувся до особового складу місцевих прикордонних рот і відділків державної поліції: «Радянський Союз буде намагатися закидати нас збройними групами, щоб зашкодити нашій безпеці, щоб дезорганізувати внутрішню стабільність, щоб показати в очах Європи, що це є самостійний рух місцевого населення, яке прагне звільнитися від польського ярма» (ДАРО, ф. 66, оп. 1, спр. 10, арк. 15).

Польська дослідниця, професор Мирослава Папезжинська-Турек схилялася до думки, що влітку-восени 1924 р. на сході держави значного розмаху набув партизанський рух, ймовірною метою якого була організація антипольського повстання (*Papierzyńska-Turek, 1979:255*). На півночі Волинського воєводства діяли озброєні загони чисельністю щонайменше 270 осіб, на півдні – 30 осіб (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 622, арк. 180). Відділи державної поліції лише влітку 1923 р. провели проти них тридцять шість облав і здійснили понад сто розвідувальних заходів. Під охорону бралися, як це було в Острозі, державні установи, мости, дороги, комунікаційні лінії (ДАРО, ф. 87, оп. 1, спр. 9, арк. 2). Окрім того, компрометуючи польську владу, радянські спецслужби підтримували пропагандистську риторику Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) щодо тимчасовості встановленого Ризьким договором державного кордону між державами.

Польський вчений Пьотр Ціхорацький вважав, що формальним приводом до кардинальних змін у системі охорони кордону на сході держави став напад радянського озброєного підрозділу (загалом до 150 осіб) на прикордонне містечко Стівпце у Поліському воєводстві вночі з 3 на 4 серпня 1924 р. (*Cichoracki, 2012:24*). Поляки зазнали втрат і це стало підставою для критики міністром військових справ Другої Речі Посполитої генералом дивізії Владиславом Сікорським керівників Міністерства внутрішніх справ держави, які відповідали за охорону кордону. Міністр запропонував ввести надзвичайний стан на радянсько-польському кордоні.

За цих обставин керівництво Другої Речі Посполитої розпочало пошук шляхів для стабілізації ситуації на східному кордоні. Це стало предметом детального обговорення 21-22 серпня 1924 р. під час засідання політичного комітету Ради Міністрів. Серед рішень, ухвалених на засіданні, були такі: призначення військових

на посади воєвод на сході держави, реорганізація відділів державної поліції в самостійну структуру (Корпус військової прикордонної охорони), підпорядковану Міністерству внутрішніх справ, забезпечення Міністерством військових справ Корпусу кадрами, зброєю та амуніцією (*Korpus, 2001:21*). Отож польська влада змушена була створити спеціальну військову структуру для охорони східного кордону держави від численних більшовицьких провокацій. Виконуючи урядові рішення, волинським воєводою в серпні 1924 року був призначений генерал броні Каєтан Ольшевський (*Mędrzecki, 1988:20*).

12 вересня 1924 року Міністерство військових справ опублікувало наказ про створення Корпусу охорони прикордоння (Корпус, КОП) (*Korpus Ochrony Pogranicza – KOP*) (*Prochwicz, 2003:12*), який у кадрових, організаційних, оперативних і навчальних питаннях підпорядковувався Міністерству військових справ, а в бюджетному забезпеченні, охороні кордонів та безпеці у прикордонній смузі – Міністерству внутрішніх справ.

17 вересня 1924 року з'явилася «Тимчасова інструкція прикордонної служби КОП», де було перелічено завдання новоствореної мілітарної структури: недопущення нелегальних порушень кордону, боротьба із нелегальним перевезенням та контрабандою товарів через кордон, податковими злочинами і правопорушеннями у межах постанов про кордони держави, співпраця із військовими підрозділами і місцевою адміністрацією у сфері забезпечення обороноздатності Польщі, зміцнення польського елемента у східних воєводствах держави (*Prochwicz, 2003:65*).

У структурі КОП було сформовано три бригади – Віленську, Новогрудську та Волинську у складі десяти батальйонів і десяти ескадронів (*Prochwicz, 2003:13*). До різних структур КОП було скеровано 305 офіцерів, 854 підофіцери і рядових жовнірів (*Korpus, 2001:21*). Офіцерський склад КОП формувався з армійських офіцерів, які скеровувалися на кордон для служби на 3-4 роки. До дворічного несення служби на кордоні допускалися рядові піхоти, що пройшли шестимісячний курс підготовки, та рядові кавалерії після року служби у військових підрозділах (*Юрчук, 2014:164*).

Першим командиром Волинської бригади КОП, яку сформовано з військовослужбовців корпусної округи II Люблін, призначено полковника Станіслава Поврожницького. Він підпорядковувався

командувачеві КОП і послуговувався загальновійськовими статутами та інструкціями. Місцем дислокації штабу та служб Волинської бригади КОП визначено м. Здолбунів. Згідно зі штатним розписом мирного часу штаб складався з семи офіцерів і двадцяти чотирьох підофіцерів. Бригада Корпусу складалася з батальйонів та ескадронів. Основною тактичною одиницею КОПу був батальйон, командир якого був наділений повноваженнями армійського командира полку. Штатний розпис батальйону передбачав 24 офіцери та 803 рядові жовніри. Батальйони були самостійними військовими одиницями, що склалися з декількох рот і окремих взводів. Ескадрон був тактичною військовою одиницею, підрозділом кавалерії.

Відповідно до урядової інструкції «Про прийняття від армії відділів, сформованих для КОПу» (*Korpus, 2001:34*), особовий рядовий склад підрозділів Корпусу мав формуватися з осіб 1902 року народження, громадян польської національності, які мали досвід армійської служби або резервістів. Заслуговує на увагу й озброєння новосформованих підрозділів КОПу: кулемети системи «Hotchkiss» (по дві одиниці на взвод), автомати системи «Chauchat» (дванадцять одиниць на роту, шістьнадцять магазинів на кожний автомат), гвинтівки з багнетами, пістолети, шаблі, гранати (по три ручні гранати на кожного жовніра піхоти, по одній на кожного рядового кавалерії). Набої до вогнепальної зброї видавалися з розрахунку на чотири дні бойових дій (*Korpus, 2001:34*).

У межах Волинського воеводства до сфери службової компетенції командира I (Волинської) бригади КОП увійшли Костопільський, Рівненський, Здолбунівський, Кременецький, Сарненський (з 1930 року) повіти та гміна Судобичі Дубенського повіту. До виконання службових обов'язків I бригада КОП стала 1 листопада 1924 року. Восени 1924 року до складу I бригади увійшли три батальйони піхоти (у складі дванадцяти стрілецьких рот, сорока восьми прикордонних постів): II «Березне-Журно», III «Гоща» і IV «Великі Дедеркали»; три ескадрони кавалерії: 5 «Журно», 4 «Гоща» та 3 «Великі Дедеркали» (*ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 260, арк. 4*). У січні 1925 року у складі I бригади КОП сформовано XI батальйон «Острог» (основою стали роти «Кургани», «Новомалин», «Сураж») та 11-й ескадрон «Мізоч» (*Korpus, 2001:47*).

Загальна чисельність I бригади КОП у 1924 році склала понад дві тисячі сімсот офіцерів та жовнірів. Кожен із батальйонів

контролював стокілометровий відрізок радянсько-польського кордону. Прикордонні пости розташовувалися на віддалі кількох кілометрів один від одного для виконання головного завдання – патрулювання прикордонних смуг. Загалом підрозділи I бригади КОП охороняли лінію кордону довжиною 280 км і шириною 30 км.

Склад підрозділів I (Волинь) бригади КОП (1924 рік)

(ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 849, арк. 10)

II батальйон «Березне-Журно»	III батальйон «Гоща»	IV батальйон «Великі Дедеркали»
22-га рота «Нова Гута» (прикордонні пости № 85 – 88); 23-тя рота «Усте» (№ 89 – 92); 24-та рота «Голічівка» (№ 93 – 96); 25-та рота «Корець» (№ 97 – 100)	26-та рота «Сапожин» (№ 101 – 104); 27-ма рота «Жаврів» (№ 105 – 108); 28-ма рота «Новомалин» (№ 109 – 112); 29-та рота «Кургани» (№ 113 – 116)	30-та рота «Сураж» (№ 117 – 120); 31-ша рота «Великі Дедеркали» (№ 121 – 124); 32-га рота «Ланівці» (№ 124 – 128); 33-тя рота «Білозірка» (№ 129 – 132)
5 ескадрон «Журно»	4 ескадрон «Гоща»	3 ескадрон «Великі Дедеркали»

Паралельно створювалися резервні підрозділи для підсилення прикордонної охорони. Ротні резерви підтримували службу постів у шестикілометровій смузі від кордону, батальйонні – у тридцятикілометровій смузі (ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 10, арк. 10). Впродовж лютого 1925 року з території Литви в межі Волинського воєводства для створення резервної лінії захисту кордону тимчасово передислоковано новосформований батальйон «Нові Швічани», а також три ескадрони – «Друя», «Олкеніки», «Янулішки» (ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 260, арк. 2). Через рік ці підрозділи повернули назад, де вони стали основою для створення VI бригади КОП.

Виникали труднощі й у співпраці бригади КОП «Волинь» з прикордонними повітовими староствами, насамперед, через розмежування компетенції. Це стосувалося видання спеціальних дозволів на перебування в прикордонній смузі, дозволів на торгівельну діяльність, на проживання тощо (Бортник, 2017:145).

Аналіз діяльності підрозділів Корпусу упродовж перших шести місяців, проведений його командувачем генералом дивізії Генріком Одровонж-Мінкевічем, підтвердив покращення стану охорони радянсько-польського кордону. З іншого боку, генерал вказував на недоліки: недостатню кількість постів, невміння

особового складу застав професійно протидіяти радянським диверсантам, слабкі знання прикордонниками місцевих територій тощо. А 10 січня 1925 року задля інспектування волинського прикордоння в Рівне прибув міністр внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Циріл Ратайський, який відвідав Корецький відрізок кордону (*Życie Wołynia, 1925*).

Серед спричинених цією поїздкою управлінських рішень – створення служби розвідки в структурі КОП. Рішення польської влади стало реакцією на активність радянської розвідки, яка діяла в глибину до 50 км з польського боку. Безпосередньо зона відповідальності I бригади КОП була об'єктом розвідувальних дій більшовицьких прикордонних підрозділів «Олевськ» та «Слаута» (*Skubisz, 2010:64*). Наприкінці 1925 року поліція Волинського воєводства та командування I бригади КОП констатували, що в прикордонних повітах – Рівненському, Здолбунівському, Кременецькому та Костопільському – відбувається реорганізація диверсійних загонів, коригується тактика боротьби з польськими державними структурами (*ДАРО, ф. 300, оп. 1, спр. 33, арк. 57*).

Результатом перевірок та дискусій щодо покращення охорони кордону стало створення IV (Подільської) та V (Поліської) бригад у складі дев'яти батальйонів піхоти та дев'яти ескадронів кавалерії. Територіально, в межах теперішньої Волині (у 1925 році – Поліське воєводство), було сформовано XVIII батальйон «Рокитне» з частин 50-го піхотного полку, розквартированого у Ковелі та окрузі, а також 18-й ескадрон кавалерії «Рокитне», укомплектований особовим складом 25-го уланського полку з Пружан (*Prochwicz, 2003:51*). Напрямок використання новостворених підрозділів КОП – північно-східна частина Волині.

Наприкінці 1925 року I бригада КОП складалася з II батальйону «Березне-Журно» (22-га рота «Леваче», 23-тя рота «Усте», 24-та рота «Сторожів», 1-й ескадрон «Журно»); III батальйону «Гоща» (25-та рота «Корець», 26-та рота «Сапожин», 27-ма рота «Глибочек», 4-й ескадрон «Невірків»); XI батальйону «Острог» (28-ма рота «Кургани», 29-та рота «Новомалин», 30-та рота «Сураж», 11-й ескадрон «Мізоч»); IV батальйону «Великі Дедеркали» (31-ша рота «Великі Дедеркали», 32-га рота «Ланівці», 33-тя рота «Білозірка», 2-й ескадрон «Великі Дедеркали») (*ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 260, арк. 23в.*).

Навесні 1926 року, після зміни влади в Другій Речі Посполитій (повернення в політику Юзефа Пілсудського), скореговано воєнну доктрину держави. Відповідно до воєнного плану «Схід» моделювалася загроза війни зі сходу країни, тобто з радянського боку, та ведення оборонної війни (*Prochwicz, 2003:65*). Змінювалися завдання Корпусу: підрозділи КОП зобов'язувалися тримати оборону проти радянського війська до проведення мобілізації резервістів та розгортання армійських оперативних сил. Щодо загрози з боку Німеччини, то на основі прикордонних частин планувалося сформувати оперативні підрозділи (план «Захід», 1936 рік) (*Wyszelski, 2008:332*).

Задля підвищення професійного рівня особового складу КОП створювалися різноманітні вишколи. У I бригаді створили школу професійних підофіцерів піхоти (м. Острог), де впродовж шести місяців одночасно навчалися 96 курсантів-прикордонників (*Szczepański, 2005:26*). До кінця 1926 року при I бригаді працювала школа для непрофесійних підофіцерів. У січні наступного року в Невіркові почала роботу школа підготовки підофіцерів-кавалеристів, де одночасно навчалося 48 курсантів упродовж восьми місяців (*Prochwicz, 2003:25*).

До грудня 1927 року завершилися чергові організаційні зміни в структурі КОП. I бригада, яку очолив полковник Едвард Новак, складалася з III батальйону «Гоща», IV батальйону «Дедеркали», XI батальйону «Острог», XVI резервного батальйону «Здолбунів», двох ескадронів (3-го «Великі Дедеркали» і 11-го «Мізоч»), взводу жандармерії, підофіцерської школи.

У травні 1929 року новопризначений командувач КОП генерал бригади Станіслав Зосіка-Тессаро запровадив низку організаційних змін. З-поміж іншого, він увів назви підрозділів Корпусу відповідно до географічного розташування штабів цих одиниць, наприклад, I бригада КОП «Волинь». Ще одне нововведення стосувалося служби розвідки. У підпорядкування командувача КОП відійшли пости розвідки № 8 (м. Рівне) та № 9 (м. Сарни) I бригади «Волинь», офіцери розвідки при батальйонах «Гоща» та «Острог» (*Prochwicz, 2003:42*).

У лютому 1937 року розпочалася ще одна реорганізація структури Корпусу задля перетворення системи прикордонної служби з охоронної на патрульно-розвідувальну. Під час реформування з бригади «Волинь» створили полк КОП «Здолбунів»

(у складі батальйонів «Гоща», «Острог», «Житин», «Дедеркали»), роту саперів КОП «Гоща», ескадрони КОП «Невірків», «Мізоч», «Дедеркали». Набув самостійності полк КОП «Сарни» (батальйони «Рокитно», «Березно», ескадрони «Рокитно», «Журно», «Бистричі») (Korpus, 2001:389).

У червні 1938 року відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ «Про прикордонну зону» компетенції КОП поширилися на Костопільський, Кременецький, Рівненський, Сарненський, Здолбунівський повіти; гміни Дубно, Дубно-місто, Ярославичі, Малин, Млинів, Княгинин, Судобичі, Варковичі Дубенського повіту; гміни Ківерці, Княгинінок, Колки, Новий Чарторийськ, Олику, Олику-місто, Піддубці, Полонку, Рожище, Рожище-місто, Сильно, Тростянець Луцького повіту (Dziennik, 1938), збільшивши територію виконання службових обов'язків КОП у 80 – 100 км прикордонній смузі.

Навесні 1939 року відбулися остаточні зміни в структурі КОП. У полку КОП «Сарни» реорганізовано спеціальний батальйон «Сарни» (сформовано четверту роту) та створено спеціальний батальйон «Малинськ». Полк КОП «Здолбунів» перейменовано на полк КОП «Рівне» з місцеперебуванням штабу у м. Рівне.

Відповідно до плану «Захід» східне прикордоння було поділене на п'ять мобілізаційних секторів Корпусу охорони прикордоння. Сарненський, Костопільський, Рівненський, Здолбунівський, Кременецький, Дубнівський повіти Волинського воєводства входили до першої групи, резервісти з якої формували 38-му резервну дивізію піхоти, підпорядковану командувачу Армії «Карпати» (Prochwicz, 2003:69).

Напередодні Другої світової війни Корпус очолив генерал бригади Вільгельм Орлік-Рюккман. На 1 вересня 1939 року на польському державному кордоні в межах Волинського воєводства розташувалися полки КОП «Сарни» (командир – полковник Є. Платовіч-Плахта) та «Рівне» (командир – полковник Ю. Пецка).

**Склад підрозділів КОП на території Волинського воєводства
(станом на 01.09.1939 р.)**

Полк «Сарни»	Полк «Рівне»
батальйон «Березне»; батальйон «Рокитно»; фортечний батальйон «Сарни»; фортечний батальйон «Малинськ»; ескадрон «Бистриче»	батальйон «Дедеркали»; батальйон «Острог»; батальйон «Гоща»; дивізіон кавалерії «Невірків»; ескадрон «Дедеркали»

Під час загальної мобілізації, оголошеної 29 серпня 1939 року, підрозділи КОП частково втратили свою боєздатність, оскільки на місце мобілізованих залучено новобранців з низьким рівнем військової підготовки. Зменшилася і чисельність особового складу. У батальйонах «Дедеркали», «Гоща», «Острог» чисельність постів у середньому зменшилися на 6-7 вартових, у батальйонах «Березне», «Рокитно» – на 3 і склали, відповідно, 11 та 16 прикордонників (*Prochwicz, 2003:162*).

О 5 годині 17 вересня 1939 року позиції полку КОП «Сарни» атакували 15-й стрілецький корпус, 60-та стрілецька дивізія, 18-й та 19-й загони прикордонної охорони НКВС; полку «Здолбунів» – 8-й стрілецький корпус, 36-та танкова бригада, II кавалерійський корпус, 24-та танкова бригада, 20-й та 21-й загони прикордонної охорони НКВС (*Prochwicz, 2003:202*).

У перші години радянського нападу більшість польських прикордонників були дезорієнтовані, вказівки та розпорядження вищого командування не надходили. Позаяк військові підрозділи Червоної армії не обстрілювали польських позицій і не застосували зброї проти особового складу постів, то прикордонники, у переважній більшості, не чинили опору – або потрапляли в полон, або відходили до місць розташування рот. Зафіксовані лише окремі випадки прикордонних збройних сутичок.

Частини 19-го загону прикордонних військ НКВС та 224-го стрілецького полку були обстріляні при перетині державного кордону бійцями посту «Будки Сновидецькі». Після годинного бою прикордонники, очолювані взводним С. Коцьмою, без втрат відійшли в місце розташування роти «Остки» батальйону КОП «Рокитно» (*Prochwicz, 2003:203*). Натомість прикордонники посту «Дубно» роти «Остки» після нетривалого бою були оточені й потрапили в полон, бійці посту «Острівок» роти «Остки», атаковані підрозділом 19-го загону прикордонних військ НКВС та частинами 358-го стрілецького полку, здалися в полон (*Prochwicz, 2003:203*).

Загалом ситуація на східному кордоні була настільки динамічною, що впродовж 17 вересня головнокомандувач Війська Польського маршал Польщі Едвард Ридз-Смігли кілька разів змінював свої накази – від опору більшовицьким військам до уникнення бойових дій та відходу в бік Угорщини і Румунії. Останній наказ головнокомандувача окремі підрозділи на східному кордоні

сприймали як радянську провокацію і продовжували чинити опір ворогу. Так вчинили фортечні батальйони КОП «Сарни» (командир – майор Б. Бжозовський), «Малинськ» (командир – майор Л. Франковський), рота «Тишиця», які знаходились на лінії наступу XV стрілецького корпусу та частин 5-ї армії.

Як виявилось, саме ці фортечні батальйони стали осередком спротиву від час більшовицького наступу. Ще до початку Другої світової війни bastiони фортечного батальйону КОП «Сарни» були забезпечені дванадцятьма 75-мм польовими та дванадцятьма 37-мм протитанковими гарматами, дев'яносто шістьма важкими кулеметами. Фортечний батальйон КОП «Малинськ» отримав менше артилерійського забезпечення – три 75-мм польові та чотири 37-мм протитанкові гармати (*Dąbkowski, 1995*).

Надвечір 17 вересня 1939 року червоноармійці наблизилися до фортечних батальйонів у районі Федорівка – Олексіївка – Селище – Чабель – Ленчин (*Pruski, 2000:174*). Упродовж наступного дня концентрували сили для наступу. Нарешті, 19 вересня 60-та стрілецька дивізія XV армійського корпусу провела тригодинну флангову атаку укріплень КОП. Цього ж дня командир полку КОП «Сарни» підполковник Н. Сулік наказав усім підпорядкованим йому частинам відступити в район Перекале – Кухоцька Воля, аби уникнути оточення. Відхід головних сил прикривала четверта фортечна рота капітана Е. Маркевича, який лише 21 вересня, разом із сорока сімома артилеристами, відступив углиб держави (*Lach, 2005:208*). Отож саме в Сарненському укріпленні підрозділи Корпусу найдовше чинили опір радянським військам, які тут зазнали найбільших втрат у вересневій кампанії 1939 року.

Цього ж дня з підрозділів, що відступали, полку КОП «Сарни», бригади КОП «Полісся» та окремих частин Війська Польського було сформовано угруповання КОП на чолі з командувачем КОП генералом бригади В. Орліком-Рюккманом. Поблизу сіл Кухітська Воля – Кухче – Храпин – Морочне до них мали приєднатися прикордонники з батальйонів «Клецьк» та «Давидгородок» (*Польський Корпус, 2017*).

На території воеводства їх атакували підрозділи радянських 45-ї та 52-ї стрілецьких дивізій (*Prochwicz, 2003:264*). 1-й батальйон КОП був атакований розвідувальним танково-моторизованим батальйоном 45-ї стрілецької дивізії. Знищивши три танки і три

броневих автомобілів, батальйон відступив до Грузятина. Згодом 1-й та 2-й батальйони КОП відбивали атаки частин 212-го полку гаубичної артилерії, танкового батальйону і 16-го стрілецького полку в районі сіл Грузятин – Навіз.

25 вересня генерал Орлік-Рюккєман вивів залишки підрозділів Корпусу на західний кордон Волинського воєводства, де 28-29 вересня вів важкі бої під Шацьком. Польські прикордонники знищили сім танків та значну кількість бійців 52-ї стрілецької дивізії. 30 вересня частини КОП тримали оборону на південь від озер Світязь і Пульмо, звідки відступили на оборонний рубіж під Витичним.

Відтак 1 жовтня, зважаючи на виснаження бійців і брак боєприпасів, генерал бригади В. Орлік-Рюккєман віддав наказ про припинення боїв та розпуск КОП (*Lach, 2005:207*). Згодом у лісі на південь від Парчева на зібранні офіцерів під керівництвом командувача КОП було утворено таємну конспіративну організацію «Таємний КОП» (*Prochwicz, 2003:266*).

Отож найдовшим і найефективнішим у захисті східних кордонів Другої Речі Посполитої став період 1924 – 1939 років, тобто, час функціонування Корпусу охорони прикордоння. Низка реорганізацій цього формування змінила його функціональне використання – від охорони державного кордону, протидії прикордонним провокаціям та боротьбі з диверсійними групами до відсічі збройної агресії проти Другої Речі Посполитої. Задля цього з 1936 року у прикордонні почали зводити фортечні споруди вздовж східного кордону держави. Підрозділи КОП, дислоковані на території Волинського воєводства, під час наступу Червоної армії у вересні 1939 року по-різному чинили опір. Частина з них відходила вглиб держави, уникаючи важких оборонних боїв; частина чинила збройний опір, зокрема фортечні батальйони КОП «Сарни»; частина залишала свої підрозділи та дезертирувала.

В історії можна простежити певні паралелі з сучасністю: російські прикордонники та спецпризначенці впродовж останніх десяти років неодноразово порушували кордон України, організовували провокації, щоразу, коли з'ясовувалося, що росіяни порушили державний кордон суверенної Української держави, їхні дипломати заявляли про «іхтамнетів», про власну непричетність і натякали на слабкість української влади.

Використані посилання

Бортник Л. В. (2017). Особливості співпраці Корпусу охорони прикордоння з органами державної влади Речі Посполитої на території Волинського воєводства у 1924–1939 рр. *Сторінки історії*. № 37. С. 139–148.

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 260.

Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 18, спр. 10.

ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 849.

ДАРО, ф. 66, оп. 1, спр. 10.

ДАРО, ф. 87, оп. 1, спр. 9.

ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 2.

ДАРО, ф. 300, оп. 1, спр. 33.

Єфіменко Г. (2018). Ризький польсько-радянський договір. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0318T/>

Паславська О. (2007). Формування кордонів II Речі Посполитої та українсько-польські політичні відносини 1918–1923 рр. *Зб. праць ТО НТШ. Т. 3 : Українсько-польські відносини вчора і сьогодні*. С. 35–46.

Польський Корпус охорони пограниччя на Поліссі. (2017). URL: http://zarichchia.blogspot.com/2017/02/blog-post_44.html.

Разиграєв О. (2005). Польська поліція Волинського воєводства у II Речі Посполитій. *Ucrainica Polonica*. Т. 2. С. 83–89.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 622.

Юрчук Л. В. (2014). Корпус охорони прикордоння Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві: особливості формування (1924–1929 рр.). *Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія*. № 784. С. 161–167.

Cichoracki P. (2012). *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*. Łomianki: Wydawnictwo LTW. 340 p.

Dąbkowski H. (1995). Polska reduta w Tynnem we wrześniu 1939. *Słowo. Dziennik Katolicki*. № 180.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1938). № 43.

Jabłonowski M. (2005). Polityczne i wojskowe przesłanki powołania do życia KOP w 1924 r. *Korpus Ochrony Pogranicza: materiały z konferencji naukowej w 80. rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*. Kętrzyn : Centrum Szkolenia Straży Granicznej. P. 21–34.

Jabłonowski M., Prochwicz J. (2004). *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR. 326 p.

Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów (2001). Warszawa-Pułtusk: Wydział Dziennikarstwa Nauk Politycznych Uniwersytet Warszawski. 784 s.

Lach W. (2005). Fortyfikacje odcinka Sarny w wojnie 1939 roku. *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z konferencji naukowej*. Kętrzyn : Centrum Szkolenia straży granicznej. S. 193–210.

Mędrzecki W. (1988). *Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk. 203 p.

Papierzyńska-Turek M. (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 390 p.

Prochwicz J. (2003). *Formacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*. Warszawa: Wydawnictwo «Neriton». 457 s.

Pruski Z. (2000). *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939*. Przasnysz. 284 p.

Skubisz P. (2010). *Wojska Pograniczne ZSSR na odcinku z Polską w świetle materiałów wywiadu II Rzeczypospolitej (1921–1939): struktura i dyslokacja, działalność wywiadowcza, regulamin służby*. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ściągania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu. 166 p.

Szczepański K. (2005). *Generalna Szkoła Korpusu Ochrony Pogranicza. Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z konferencji naukowej*. Kętrzyn : Centrum Szkolenia straży granicznej. P. 85–98.

Wyszelski L. (2008). *Korpus Ochrony Pogranicza w latach 1935–1939. Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*. Warszawa–Siedlce: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. P. 329–342.
Życie Wołynia (1925). № 3.

Щеглов А. Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

DOI: 10.33402/obv.2024-80-97

Розділ 5. ПРОВОКАТИВНА РОЛЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ТА ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 р.

The purpose of the proposed paper is a historiographical study of the Soviet Union Red Army and the NKVD provocative role at the initial stage of the Second World War – period of the German-Polish war and so-called Soviet troops «liberation campaign» in the southeastern provinces of Poland in modern Ukrainian historiography. An important place in the implementation of the Soviet plans for the occupation of Western Ukraine in September 1939 was given to the formation of «decent» motives for the inclusion USSR in the Second World War on the side of the aggressor – Germany, by means of manipulative and propaganda tools. Violating previous bilateral agreements with Poland and their international legal obligations, the Soviet special services and party structures actively undermined the internal political position of the Polish state in the territories of Eastern Galicia and Western Volhynia through the press and visual propaganda in the first weeks of September 1939, when the Polish Army put up a courageous resistance to German army from the west. The work, based on a careful study of modern Ukrainian historiography, analyzes in detail the provocative context of Soviet propaganda narratives according to the main themes, scope of application and objects of influence.

Метою нашої роботи є історіографічне дослідження провокативної ролі Червоної армії та НКВС Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни – періоді німецько-польської війни та «визвольного походу» радянських військ у південно-східні воєводства Польщі в сучасній українській історіографії.

Вагоме значення в реалізації радянських планів окупації Західної України у вересні 1939 року надавалося формуванню маніпулятивно-пропагандистськими засобами «пристойних» мотивів вступу СРСР у Другу світову війну на боці агресора – Німеччини.

Порушуючи попередні двосторонні договори з Польщею та свої міжнародно-правові зобов'язання, радянські спецслужби і партійні органи через пресу та наочну агітацію активно підривали внутрішньополітичне становище Польської держави на теренах

Щеглов Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, докторант Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Щеглов А. Ю., 2024.

Східної Галичини та Західної Волині в перші тижні вересня 1939 року, коли Військо Польське чинило спротив просуванню німецької армії із заходу.

У роботі на основі ретельного опрацювання сучасної української історіографії докладно аналізується провокативний контекст радянських пропагандистських наративів за основними темами, сферами застосування та об'єктами впливу.

Автор наголошує, що масований характер провокативного спрямування радянської антипольської пропаганди на початку Другої світової війни, серед іншого, зумовлював дезорганізацію окремих частин Війська Польського та міжетнічну українсько-польську конфронтацію в інтересах фактичної держави-окупанта – Радянського Союзу. Але не варто перебільшувати вплив радянського пропагандистського чинника на ескалацію етнополітичних процесів, внутрішньополітичну нестабільність та соціальне протистояння у Західній Україні у вересні 1939 року.

Аналізуючи післямюнхенську міжнародну ситуацію і шукаючи шлях до взаєморозуміння з А. Гітлером, Й. Сталін неминуче повинен був звернути свій погляд на Польщу. У кожного з її могутніх сусідів був свій не закритий рахунок до неї. У Німеччині це були Данциг, «коридор» і німецька меншина. СРСР же протягом міжвоєнного періоду, як вже зазначалося, розглядав Польщу як антирадянський форпост Заходу і як найбільш ймовірного воєнного противника. Оскільки ні Берлін, ні Москва не змирилися з відновленими в 1918 – 1919 рр. кордонами Речі Посполитої, це створювало передумови для ще одного німецько-радянського пакту антипольської спрямованості (*Трофимович, 2010: 57*).

Київський історик Ю. Николаєць справедливо наголошує, що застосування сили за задумом вождів диктаторських режимів Німеччини та СРСР, чи не найбільше зацікавлених у розгортанні війни, мало забезпечити втілення у життя їхніх планів переділу світу. Але формування мотиваційних установок пересічних громадян, які мали б відмовитися від мирного життя та піти воювати, потребувало широкого комплексу заходів у сфері маніпуляцій свідомістю (*Николаєць, 2017: 324-325*).

Радянський Союз, зовнішньополітична доктрина якого була надзвичайно ідеологізована, непослідовна і кон'юнктурна, виношував ідею чергового поділу Польщі, в якій вбачав тоді найкрупнішого реального противника (*Трофимович, 2010: 69*).

У зв'язку з новою геополітичною обстановкою відбувалися зміни, і на всьому пропагандистському фронті радянська сторона відмовилась від будь-якої критики Німеччини у засобах масової інформації, а дипломатичний корпус впевнено проводив пронімецьку політику (*Шайкан, 2010: 12*).

Пакт Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року був не засобом врегулювання відносин з Німеччиною, а прямою змовою Сталіна і Гітлера, спрямованою на переділ Східної Європи, а отже, на нову світову війну. І першим кроком на цьому шляху стала спільна агресія Німеччини та СРСР проти Польщі, закамуфльована Москвою під «визволення українців та білорусів» (*Литвин, Науменко, 2010: 4*).

Криворізький історик В. Шайкан свого часу слушно зауважував, що у день підписання пакту Молотова – Ріббентропа Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА». В п. 1 цієї постанови було сказано: «Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників запасу...». Призовом мали займатися на найвищому рівні – Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів політично перевірених, фізично здорових, з освітою не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій, і тільки тоді через Політуправління РСЧА представляти на затвердження ЦК ВКП(б). Прийняття такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937-1938 рр., коли були репресовані не менше 44 тис. військовослужбовців, а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що буде покладена на політпрацівників (*Шайкан, 2010: 243*).

Підготовку до можливих військових дій керівництво СРСР розпочало, маскуючись після укладення пакту про ненапад. Аналіз вітчизняних істориків В. Трофимовича та Л. Трофимович опублікованих документів, які нещадно оголюють неправду, що домінувала в радянській історіографії цієї проблеми, наводить на думку, що з'єднання Червоної армії одержали завдання не стільки звільнити населення Західної України й Західної Білорусії, для чого вистачало би відтіснити польські війська на угорську та румунську

території, а розгромити Військо Польське, ліквідувати Другу Річ Посполиту як державу, в якій більшовицький СРСР убачав протягом міжвоєнного періоду потенційного ворога. Своє ставлення до Польщі, що героїчно оборонялася, Й. Сталін через тиждень після німецького нападу на неї, під час зустрічі з керівниками Комінтерну Г. Димитровим і Д. Мануїльським, визначив таким чином: «Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б однією фашистською державою менше! Що поганого було би, коли б унаслідок розгрому Польщі ми поширили соціалістичну систему на нові території і населення». Він пояснював лідерам Комінтерну, що прагне зіштовхнути дві ворожі коаліції капіталістичних держав, а самому залишитись осторонь (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75*).

Приводом до початку війни та ідеологічним виправданням її в очах світової спільноти стала провокація, вчинена самими німцями. Наприкінці серпня 1939 р. була проведена операція «Копзетеп» (консерви). Загін в'язнів, переодягнених у польську військову форму, під командуванням штурмбанфюрера СС Альфреда Гельмута Науйокса, напав на німецьку ж радіостанцію в прикордонному місті Глейвіц. Захопивши її, під звуки пістолетних пострілів зловмисники стали транслювати в ефір виступ польського хору. Коли в'язні залишили радіостанцію, їх розстріляли у дворі і покинули напризволяще. Вже вранці того ж дня цей факт розтлумачувався німецькими засобами масової інформації як неспровокований напад польської сторони на Німеччину. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, чим розпочала Другу світову війну, в якій Гітлер волів встановити світове панування (*Шайкан, 2010: 13*).

Підготовку СРСР до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. Головна газета Радянського Союзу «Правда» за 2 вересня під рубрикою «Європа в передвоєнній лихоманці» на другій сторінці повідомляла, що на польсько-німецькому кордоні відбуваються збройні зіткнення, в Англії та Бельгії оголошена загальна мобілізація, а у Данії – часткова. Тут же вміщена інформація про те, що «Москва спокійна. Для СРСР усунуто загрозу війни – 9 днів тому підписано пакт про ненапад» (*Мельниченко*).

Волинський історик Ігор Пхиденко цілком правильно акцентує, що в цей час Сталін ще не поспішав розпочати свою збройну

акцію проти Польщі, незважаючи на неодноразові звернення з боку Німеччини, яка прагнула перекласти тягар розгрому польської армії частково на плечі СРСР. Вичікувальною позицією Сталін хотів перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину, дочекавшись повідомлень про взяття Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, що дозволило би певним чином «зберегти обличчя». Проте маніакальна боязнь Сталіна перед можливістю створення Західноукраїнської держави (у результаті німецького розгрому Польщі), а також стрімке наближення німецької армії до західноукраїнських земель вирішило питання початку військових дій із боку Радянського Союзу (*Пхиденко, 2012: 153*).

Цілком прогнозованою відповіддю на пошук «пристойних» мотивів для вступу Червоної армії в Польщу стало звернення райхсміністра закордонних справ Ріббентропа від 15 вересня: «Якщо не буде розпочата російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, який лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... Без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у Східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав» (*Брицький, Юрійчук, 2001: 129*).

Одночасно варто згадати думку знаного вітчизняного історика Василя Даниленка, що до бойових дій проти інших держав Радянський Союз готувався давно, і про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб принаймні з 1925 р. вели списки осіб, які служили в польській та румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних «забарвлень» у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (*Даниленко, 2004: 62-63*).

У підготовленій секретаріатом Виконкому Комінтерну 9 вересня за пропозицією генсека ЦК ВКП(б) директиві компартіям зазначалося: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному випадку захищати фашистську Польщу, яка відмовилась від допомоги СРСР, пригноблює інші національності». Цим документом Комінтерн продемонстрував свою антипольську спрямованість (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75*).

Того ж дня, у зв'язку із переданою з Берліну дезінформацією про зайняття німецькими військами Варшави В. Молотов направив привітання керівництву Рейху і передав послу В. Шуленбургу, що Червона армія розпочне військові дії найближчим часом. Однак, повідомлення про те, що Варшава все ще тримається, змусило дещо відтермінувати дату переходу радянськими військами кордону з Польщею (*Сінкевич, 2020: 62*).

11 вересня 1939 р. на базі Білоруського особливого військового округу (БОВО) та Київського особливого військового округу (КОВО) були утворені й розгорнуті 41 стрілецька, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад і 9 артполків, що увійшли до складу Білоруського та Українського фронтів (*Гриневич, 2003: 342*).

Вже 13 вересня на пропозицію військової ради Українського фронту (командувач – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов) було ухвалене рішення про виокремлення з кожної армійської групи оперативного ударного угруповання, що мало у своєму складі вже повністю зосереджені та готові до виконання завдання військові з'єднання. Ці ударні формування одержали назви Північної, Східної та Південної армійських груп. До їхнього складу увійшли 9 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 1 моторизована та 8 танкових бригад (*Руккас, 2010: 168*).

Тими днями частина польських діячів намагалася використати слов'янофільські аргументи для об'єднання сил для порятунку своєї держави. 9 вересня 1939 р. в останньому донесенні, коли Львів бомбардувала німецька авіація, а частини Вермахту підходили до Городка і Янова, радянський консул А. Климов особисто інформував наркома внутрішніх справ Л. Берію, а до того Наркомат закордонних справ, що: «Не тільки мешканці Львова, а сам віце-староста Домбровський заявляють: чому Совіти не займають некуповану німцями територію, ми ж бо слов'яни і завжди знайдемо спільну мову» (*Науменко, 2000: 403*). 19 вересня 1939 р. львівська преса розмістила звернення Слов'янського Комітету Оборони із закликом об'єднати зусилля поляків, росіян, українців і білорусів проти одвічного ворога слов'ян – німців (*Голик, 2009: 269-270*). Наскільки такі настрої були поширеними, чи це було тільки проявом діяльності агентів радянських спецслужб, потребує окремого докладного вивчення у наступних наукових розвідках.

Тоді, коли у лавах польського війська із агресією Німеччини мужньо боролися близько 110 тис. (Руккас, 2001: 142), а з іншими – 150 – 200 тис. (Пурат, 2001: 138) українців – громадян Другої Речі Посполитої та чимало контрактників з числа колишньої старшини Армії Української Народної Республіки, то німецькі інформаційні агентства масово поширювали відомості про заворушення серед українського населення південно-східних воєводств Польщі. Наприклад, 12 вересня повідомлялося, що «...серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух... неминучим є збройне повстання». Або: «...Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків» (Зякун).

Тим часом своїми провокаціями готувався до війни і СРСР. Підготовку до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. На початку вересня 1939 р. у численних газетних публікаціях, повідомленнях радіо подавалася інформація про хід німецько-польської війни, про соціальний і національний гніт, якого зазнавали трудящі, особливо українці та білоруси.

На сторінках радянських газет 13, 14 вересня 1939 р. з'явилися інспіровані статті про повстання галичан проти Польщі, що певною мірою мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А. Шептицьким і головою УНДО В. Мудрим через львівське радіо і польську пресу, це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та пакт Бріана – Келлога від 27 серпня 1928 р. про відмову від війни, як засобу міжнародної політики (Шайкан, 2010, 240-241).

Того ж дня 14 вересня в газеті «Правда» надруковано статтю А. Жданова «Про внутрішні причини військової поразки Польщі», головною серед яких названо гноблення білоруської й української меншин. Вона випромінювала неприховану радість з приводу того, що «Польська держава виявилася настільки німічною і недієздатною, що при перших же військових невдачах стала розсипатися». Стаття стала програмним документом радянської пропаганди, який обґрунтовував дії СРСР стосовно його західного сусіда, і психологічно готував громадян Радянського Союзу до

прийдешнього втручання в німецько-польську війну на боці агресора. Характерно, що у своїй телеграмі до Берліна 14 вересня В. Шуленбург пропонував звернути увагу на цю статтю, оскільки вона містила «політичну мотивацію радянської інтервенції» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 75-76*).

Отже, о 5.00 17 вересня 1939 р. передові і диверсійно-штурмові загони Червоної армії перетнули радянсько-польський кордон та розгромили польську прикордонну охорону. Одержавши повідомлення про перехід Червоної армії польського кордону, німецьке командування віддало наказ своїм військам зупинитися на лінії Сколе – Львів – Володимир-Волинський – Брест – Білосток (*Яблонський, Яблонська, 2017: 137*).

Після того, як вранці 17 вересня 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів увійшли в східні землі Другої Речі Посполитої, у радіопроводі голова РНК СРСР В. Молотов заявив, що метою походу є «подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу» (*Баран, Токарський, 2009: 16*).

Отже, вже 17 вересня 1939 р. радянські війська зайняли Тернопіль, Збараж, Рівне; наступного дня – Луцьк, Станіславів, Галич; 22 вересня – Львів; 24 вересня – Дрогобич; 26 вересня – Самбір та Яворів; 27 вересня – Старий Самбір. Вийшовши на річки Західний Буг і Сян, Червона армія зупинилася.

Проте ще на початку вересня 1939 р. військова Рада Українського фронту видала постанову, де, зокрема, наголошувалось: «З метою позитивного впливу на місцеве населення слід вступати до міст під “Інтернаціонал” та українські марші й пісні, організувати мітинги з виступами ораторів українською мовою, розповсюджувати українську пресу, вести агітацію і пропаганду, що ми друзі і визволителі, в жодному разі не допускати аморальних вчинків командирів і бійців» (*Литвин, Науменко, 2010: 57*).

Згодом у місцевій радянській партійній пресі в унісон з нацистською пропагандою радянська також поклала уся відповідальність за початок війни на Польщу, що сама була утворена «згідно з планами імперіалістичної Антанти», а тепер «правляча кліка Польщі ввергла трудящі маси Західної України в криваву бійню в ім'я імперіалістичних інтересів великих польських капіталістів, поміщиків та осадників» (*Лавров*).

Аналіз знаного вітчизняного дослідника українсько-польських відносин І. Ільюшина доступних на сьогодні документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України дає підстави скласти уявлення про механізми дезінформації, які були запущені радянськими органами, у тому числі спецслужбами, у дію у цей період та які використовувалися ними стосовно місцевого населення на повну потужність. У початковий період війни зміст радянської пропаганди і контрпропаганди був стереотипним у своїй суперечності: з одного боку, «Червона армія прийшла на допомогу Польщі», з другого – «Ради і Німеччина пов'язані непорушним союзом», із третього – «повернення СРСР “західних територій” є реваншем за 1920 рік: Польща назавжди перестала існувати, але коли вона стане соціалістичною республікою, радянські війська їй допоможуть» тощо (Ільюшин, 2019: 97).

Саме на формування та закріплення іміджу визволителів, доведення переваг радянської політичної системи була спрямована й активно розгорнута радянськими військами пропагандистська кампанія (Гриневич, 2003: 347-348).

Політуправління Українського фронту видало і поширило серед особового складу, населення та польських військ листівки: «До військ Українського фронту» – 250 тис. примірників; «До робітників і селян Західної України» – 120 тис., «До солдатів і офіцерів польської армії» – 150 тис.; «Промова по радіо Голови РНК СРСР тов. Молотова» (російською, українською й польською мовами) – 1520 тис.; створило газети українською мовою: «Червона Україна» тиражем 15 – 20 тис. примірників; польською – «Głos żołnierza», пізніше перейменованої на «Czerwony Sztandar» та інші часописи. Серед населення розповсюджено до 10 млн екземплярів різноманітної літератури: «Знатні люди Радянської України», «Радянська Батьківщина українського народу», «Квітуча Радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін. (Трофимович, Трофимович, 2019: 78).

Керівництво армійських політичних структур затвердило 11 тем для листівок, зміст яких був спрямований на дискредитацію польської влади: п'ять тем присвячувалися начебто втечі польського уряду за кордон, дві теми – фактам викрадення польським урядом золотого запасу, одна тема – розкішному життю представників польського уряду. У листівках розміщувалися заклики до дій проти поміщиків, заклики брати владу у свої руки та захоплювати панську землю (Павловська, 2009: 131).

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянська влада розраховувала на підняття тут збройного повстання. Зокрема, у відозві командувача Українським фронтом С. Тимошенка «До робітників і селян Західної України», яку радянські літаки розкидали над територією краю в перший день переходу кордону Червоною армією, звучав відвертий заклик до винищувальної громадянської війни, розпалювання класової та національної ворожнечі, кривавого зведення рахунків. «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну на безправну колонію, які тебе ополячували, в болото запихали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів... Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. Забирайте в свої руки панську землю, луки і вигони. Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки. До зброї, наші брати, ми з вами» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78-79*).

Звернення і заклики листівок забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, до зброї не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. У газеті «Червона Україна» за 17 вересня 1939 р. було опубліковано наступний заклик: «Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї наші брати, ми з вами!» (*Шайкан, 2010: 241*).

Основне місце у висвітленні воєнної тематики відводилося війні між Німеччиною і Польщею, інформація про яку до 17 вересня подавалася радянською пресою в нейтрально стриманому тоні. Однак після ноти радянського уряду, врученої послу Польщі того дня, зміст та обсяги матеріалів про становище в Польщі суттєво змінилися. Польська тема перемістилася на перші сторінки усіх центральних газет і набула агітаційно-пропагандистського спрямування (*Мельниченко*).

Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, а також письменники (нерідко єврейської національності), які розповідали про «переваги» радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. На мітингу у м. Тернополі 20 вересня 1939 р. привітали галичан з визволенням письменники

В. Шкловський та М. Едель, 21 вересня у м. Єзерно на п'яти мітингах лунали промови українською, російською, польською мовами та мовою їдиш (*Шайкан, 2010: 243*).

Щоб мінімізувати негатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаганда. На вулицях міста з'явилися численні агітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури «представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у кущах з поламаними возами, немов цигани» (*Мрака, 2016: 104*).

18 вересня начальник радянського генштабу маршал Шапошніков надіслав командуванню Українського фронту термінове повідомлення, в якому зазначалося, що німецьке головне командування розповсюдило звернення до особового складу щодо відносин з Червоною армією, яка перейшла польський кордон і наступає на захід. Звернення визначало, що при зустрічі з її частинами слід припинити наступ і висилати делегатів від батальйону і вище, які повинні заявляти: «Німецька армія вітає армію Радянського Союзу». Згідно з цими вказівками командир 18-го армійського корпусу генерал Баєр видав наказ, у якому вимагав від командирів усіх рангів роз'яснити особовому складу, що «червоні і німецькі війська – союзні», оскільки уряди СРСР і Німеччини «об'єднали свої зусилля на майбутнє». Відтак «необхідне дружнє відношення усіх німецьких бійців і німецького населення до Червоної армії» (*Литвин, 2009*).

Радянська преса однозначно категорично стверджувала, всупереч реальному перебігу бойових дій на окремих ділянках, особливо в прикордонній смузі, що просування Червоної армії не мало «...ані кроку серйозного опору» з польського боку. Головна мета радянської пропаганди – моральний розклад польських збройних сил і злам їх здатності до опору – досягалася й засобами психологічного тиску. Поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії, підкреслювання в листівках, і в армійських газетах визвольного характеру війни, часто дезорієнтувало польських солдатів, а солдати української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні (*Шайкан, 2010: 242*).

Усі подальші матеріали преси містили широку інформацію про похід Червоної армії в Західну Україну. На перших сторінках

газет під рубрикою «Оперативне зведення Генерального штабу РСЧА» систематично розміщувалася інформація про просування радянських військ. У першому повідомленні 17 вересня зазначалося, що радянські підрозділи зайняли ряд міст Західної України і Західної Білорусії – Рівне, Тернопіль, Коломию. Населення повсюдно зустрічало частини Червоної армії з радістю. В газеті «Комсомолец України» за 18 вересня поряд зі зведенням Генштабу вміщена стаття про мітинг в Академії наук УРСР, на якому президент Академії наук академік О.О. Богомолец та інші промовці одноставно схвалили політику радянського уряду. З піднесенням схвалили вступ радянських військ у Західну Україну й учасники зборів письменників Києва М. Рильський, А. Малишко, А. Головка, В. Сосюра та інші письменники (*Мельниченко*).

Цікаво, що паралельно зі вступом радянських частин на територію сусідньої країни їхнє командування організувало потужну дезінформацію щодо польських оборонців. Свідомо насаджувалася брехня, що Червона армія прийшла допомогти їм у війні з німцями. Це підтверджують численні факти. Як впливало зі свідчень залізничника із Здолбунова, 17 вересня надійшло розпорядження з міністерства зв'язку, яке тоді перебувало в Рівному, щоб усі вони залишалися на місцях і виконували накази радянських представників. «Ніхто з урядових властей, як і військових, не орієнтувався, в якому статусі Ради перейшли наш кордон». Згідно зі свідченнями Я. Ж. з Острога «наша влада не чинила опору, оскільки напередодні прийшла телеграма, що більшовики йдуть нам на допомогу». Із розповіді польського військовополоненого стало відомо, що, перебуваючи в Рівному, солдати були дезорієнтовані, оскільки не знали, у якому статусі вступають червоноармійці. Він зазначив, що останні першими салютували польським солдатам, а на радянських танках майоріли біло-червоні прапори (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78-79*).

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій, тісна взаємодія з'єднань Червоної армії з вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі та початку Другої світової війни» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 78*).

За словами визнаного українського дослідника Другої світової війни М. Литвина, військова співпраця вермахту і Червоної армії полягала насамперед у взаємній інформації про дислокацію польського війська та плануванні спільних зусиль для їх знищення. Неодноразово полякам доводилося водночас відбивати удари з обох фронтів (*Литвин, 2009*).

На переговорах з командуванням радянських військ, що підійшли під Львів після того, як вранці 21 вересня 1939 р. розпочався відхід німецьких частин, командувач оборони міста генерал В. Лянгнер заявив: «Львів мав вибір кого впускати за свої мури – німців чи більшовиків. З німцями ми ведемо війну й місто звичайно б'ється з ними вже десять днів. Вони, германці, є ворогами всіх слов'ян. Ви же – слов'яни, а тому ми хочемо віддати місто саме вам». Погоджуючись на капітуляцію, він вимагав, аби після роззброєння усім польським воякам була гарантована особиста свобода, на що одержав позитивну відповідь. Повернувшись до Львова, генерал В. Лянгнер скликав нараду військового керівництва, на якій виголосив результати своїх переговорів. Більшість її учасників погодилися з рішенням командування. Вранці 22 вересня у Винниках був підписаний офіційний протокол передачі Львова Червоній армії (*Руккас, 2010: 179*).

Одночасно вітчизняним історикам варто більш критично оцінити попередні напрацювання окремих колег, де відчувається вплив радянського ідеологічного дискурсу, наприклад, «За наполяганням нацистських політтехнологів зустрічі німецьких та радянських військових ретельно документувалися німецькою стороною з метою долучити СРСР до “спільної відповідальності” за розв'язання Другої світової війни. Гітлерівська пропаганда інтенсивно поширювала міф про нібито спільні паради “переможців над Польщею”, але, як свідчать німецькі документи, кадри кінохроніки німецьких парадів на окупованих територіях штучно доповнювалися зйомками радянських військ під час парадів на території СРСР. Такий засіб PR-акції дав свої отруйні сходи вже напередодні Великої Вітчизняної війни, а також у наші дні» (*Цибулькін, 2011: 384-385*).

Вже 23 вересня 1939 р. на «прохання трудящих» Західної України було відправлено 22 пересувні звукові кіноустановки на автомашинах для того, щоб вони ознайомилися з найкращими радянськими звуковими фільмами: «Ленин в 1918 году», «Чапаев», «Щорс», «Граница на замке», «Великий громадянин»,

«Кармелюк», «Морской пост», «Танкисты», «11 июля», «Год девятнадцатый», «Митька», «Лелюк» та інші (*Соціалістична, 1964: 11*).

Підготовка і входження радянських частин на територію Другої Речі Посполитої супроводжувалися розпалюванням антипольських настроїв серед особового складу, підбурюванням населення Західної України до зведення рахунків за минуле, до знищення «експлуататорів», пограбування їхнього майна, а також до боротьби з українським національним рухом. У директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії про завдання оперативних груп НКВС від 15 вересня наказувалося: «З метою попередження змовницької зрадницької роботи – арештуйте і оголошіть заручниками великих представників із поміщиків, князів, дворян і капіталістів... Заарештуйте найбільш реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевих поліцій, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2 відділу (Генштабу), воевод і їх найближчих помічників, керівників к/р партій – ППС... УНДО... ОУН... УСРП... ФНС...» (*Трофимович, Трофимович, 2019: 79-80*).

У радянській агітації наголошено на безпосередньому підбурюванні до «розрахунку за минуле», до знищення «класових ворогів», пограбування майна, нацьковування національностей одна на одну. Особливо активізувалися в цей період ті з-поміж представників національних меншин у довоєнній Польщі, які вважали, що потерпають від «польської займанщини», передусім члени ОУН і КПЗУ. Як відомо, напередодні війни на західноукраїнських землях прокотилася хвиля антиукраїнських акцій (руйнування православних церков на Холмщині, примусове навернення українського православного люду Холмщини і Волині в католицизм, виселення української людності з прикордонної смуги, арешти «ненадійного українського елементу» з-поміж міської та сільської інтелігенції й ув'язнення його в таборі Береза Картузька тощо) (*Льюшин, 2019: 97*).

Незаперечними є факти, що міжетнічні сутички свідомо провокували представники радянського режиму. Наприклад, у містечку Бережани червоноармійці застрелили місцевого римокатолицького священика Я. Гаха, відомого своїми наполегливими спробами полонізувати українських дітей, у відповідь на постріл невідомого, що пролунав під час проходження колони радянських військ містами, та на миттєві звинувачення місцевих українців, що винуватець – «польський ксьондз» (*Редліх, 2002: 152*).

Досягнення цілей протиборчими сторонами передбачало масштабні маніпуляції етнічними цінностями, історичною пам'яттю. Закладені в основі мобілізації людей на війну, подібні маніпуляції неминуче впливали на характер організації пропагандистських кампаній, а з часом і на висвітлення дослідниками подій війни. Сформовані переважно у таборі переможців результати маніпуляцій свідомістю громадян тривалий час «мандрували» науковими працями у вигляді штампів. Їх породження найчастіше зумовлювалось уявленнями про громадянські обов'язки, оцінками цілей і характеру війни та ролі окремих країн у її розпалюванні, а також союзницьких стосунків між країнами – учасниками війни. З огляду на це, оцінки участі населення України у Другій світовій війні багато в чому зумовлювалися включенням її земель до складу різних держав (і, відповідно, різницею оцінок громадянських обов'язків), зміною союзницьких пріоритетів СРСР та Німеччини у ході війни та специфікою уявлень вищого керівництва саме цих держав про цілі і завдання етнополітики (*Николаєць, 2017: 325*).

Зі вступом Червоної армії 17 вересня 1939 р. у Східну Галичину і Західну Волинь представники радянських органів влади, висувачи гасла соціальної справедливості, намагалися пробудити ненависть до заможніших верств суспільства цих регіонів. У суспільній свідомості формувався образ нахабного поляка-товстуну в конфедератці, із батогом і кайданами – семіотичними ознаками пригноблення українського народу. Деякі з радянських пропагандистів й агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, «вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир», тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, убивств підприємців і купців тощо (*Льюшин, 2019: 95*).

Командири, комісари, червоноармійці почали перебирати на себе роль «месників за народні страждання» і «карального меча правосуддя». Цілковита безкарність у розпорядженні «людським матеріалом», освячена ідеологією боротьби з «класовими ворогами» та «білополяками», вилилась у незаконні розстріли, масові вбивства військовополонених і цивільних осіб. Поширювалися чутки про те, що оскільки Польська держава припинила існувати, це нібито припинило стосовно її громадян дію міжнародного права: полонених і заарештованих можна просто знищувати. Нерідко на це націлювали партійні органи (*Трофимович, Трофимович, 2019: 80*).

Для остаточного закріплення опанування Радянським Союзом Східної Галичини та Західної Волині необхідно було досягнути порозуміння з Німеччиною у визначенні лінії кордону між обома державами. 27 вересня 1939 р. від імені фюрера Й. Ріббентроп просив радянський уряд дещо відійти від домовленостей із секретного протоколу 23 серпня 1939 р. і віддати Німеччині район нафтових родовищ у верхній течії р. Сян, а також лісові масиви Західної Білорусі. Натомість Берлін обіцяв відмовитися від своєї ідеї створити «залишкову Польську державу». У відповідь Й. Сталін заявив, що збереження у будь-якій формі польської державності не відповідає інтересам обох держав. Він бачив два варіанти вирішення проблеми. Перший – поділити Польщу згідно з протоколом від 23 серпня 1939 р. За цим планом обидві держави мали б у своїх кордонах як польські, так і українські й білоруські етнічні території. Щодо перших, то кожна з учасниць переговорів пішла б своїм шляхом: Німеччина, напевне, створила б уздовж Вісли протекторат чи щось подібне, а СРСР – автономну Польську радянську республіку. Найбільшу небезпеку від такого розвитку подій лідер Радянського Союзу вбачав у тому, що державницькі прагнення поляків у майбутньому могли б стати чинником розбрату між СРСР та Німеччиною. У результаті було досягнуто компромісного варіанта – українські землі до лінії Керзона залишалися за СРСР, але Німеччині мала постачатися нафта в обсягах, що дорівнюють річному видобутку в районах Дрогобича і Борислава, за умови, що половина її об'єму буде поставлятися з українських родовищ, а друга частина – з інших родовищ СРСР (Мусієвський, 2009: 211-212).

У ніч на 29 вересня 1939 р. разом із підписанням відомого радянсько-німецького договору про дружбу і кордони були підписані три таємні протоколи: про лінію кордону по річках Західний Буг – Нарев; про взаємні зусилля щодо недопущення на зайнятих польських територіях польської агітації та провокацій; про переселення німців із Західної України та українців і білорусів із північної Польщі (Литвин, Науменко, 2010: 50).

Досягнувши домовленостей із Німеччиною щодо розмежування території колишніх т. зв. південно-східних, переважно українських за своїм етнічним складом, теренів Польщі, Радянський Союз зосередився на політико-правовому закріпленні своєї влади на цих землях, під час якого чільне місце відігравала пропаганда, що варте окремої наукової розвідки.

Використані посилання

- Баран В., Токарський В. (2009). *Україна: західні землі: 1939–1941 рр.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. 448 с.
- Брицький П., Юрійчук Є. (2001). Українське питання в радянсько-німецькій політиці напередодні і на початку Другої світової війни (серпень-вересень 1939 р.). *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р.* Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка. С. 127-130.
- Голик Р. (2009). «Западенці, москалі та східняки»: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. С. 210–288.
- Гриневиц В. (2003). Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 10. С. 340–372.
- Даниленко В. (2004). «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* № 1/2 (22/23). С. 59–79.
- Льюшин І. (2019). Інкorporація Західної Волині й Східної Галичини до СРСР та її вплив на місцеві українсько-польські відносини в 1939-1941 рр. *Вересень 1939 у долі держав та народів, війна, репресії, пам'ять.* Луцьк: Вежа-Друк. С. 94–112.
- Зякун А. (2005). «Українська карта» в кінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст.: передумови та механізми об'єднання. *Сумська старовина.* Вип. XV. С. 71 – 78.
- Лавров П. (1939). Польські осадники – люті вороги трудящих селян Західної України. *Вільна Україна.* № 10 (5 жовтня).
- Литвин М. (2009). Німецько-радянська воєнна кампанія 1939 р. в Галичині: нові російські документи Україна. *Україна. Європа. Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Вип. 2. С. 191–194.
- Литвин М., Науменко К. (2010). *Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр.* Київ. 80 с.
- Мельниченко В. (2010). Висвітлення подій початку Другої світової війни в радянській пресі (серпень-вересень). *Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 жовтня 2010 р. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* С. 99–103.
- Мрака І. (2016). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р. *Український історичний журнал.* № 1. С. 98–112.
- Мусієвський В. (2009). Фактор західноукраїнських земель у польсько-радянсько-німецьких стосунках на початковому етапі Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження.* № 1. С. 209–213.
- Науменко К. (2000). Генеральне консульство СРСР у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 7. С. 387–403.
- Ніколаєць Ю. (2017). Національні меншини України у роки Другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін: науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 5-6. С. 321–368.

Павловська С. (2019). Діяльність радянських військових ідеологічних структур серед населення Західної України, Буковини та Бессарабії у 1939–1940 рр. *Воєнно-історичний вісник*. № 1. С. 129–139.

Пурат А. (2001). Українці у вересневій кампанії. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції, 23–24 вересня 1999 р.* С. 137–141.

Пхиденко І. (2012). Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. Луцьк. С. 152–158.

Редліх Ш. (2002). *Разом і нарізно в Бережанах*. Київ: Дух і літера. 325 с.

Руккас А. (2001). Участь українців-воjakів польської армії у вересневій кампанії 1939 року. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р.* С. 142–146.

Руккас А. (2010). Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга I*. Київ: Наукова думка. С. 165–195.

Сінкевич Є. (2020). *Українсько-польські відносини (1918–2020)*. Черкаси: Видавництво ЧНУ імені Б. Хмельницького. 145 с.

Соціалістична культура Львівщини: збірник архівних документів і матеріалів (1939–1962) (1964). Львів: Каменяр. 199 с.

Трофимович В., Трофимович Л. (2019). Польське питання під час підготовки та здійснення «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. Вересень 1939 у долі держав та народів, війна, репресії, пам'ять: науковий збірник. Луцьк: Вежа-Друк. С. 75–81.

Трофимович Л. (2010). Радянсько-польські відносини та українське питання. 1938 – липень 1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. С. 51–71.

Цибулькін В., Рожан Л., Веденєв Д., Гавриленко О., Закутайло О. (2011). *Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України*. Київ: «Преса України». 536 с.

Шайкан В. (2010). Більшовики і Західна Україна на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 13. С. 240–248.

Шайкан В. (2010). Підготовка до Другої світової війни: ідеологічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. X–XI. С. 7–13.

Яблонський В., Яблонська О. (2017). *Нескорена Волинь: монографія*. Київ. 336 с.

Włodarkiewicz W.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4977-1135>

DOI: 10.33402/obv.2024-98-120

Розділ 6. DZIAŁANIA WOJENNE ARMII CZERWONEJ W POŁUDNIOWO-WSCHODNEJ POLSCE WE WRZEŚNIU 1939 ROKU

The article shows the state of preservation of sources and the state of research on the given topic. Against this background, the potential of the Polish Army in south-eastern Poland in 1939 was presented, constituting 20% of the potential of the Polish Army. The next part of the article is an analysis of military operations in the region until 16 September, and then the war preparations of the USSR and the course of aggression against Poland on the example of the actions of the Red Army in Lviv, Tarnopol and Stanisławów provinces and the Polish reaction to the aggression of the Soviet Union.

Zasadnicze źródła do naukowej analizy podjętego tematu znajdują się w Centralnym Archiwum Wojskowym, w mniejszym stopniu w Archiwum Wschodnim i Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz zagranicznych: Archiwum Instytutu Polskiego Generała Sikorskiego w Londynie i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Российский Государственный Военный Архив – RGWA) w Moskwie. Dokumenty aktowe, dotyczące przebiegu działań Armii Czerwonej w Polsce w 1939 r. z zasobu RGWA w latach dziewięćdziesiątych XX w. udostępniono polskiej Wojskowej Komisji Archiwalnej i po skopiowaniu włączono je do zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego jako kolekcję Wojskowej Komisji Archiwalnej, składającą się z 88 zespołów, wśród nich jest m.in. zespół Sztabu Frontu Ukraińskiego i zespół Sztabu 6 Armii Frontu Ukraińskiego.

Część dokumentów wojskowych Armii Czerwonej z zasobu RGWA opublikowano w formie zwartej (*Agresja sowiecka na Polskę, t. 1, 1994; t. 2, 1996*) oraz na łamach «Wojskowego Przeglądu Historycznego». Ukazały się również edycje źródeł o obronie Lwowa (*Dokumenty obrony Lwowa 1939, 1997; Obrona Lwowa 1939, t. 1-2, 2018*).

Włodarkiewicz Wojcech, doktor habilitowany, profesor, Wojskowa Akademia Techniczna, m. Warszawa.

© Włodarkiewicz W., 2024.

Dużą rolę w badaniach nad kampanią polską 1939 r. odgrywają wspomnienia, w tym m.in. dowódcy Frontu Południowego gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, czy dowódców związków taktycznych, m.in. gen. dyw. (w 1939 r. płk. dypl.) Stanisława Maczka i gen. bryg. (w 1939 r. płk. dypl.) Bronisława Prugara-Ketlinga. Ukazały się także wartościowe edycje relacji i wspomnień najczęściej oficerów, uczestników kampanii 1939 w badanym regionie, część z nich opublikował londyński «Przegląd Kawalerii i Broni Pancерnej» oraz wydawany w kraju «Wojskowy Przegląd Historyczny».

Po przełomie politycznym 1989 r. historycy polscy rozpoczęli intensywne badania genezy, przebiegu oraz skutków agresji ZSRR na Polskę, czemu sprzyjało zniesienie cenzury wydawniczej oraz łatwiejszy dostęp do źródeł archiwalnych, w tym w instytucjach rosyjskich. Działania Armii Czerwonej w Polsce w 1939 r. zostały najpełniej przeanalizowane przez Cz. Grzelaka (*Grzelak, 1998*). Zostały również podjęte w cennej pracy zbiorowej pt. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej* oraz w monografiach: R. Szawłowskiego (*Szawłowski, 1995*), R. Daleckiego (*Dalecki, 1989; 2009*), W. Steblika (*Steblik, 1989*), K. Pindla (*Pindel, 2001*) i W. Włodarkiewicza (*Włodarkiewicz, 2003*) oraz w naukowych publikacjach o przedmościu rumuńskim (*Dubicki & Spruch, 2000; Włodarkiewicz, 2001; Włodarkiewicz & Wesolowski, 2022*). Problem postaw mieszkańców Polski południowo-wschodniej wobec państwa polskiego przeanalizowano w monografii W. Włodarkiewicza (*Włodarkiewicz, 2013*).

Potencjał Wojska Polskiego w południowo-wschodniej Polsce w 1939 roku

Południowo-wschodnie województwa RP: lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie charakteryzowały się urozmaiconą rzeźbą terenu, skomplikowaną strukturą narodowościową i wyznaniową. Miały one rolniczy charakter, ale w zachodnich powiatach województwa lwowskiego od 1937 r. sprawnie budowano nowoczesne zakłady przemysłowe Centralnego Okręgu Przemysłowego, m.in. w Rzeszowie. Najważniejszym miastem tej części Polski był Lwów jako ośrodek administracji, kultury, nauki, życia gospodarczego oraz duży garnizon.

Badany region odgrywał ważną rolę w polskim planie operacyjnym «Wschód», przygotowywanym na wypadek agresji Związku Radzieckiego

na RP i znacznie mniejszą w planie operacyjnym «Zachód», który zaczęto opracowywać dopiero od marca 1939 r. z powodu wzrostu zagrożenia militarnego RP przez Niemcy. Rola regionu w polskim planowaniu operacyjnym wzrosła w lipcu 1939 r. po decyzji o sformowaniu do ochrony granicy RP ze Słowacją i Węgrami Armii «Karpaty», która jednak posiadała potencjał niewspółmiernie mały (dwie brygady) do powierzonego zadania. Na bezpieczeństwo regionu od marca do końca sierpnia 1939 r. wpływały głównie wydarzenia międzynarodowe: upadek Czecho-Słowacji, zajęcie przez Węgry Ukrainy Zakarpackiej, wzrost zagrożenia wojennego RP przez Niemcy i polskie przygotowania obronne. W tym okresie członkowie i sympatycy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów usiłowali destabilizować sytuację i stwarzali zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego RP. Te działania zmusiły do przeciwdziałania polskie organa bezpieczeństwa.

W wojskowym podziale administracyjnym Polski na dziesięć okręgów korpusów sześć powiatów województwa lwowskiego: Lwów, Lwów–miasto, Gródek Jagielloński, Żółkiew, Sokal i Rawa Ruska oraz w całości województwa tarnopolskie i stanisławowskie wchodziły w skład Okręgu Korpusu (OK) nr VI Lwów, natomiast pozostałe powiaty (21) województwa lwowskiego należały do Okręgu Korpusu nr X Przemyśl. Na obszarze OK VI stacjonowały znaczne siły Wojska Polskiego, największym garnizonem południowo–wschodniej Polski był Lwów. Miał w nim siedzibę Inspektorat Armii z gen. dyw. Kazimierzem Fabrycym na czele i Dowództwo Okręgu Korpusu (DOK) nr VI z gen. bryg. Władysławem Langnerem oraz sztaby: 5. Dywizji Piechoty (DP) i Lwowskiej Brygady Obrony Narodowej (ON) z dwoma batalionami Lwów I, Lwów II, Dowództwo Grupy Artylerii nr 6, okręgowe organa służb oraz dwa pułki piechoty: 19. i 40., III batalion 26. pułku piechoty (pp), 14. pułk ułanów (puł) Podolskiej Brygady Kawalerii (BK), dwa pułki artylerii: 5. pułk artylerii lekkiej (pal) i 6. pułk artylerii ciężkiej (pac), 6. pułk lotniczy na lotnisku w Skniłowie, 6. batalion pancerny, 6. dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz 6. dywizjon taborów i Korpus Kadetów nr I marsz. Józefa Piłsudskiego.

Ważnymi garnizonami w województwie lwowskim były również: Przemyśl z Dowództwem Okręgu Korpusu nr X, okręgowymi organami służb, sztabem 22. DP, 38. pp, 5. pułkiem strzelców podhalańskich, Dowództwem Grupy Artylerii nr 10, 22. pal, 10. pac (w Pikulicach), 4. pułkiem saperów, 2. batalionem pancernym (w Żurawicy), a także

Rzeszów ze sztabem 10. Brygady Kawalerii (zmotoryzowanej) – najnowocześniejszego związku taktycznego WP i częścią jednostek oraz Jarosław m.in. ze sztabem 24. DP (*Włodarkiewicz, 1996: 317; Ostanek, 2013: 262*).

Znaczne siły Wojska Polskiego stacjonowały także w województwie stanisławowskim, 11. Karpacka DP zajmowała trzy garnizony: jej sztab, 48. pułk strzelców (ps) i 11 pal Stanisławów, 49. huculski ps Kołomyję oraz 53. ps Stryj.

W Stanisławowie stacjonował również sztab Podolskiej Brygady Kawalerii i jej 6. pułk ułanów, a w Stryju 1. pułk artylerii motorowej oraz sztab 1. pułku Korpusu Ochrony Pogranicza. Jego organizację rozpoczęto w grudniu 1938 r. na pograniczu z autonomiczną w Czecho-Słowacji Ukrainą Zakarpacką, po reorganizacji 1 pułk KOP składał się z dwóch batalionów: «Skole» oraz «Delatyn» (*AIPiMGS, sygn. B.I.61/c, k. 1; CAW, II/3/19, k. 1–2*). Do wojny pułk znajdował się w trakcie organizacji, nie posiadał artylerii piechoty, dział przeciwpancernych i kuchni polowych.

W województwie tarnopolskim stacjonowały: 12. DP (51., 52., 54. pp i 12. pal), Kresowa Brygada Kawalerii i jej dwa pułki ułanów (9. i 22.) oraz Brygada KOP «Podole» (*Zarys dziejów wojskowości..., 1990: 751-758*). Dużymi garnizonami były: Tarnopol, w którym stacjonowało dowództwo 12. DP i 54. pp, Złoczów – 52. pp i 12. pal, Brody – dowództwo Kresowej BK i 22. pułk oraz Czortków – dowództwo Brygady KOP «Podole», mniejszymi garnizonami Brzeżany – 51. pp oraz Trembowla – 9. pułku ułanów.

W sumie trzech południowo-wschodnich województwach RP stacjonowały znaczne siły WP: pięć dywizji piechoty, dwie brygady kawalerii, dwa pułki artylerii ciężkiej, 1 pułk artylerii motorowej, 10. Brygada Kawalerii i dwa bataliony pancerne, 6. pułk lotniczy oraz szereg innych jednostek i służb, stanowiących blisko 20% potencjału Wojska Polskiego (*Włodarkiewicz, 1996: 317-322*).

Mobilizacja alarmowa w regionie, zarządzona 27 sierpnia 1939 r. i powszechna, ogłoszona 30 sierpnia, miały sprawny przebieg, a stawiennictwo żołnierzy rezerwy, także z mniejszości narodowych: Ukraińców i Żydów, było terminowe. Mobilizacja odbywała się w dobrej atmosferze, a mieszkańcy serdecznie żegnali wyjeżdżające oddziały, nie zakłóciły jej pojedyncze akty dywersji na liniach kolejowych i łączności. Mankamentem, który wystąpił we wszystkich zmobilizowanych jednostkach, poza zmotoryzowanymi, była niska

jakość części otrzymanych koni i w jeszcze większym stopniu sprzętu taborowego. Obniżyło to dodatkowo sprawność marszową taborów, ich ładowność oraz wydłużyło długość. Opóźnienie w Okręgu Korpusu nr VI i nr X mobilizacji alarmowej o cztery dni wobec zachodnich okręgów korpusów oraz w podstawianiu transportów kolejowych i ogłoszeniu mobilizacji powszechnej wraz z silnymi uderzeniami niemieckiego lotnictwa na ważniejsze linie kolejowe, spowodowały, że 12. DP i 36. DP rez. nie zdołały się skoncentrować i wejść do walki całością sił. Większość mieszkańców województw południowo-wschodnich uczestniczyła lojalnie w realizacji zadań mobilizacji (*Włodarkiewicz, 2020: 72-94*).

Działania wojenne w Polsce południowo-wschodniej do 16 września 1939 roku

Pod koniec pierwszego tygodnia kampanii polskiej wzrosło bezpośrednio, lądowe zagrożenie województwa lwowskiego, położenie WP uległo pogorszeniu w następujących dniach: Wehrmacht w wielu miejscach od wieczora 9 września do południa 10 września sforsował San i zdobył przyczółki do dalszych działań zaczepnych. Obrona Sanu nie została przygotowana, a wojska Armii «Małopolska» tylko fragmentarycznie obsadziły jego wschodni brzeg. Do tego dowódca 3. BG podjął błędną decyzję jej wycofania pod Stary Sambor, która odsłoniła Sambor i ułatwiła działanie 1. Dywizji Górskiej (DG) w kierunku Lwowa. Na niską skuteczność działań WP negatywny wpływ wywarła niedostateczna łączność między związkami taktycznymi a sztabem Armii «Małopolska» oraz jej brak z Armią «Kraków». Trudności te powiększyły się 10 września po decyzji gen. Fabrycego wycofania sztabu Armii «Małopolska» do Lwowa. Położenia strony polskiej nie poprawiło utworzenie 10 września Frontu Południowego gen. Kazimierza Sosnkowskiego, uległo ono dalszemu pogorszeniu 11 września, gdy 2. Dywizja Pancerna utworzyła przedmoście pod Jarosławiem i wybudowała most na Sanie.

Obrona Lwowa rozpoczęła się 12 września nieudaną próbą jego opanowania przez doraźnie zmotoryzowaną grupę pościgową 1. DG. W kolejnych dniach dowództwo 1. DG, mimo wydzielenia poważnych sił do zatrzymania liczącej trzy dywizje piechoty (11. KDP, 24. DP i 38. DP rez.) o niepełnych etatach Grupy «Południowa», prowadziło skuteczne działania zaczepne, zdobywając panującą nad Lwowem Kortumową Górę i wzgórze nr 324. Z kolei działania zaczepne załogi

Lwowa, podejmowane zbyt małymi siłami, bez wystarczającego wsparcia artylerii i nieskutecznie skoordynowane, okazały się mało skuteczne (Włodarkiewicz, 2003: 77-101).

Grupa wojsk gen. Sosnkowskiego w nocnym natarciu z 15 na 16 września rozbiła pod Jaworowem zmotoryzowany pułk SS «Germania», największy wkład w to zwycięstwo wnieśli żołnierze 11. Karpackiej Dywizji Piechoty, co opisał we wspomnieniach jej dowódca płk Prugar-Ketling: «Strzelcy 49 pp wtargnęli już do środka wsi [Mużyłowice], siekąc i kłując bagnetem każdego, kto im się pod rękę nawinął. [...] Żadnych okrzyków. Bój toczył się w ciemnościach i złowrogiej ciszy. Nikt nim nie kierował, nikt o pardon nie prosił. Wrażenie było niesamowite. Toteż groza, jaka opanowała Niemców, musiała przewyższać wszystkie dotychczasowe ich przeżycia. Z takim zaskoczeniem i z takim atakiem nie spotkali się nigdy» (Prugar-Ketling, 1990: 71).

Po tym sukcesie, grupa pomaszerowała w kierunku Lwowa przez Lasy Janowskie, ale nie mogąc przebić się do Lwowa, 20 września została rozwiązana pod Brzuchowicami.

10. Brygada Kawalerii, wzmocniona grupą „Żółkiew”, od 15 do 17 września 1939 r. stoczyła zwycięską, trzydniową bitwę z częścią sił 1. DG o wzgórze pod Zboiskami. Zwycięstwo to jednak nie zostało jednak wykorzystane, ponieważ III batalion 207. pp rez., który przed zmrokiem 17 września opanował wschodnie stoki wzg. 324, nie posiadając oparcia dla skrzydeł i kompanii odwodowej, wstrzymał dalsze działania zaczepne i o godz. 22.00 z Dowództwa Okręgu Korpusu nr VI otrzymał rozkaz powrotu do Lwowa, a wzgórze 324 ponownie zajęła 1. DG. W ten sposób strona polska utraciła możliwość otwarcia drogi dla trzech dywizji piechoty, dowodzonych przez gen. Sosnkowskiego, przebijających się z Przemyśla do Lwowa, przed wzmocnieniem sił niemieckich oraz przybyciem do Winnik czołówki 2. Korpusu Kawalerii 6. Armii Frontu Ukraińskiego i osłabieniem możliwości WP, spowodowanym wycofaniem 10. BK za Dniestr na przedmoście rumuńskie (Maczek, 1990: 71-81).

Najpoważniejszymi błędami dowództwa obrony Lwowa były niewykorzystanie znajomości terenu działań, brak sprawnego rozpoznania oraz nieefektywny system dowodzenia i łączności, co uniemożliwiało skuteczne współdziałanie sił Dowództwa Grupy Obrony Lwowa z grupą wojsk gen. Sosnkowskiego, 10. BK oraz wojskami Armii «Karpaty», odtwarzanymi na przedmościu rumuńskim. Wyeliminowanie

tych słabości spowodowałyby rozbitcie pod Lwowem 1 Dywizji Górskiej, otwarcie drogi dla grupy wojsk gen. Sosnkowskiego i próbę przebicia się załogi Lwowa na Węgry. Polskie działania we Lwowie cechował brak wiary we własne możliwości, a gen. Langner systematycznie przeceniał potencjał Wehrmachtu, do 18 września przeciwnikiem była jedynie niepełna 1 Dywizja Górską.

W drugiej dekadzie września 1939 r., w związku z niekorzystnym przebiegiem działań wojennych, strona polska rozpoczęła przygotowania obronne w województwie stanisławowskim. Oddział III Sztabu Naczelnego Wodza 10 września opracowywał ogólne wytyczne, ustalające koncentrację WP w Polsce południowo-wschodniej oraz dwa dokumenty, regulujące dalsze prowadzenie kampanii. 13 września marsz. Śmigły-Rydz postanowił zrezygnować ze zwartego odwrotu całości sił WP oraz dłuższej linii obrony, ograniczając ją do przedmościa rumuńskiego – terenu wzdłuż Dniestru i Stryj, aby zapewnić utrzymanie z połączeń z Rumunią. Przedmoście rumuńskie ostatecznie miał stanowić obszar obejmujący większość województwa stanisławowskiego i powiat Turka woj. lwowskiego.

W tym czasie kierownictwo polityczne ZSRR przyśpieszyło przygotowania do agresji na Polskę. Analiza podejmowanych w sierpniu i wrześniu 1939 r. decyzji przez polskie naczelne władze państwowe i wojskowe świadczy o konsekwentnym wykluczeniu przez nie możliwości porozumienia radziecko-niemieckiego, a tym bardziej agresji ZSRR na Polskę. Nie rozpoznały one rzeczywistego charakteru układu Ribbentrop–Mołotow oraz jego skutków dla bezpieczeństwa militarnego Polski (*Włodarkiewicz, 2002: 242-252*).

Przygotowania Związku Radzieckiego do agresji na Polskę

Agresja ZSRR została przesądzona 23 sierpnia 1939 r. wraz z podpisaniem tajnych załączników do układu o nieagresji Niemiec i ZSRR, otwarta pozostała jedynie kwestia terminu jej rozpoczęcia się oraz pretekstu. Na żądanie Niemiec, Stalin przyśpieszył agresję ZSRR na Polskę i postanowił rozpocząć ją przed ostatecznym załamaniem się polskiej państwowości.

Ludowy komisarz obrony ZSRR 14 września 1939 r. dyrektywą nr 16634 rozkazał Armii Czerwonej osiągnąć 16 września gotowość do zaatakowania Polski, a 17 września przekroczyć granicę państwową siłami Frontu Białoruskiego komandarma II rangi Michaiła Kowalowa oraz Frontu Ukraińskiego komandarma I rangi Siemiona Timoszenko.

W oparciu o dowództwo Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego sformowano dowództwo Frontu Ukraińskiego. W jego skład weszły trzy armie: 5. (prawe skrzydło), 6. (centrum) oraz 12. (lewe skrzydło), a do odwodów Frontu Ukraińskiego włączono 13 Armię z nad granicy rumuńskiej. Wojska komandarma Timoszenko otrzymały rozkaz opanowania południowego Polesia, województwa wołyńskiego, tarnopolskiego, lwowskiego i stanisławowskiego od Prypeci na północy do granicy Polski z Rumunią i Węgrami na południu oraz osiągnięcia środkowej Wisły i Sanu do Przełęczu Użockiej (*Wybór dokumentów... cz. V, 1994: 184*).

W centrum ugrupowania wojsk Frontu Ukraińskiego rozwijały się wojska 6. Armii komdiwa Filippa Golikowa, która była silnym związkiem operacyjnym, złożonym w większości z wojsk szybkich: pancernych i kawalerii. Jej skład wiązał się z tym, że armia komdiwa Golikowa prowadziła działania na ważnym lwowskim kierunku operacyjnym (*Wybór dokumentów... cz. III, 1993: 174-175*). 6. Armię tworzyły dwa korpusy: 2. Korpus Kawalerii w składzie trzech dywizji kawalerii (3., 5. i 14. DK) oraz 17. Korpus Strzelecki (96. i 97. dywizji strzeleckie), a także trzy brygady pancerne: 24. BPanc. (czołgi BT-7), 38. BPanc. (czołgi T-26) i 10. BPanc. (czołgi T-28) i Grupa Lotnicza (trzy pułki lotnicze) (*Włodarkiewicz, 2001: 105*). Na prawym skrzydle FU działała 5. Armia komdiwa Iwana Sowietnikowa.

Najsilniejszym związkiem operacyjnym Frontu Ukraińskiego była lewoskrzydłowa 12. Armia komandarma II rangi Tiuleniewa. Została ona sformowana z zasobów Odeskiej Grupy Armijnej. W skład 12. Armii weszły cztery korpusy: 4. Korpus Kawalerii (32. i 34. DK), 5. Korpus Kawalerii (9. DK, 16. DK), 25. Korpus Pancerny i 13. Korpus Strzelecki (72. DS, 99. DS) w całości zmotoryzowany oraz dwie brygady pancerne: 23. BPanc. (czołgi BT-7) i 26. BPanc. (czołgi T-26), a także dwa pułki lotnictwa myśliwskiego: 25. i 28. 25. Korpus Pancerny tworzyły: 1. Brygada Karabinów Maszynowych (1 BKMasz.) oraz 4. i 5. BPanc., łącznie 8110 żołnierzy oraz 415 czołgów i 72 samochody pancerne (*Wybór dokumentów... cz. V, 1994: 211-212*).

Siły Wojska Polskiego w Polsce południowo-wschodniej w przededniu agresji ZSRR składały się z: załogi Lwowa: 26 batalionów piechoty, trzy szwadrony kawalerii i 70 dział oraz z 10. BK (dwa pułki kawalerii zmotoryzowanej, dwie baterie artylerii, kompania czołgów), grupy bojowej «Żółkiew» (pięć batalionów piechoty, sześć szwadronów

kawalerii, dwie baterie artylerii), a także zgrupowania trzech wykrwawionych dywizji piechoty, dowodzonych przez gen. Sosnkowskiego w Lasach Janowskich.

Na przedmościu rumuńskim odtwarzała się do jego obrony Armia «Karpaty», złożona z grupy «Dniestr» gen. bryg. Maksymiliana Milana-Kamskiego: 3000 żołnierzy, uzbrojonych w 900 karabinów, osiem ckm i dwa działa polowe oraz grupy «Stryj» gen. bryg. Stefana Dembińskiego: 7965 żołnierzy, uzbrojonych w 6503 karabinów, 171 rkm, 48 ckm, sześć moździerzy i działko przeciwpancerne. Gen. dyw. Stefan Fabrycy, dowódca Armii «Karpaty», 17 września włączył w jej skład pułk kawalerii ppłk. Włodzimierza Gilewskiego: 525 żołnierzy, uzbrojonych w karabiny, dwa rkm i cztery ckm oraz pułk piechoty ppłk. Zygmunta Bezega (dwa bataliony), sformowany w Ośrodku Zapasowym 21 Dywizji Piechoty. W okolicach Turki stacjonowała dwupułkowa (cztery bataliony) 3 Brygada Górską (*Dalecki, 2009: 388-390*).

Łącznie Armia «Karpaty» liczyła 17 000 żołnierzy, ale bez wsparcia artylerii polowej i ciężkiej oraz przeciwpancernej i przeciwlotniczej. Po całonocnym marszu, 17 września o godz. 3.00 pod Stanisławów przybył 21. batalion pancerny mjr. Jerzego Łuckiego (*AIPiMGS, B.I.104/C, k. 5*). Na przedmościu rumuńskim znajdowała się większość polskiego lotnictwa wojskowego, które jednak z powodu braku paliwa, bomb, amunicji i części zamiennych nie mogło skutecznie działać, a także formacje tyłowe i zapasowe (37 ośrodków zapasowych), ochrony granic i Policji Państwowej. Granica z Węgrami ochraniała była przez Straż Graniczną, wzmocnioną Karpacką Półbrygadą Obrony Narodowej (dwa bataliony), z Rumunią przez Straż Graniczną i częściowo przez KOP, a ze Związkiem Radzieckim przez odtworzony po mobilizacji Brygady KOP «Podole» pułk KOP «Czortków» (trzy bataliony graniczne) ppłk. Marcelego Kotarby (*Prochwicz, 1994: 10-13; Szubański, 1989: 300*).

Działania 12 Armii Frontu Ukraińskiego

Ludowy komisarz obrony ZSRR nakazał Armii Czerwonej 17 września przekroczyć granicę państwową z Polską. Dowódca Kijowskiego SOW dyrektywą nr A60084 postawił 12. Armii zadanie na 17 września uderzenia w kierunku Czortkowa i Stanisławowa z zadaniem odcięcia polskim naczelnym władzom państwowym i wojskowym oraz Wojsku Polskiemu możliwości ewakuacji do Rumunii i zajęcia niemieckich okopów z I wojny światowej na zachodnim brzegu Strypy na odcinku: Tydynka, Buczacz, Sokołów oraz zdobycia Kołomyi, a następnego dnia Halicza i Stanisławowa.

Istotną rolę w pierwszym dniu agresji ZSRR na Polskę odegrały działania opóźniające pułku KOP «Czortków», które osłoniły przebywające na przedmościu rumuńskim polskie naczelne władze państwowe i wojskowe. Dowódca pułku KOP «Czortków» ppłk Kotarba o godz. 6.00 zameldował Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego w Kołomyi, że oddziały Armii Czerwonej przekroczyły granicę państwową na odcinku ochranianym przez jego pułk, zajęły Podwołczyska, Husiatyń i Skałę, a w kierunku Borszczowa maszerowała kawaleria Armii Czerwonej. Zamiarem ppłk. Kotarby było opóźnienie działań przeciwnika: batalionem KOP «Skałat» w kierunku Trembowli, batalionem KOP «Kopyczyńce» w kierunku Czortkowa, Buczacza i Niżniowa oraz batalionem KOP «Borszczów» w kierunku Tłustego Miasta i Uściczka. Siłami dwóch kompanii piechoty i plutonu artylerii piechoty zamierzał bronić bardzo ważnego mostu przez Dniestr pod Uściczkiem, wprowadzającego wojska nowego agresora na przedmoście rumuńskie. Zamiar dowódcy pułku został zatwierdzony przez gen. Stachewicza, który polecił, aby pułk pozostał jak najdłużej na swoich stanowiskach, wycofując się dopiero pod silnym naciskiem Armii Czerwonej (*Polskie Siły Zbrojne...1986: 515-516*).

Grupa «Dniestr» 17 września obsadziła jedynie część przepraw przez Dniestr. W Haliczu i Jezupolu batalion saperów ppłk. Wacława Damrosza, wsparty przez robotników cywilnych, zaminował dwa mosty, zbudował barykady, zawały leśne, pola minowe, stanowiska ogniowe i 800 metrów rowu przeciwczołgowego oraz zniszczył dwa promy. Załoga Niżniowa: kompania Obrony Narodowej (160 żołnierzy, dwa ckm, pluton policji i drużyna saperów), otrzymała ok. godz. 13.00 rozkaz zorganizowania obrony przed Armią Czerwoną. Na rozkaz przejeżdżającego przez Niżniów gen. dyw. Władysława Sikorskiego, godzinę później obronę przeprawy przejściowo wzmocniło sześć czołgów lekkich R-35 z 21 batalionu pancernego.

Przeprawa przez Dniestr w Nieźwiskach pozostała bez załogi, ponieważ do wieczora 17 września nie przybył pododdział utworzony do tego zadania oraz dwie kompanie Przysposobienia Wojskowego z Buczacza i Monasterzysk, przeznaczone do obrony Uściczka, które miały nocować w Nieźwiskach.

Obronę mostu w Uściczku, zagrożonego przez 23. BPanc, zorganizował adiutant pułku KOP «Czortków» kpt. Edward Marzys, ponieważ Ośrodek Zapasowy 6. DP, zatrzymany do jego obrony, odmaszerował na południe. Do południa 200 żołnierzy KOP i członków

Przysposobienia Wojskowego (uzbrojonych w karabiny i jeden ckm), obsadziło przeprawę. Do Uściczka o godz. 15.00 przyjechał gen. Milan-Kamski i po meldunku kpt. Marzysa, że znajdujący się na drugim brzegu Dniestru pluton czołgów lekkich Armii Czerwonej nie prowadził ognia i przepuszczał polskie pojazdy, rozkazał w razie natarcia przeciwnika stawić opór, wysadzić most i wycofać się w kierunku Gwoźdzca. Ostatecznie most został wysadzony o godz. 19.00.

Polskie lotnictwo wojskowe, stacjonujące na przedmościu rumuńskim, nie wykonało lotów bojowych przeciwko Armii Czerwonej. Z kolei lotnictwo Armii Czerwonej zaatakowało wybrane obiekty w regionie (*Polskie Siły Zbrojne...1986: 520*). Stacjonujący na lotnisku połowym Stasin na północ od Kołomyi dywizjon rozpoznawczy (12 samolotów RWD-14 Czapla i Lublin R-XIII), rozpoznał obszar nad granicą wschodnią i wykonał loty łącznikowe. W południe dwaj piloci III dywizjonu 2. pułku lotniczego rozpozнали okolice Czortkowa, Buczacza i Tarnopola (*Pawlak, 1992: 171, 261, 233-235, 374*).

Do godz. 20.00 pierwszego dnia agresji 4. KK 12. Armii osiągnął rzekę Strypę od Sokolowa do m. Sapowa, 25. KPanc. przekroczył Seret, a jego 1. Brygada KM o godz. 19.30 zajęła Czortków, 5. KK osiągnął Strypę od m. Trybuchowce do Dulib, a 13. KS Dniestr na odcinku Żmibrody – Żezawa, a jego 23. BPanc., po pokonaniu w bród Dniestru, zajęła Horodenkę, a Kołomyję 18 września (*Wybór dokumentów... cz. I, 1993: 197-198, 201*). Korpusy konne przeszły 17 września po 100 km, a 25 Korpus Pancerny tylko 60. Powodem była zła organizacja dowodzenia i brak przepraw przez Zbrucz (*RGWA, f. 35084, op. 1, d. 5, k. 16*).

Postępy Armii Czerwonej w Małopolsce Wschodniej, osiągnięcie przez nią Seretu, Strypy i Dniestru, zagroziły Wojsku Polskiemu odcięciem dróg wycofywania się do granicy rumuńskiej i węgierskiej. Czołgi nad Dniestrem stworzyły bezpośrednie zagrożenie dla polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych, przebywających na Pokuciu (*Polskie Siły Zbrojne...1986: 466*).

Oficjalne opisy postaw mieszkańców regionu wobec ACz charakteryzuje propagandowy charakter: «*Ludność ukraińska wita naszą armię jako prawdziwych wyzwolicieli. Nawet nacierające jednostki czołowe są obsypywane kwiatami; ludność wita naszych dowódców i żołnierzy, wynosi i stara się koniecznie wręczyć czerwonarmistom jabłka, pierogi, wodę do picia itp. Z reguły nawet czołowe jednostki wita cała ludność, wychodząca na ulicę, wielu*

placze z radości. Jeszcze na naszym terytorium niektórzy mieszkańcy, goszcząc czerwonoarmistów, prosili o niewpuszczanie sfory [Niemców?, Polaków?] na pola kolchozowe. Chłopi Ukrainy Zachodniej witają nasze jednostki jako wyzwolicieli od polskich panów i proszą by nie wpuszczać Niemców. Na wiecach, które zwoływane są przez czołowe jednostki, wiele kobiet, dowiedziawszy się pod jakimi hasłami przyszła Armia Czerwona – płakało z radości» (Agresja sowiecka..., 1994, t. 1: 189).

Natarcie Armii Czerwonej i osiągnięcie przez nią Seretu, Strypy i Dniestru groziły Wojsku Polskiemu odcięciem możliwości ewakuacji do Rumunii i na Węgry, a nad Dniestrem stworzyły bezpośrednie zagrożenie dla polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych, przebywających na przedmościu rumuńskim. 13 Korpus Strzelecki 18 września jednym pułkiem piechoty zajął Kołomyję, a głównymi siłami rozwijał natarcie w kierunku Stanisławowa.

Główne siły 12. Armii od 20 do 22 września przygotowywały się do działań przeciwko polskiej załodze Lwowa, gdyby ta podjęła próbę przebiccia się na Węgry (*Włodarkiewicz, 2003: 180-181*). Dowódca 12. Armii 20 września wydał rozkaz wyjścia podległych wojsk na rubież: Mikołajów, Stryj oraz zajęcia Komarna i Drohobycza, a także odcięcia Wojsku Polskiemu możliwości wycofania na południowy wschód. Oddziały 12. Armii maszerowały na zachód nie napotykając oporu Wojska Polskiego. 20 września 13 Korpus Strzelecki osiągnął Bolechów, Pacynów i Dolinę, mając ubezpieczenia bojowe na wschodnim brzegu Stryja od Stryja do Tyszowicy. Podczas marszu pod Bolechowem i Doliną przeciwnik napotkał opór polskiej piechoty. O godz. 14.00 12 Armia otrzymała dyrektywę dowódcy Frontu Ukraińskiego nakazującą zająć rubież Rohatyn – Żydaczów z zadaniem przejścia do obrony aby uniemożliwić ewakuację do państw neutralnych lwowskiego zgrupowania Wojska Polskiego. 21 oraz 22 września nie nastąpiły zmiany w położeniu operacyjnym 12 Armii. Następnego dnia Wehrmacht nadal zajmował Komarno, Drohobycz i Borysław oraz wywoził z tych miejscowości wszelkie zasoby.

W Moskwie 21 września podpisano niemiecko–radzieckie porozumienie o przegrupowaniach obu armii zgodnie z ustaleniami tajnego protokołu do układu Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Wynikało z niego, że Armia Czerwona powinna pozostać na pozycjach, którą osiągnęła 20 września do godz. 20.00 i wznowić marsz na zachód o świcie 23 września. Wehrmacht dzień wcześniej powinien rozpocząć wycofanie po 20 km dziennie, tak aby 27 września

przejsć na zachodni brzeg Sanu pod Przemyślem, a dwa dni później pod Sanokiem (*Wybór dokumentów... cz. IV, 1994: 227-228*).

Zgodnie z porozumieniem 12. Armia wznowiła marsz na zachód 23 września, jednak po przejściu 10 km, musiała go wstrzymać, ponieważ Wehrmacht nie ewakuował Drohobycza. 24 września Wehrmacht wycofał się na linię: Sądowa Wisznia, Sambor, Turka, a Armia Czerwona weszła do Drohobycza (*Wybór dokumentów... cz. IV, 1994: 214-218*). Wojska 12. Armii wykonywały nakazane działania najczęściej bez walki z Wojskiem Polskim. Najpoważniejszą była bitwa części jej sił z Grupą Operacyjną Kawalerii gen. bryg. Władysława Andersa, która w czasie drugiej bitwy tomaszowskiej przebiła się 23 września pod Krasnobrodem i przedzierała się do granicy węgierskiej (*Anders, 1992: 30-34; Szubański, 1994: 109-119*). Pod Władypolem 27 września Grupa stoczyła bitwę z 34. DK, pułkiem czołgów 32. DK i batalionem czołgów 26. BPanc. Z powodu przewagi Armii Czerwonej, zmęczenia polskich kawalerzystów oraz braku amunicji artyleryjskiej, bitwa zakończyła się rozbiciem Grupy Operacyjnej Kawalerii. Nieliczni oficerowie, w tym gen. Anders, podoficerowie i ułani, w niewielkich grupach rozpoczęli przedzieranie się do granicy węgierskiej, jednak po kilku dniach ranny gen. Anders dostał się do niewoli (*Agresja sowiecka..., 1994, t. 2: 187; Koszutski, 1976: 348*).

W ostatnich dniach września 1939 r. 12 Armia Frontu Ukraińskiego kontynuowała przejmowanie obszarów przekazywanych przez Wehrmacht, a 28 września jej czołowe oddziały osiągnęły San na południe od Przemyśla na odcinku od Teleśnicy do Sannik i zakończyły działania wojenne w Polsce (*Agresja sowiecka..., 1994, t. 2: 197*).

Decyzje polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych po agresji ZSRR

Ocena położenia militarnego RP przez polskie naczelne władze wojskowe, przebywające na przedmościu rumuńskim, wskazywała na możliwość zorganizowania trwałego oporu na jego obszarze, przylegającym do granicy z Rumunią i Węgrami, opartym o łańcuch Karpat i zamkniętym na pozostałych kierunkach rzekami Stryj i Dniestr. Rzeźba i pokrycie terenu ułatwiały przygotowanie i prowadzenie działań obronnych, a dogodne połączenia kolejowe z Rumunią umożliwiały odbiór materiałów wojennych od zachodnich sojuszników w ramach zapowiedzianej przez nich pomocy wojskowej. Na tę ocenę położenia wpłynął również sukces grupy wojsk gen. Sosnkowskiego

pod Jaworowem. Przypuszczano, że w tej sytuacji nie zdołają one zamknąć dróg Wojsku Polskiemu, wycofującemu się na przedmoście rumuńskie (*Polskie Siły Zbrojne...1986: 502-503; Włodarkiewicz, 2001: 98-99*).

W godzinach porannych 17 września polskie naczelne władze wojskowe otrzymały pierwsze meldunki o rozpoczęciu agresji ZSRR na Polskę (*Polskie Siły Zbrojne...1986: 515*). Zaskoczyły one Naczelne Dowództwo WP i rząd RP, przebywające od 15 września na przedmościu rumuńskim, ponieważ meldunki o koncentracji Armii Czerwonej nad granicą błędnie oceniano jako naturalną konsekwencję zbliżania się działań wojennych do granicy Związku Radzieckiego. Ostatecznie polskie naczelne władze państwowe i wojskowe podjęły decyzję o ewakuacji do Rumunii, prezydent wydał orędzie do obywateli, informujące o agresji ZSRR i przeniesieniu siedziby za granicę, a marsz. Śmigły-Rydz mało precyzyjny rozkaz do żołnierzy Wojska Polskiego: «*Sowiety wkroczyły. Nakazuję ogólne wycofanie na Rumunię i Węgry najkrótszymi drogami. Z bolszewikami [Armią Czerwoną] nie walczyć, chyba w razie natarcia z ich strony albo próby rozbrojenia oddziałów. Zadanie Warszawy i miast, które miały się bronić przed Niemcami – bez zmian. Miasta, do których podejść bolszewicy, powinny z nimi pertraktować w sprawie wyjścia garnizonów do Węgier lub Rumunii*» (*AIPiMGS, A.II.25/2/4*).

Do Rumunii w nocy z 17 na 18 września ewakuowano polskie naczelne władze państwowe oraz Naczelne Dowództwo WP, tyłowe formacje wojsk lądowych i lotnictwa Wojska Polskiego – 141 samolotów bojowych; 120 wojskowych i cywilnych samolotów szkolnych, łącznikowych i transportowych oraz 16 samolotów, pojazdy i personel Polskich Linii Lotniczych LOT. Do Rumunii ewakuowało się w sumie 30 tys. żołnierzy Wojska Polskiego, w tym do 6 tys. oficerów, głównie tyłowych formacji wojsk lądowych oraz lotnictwa. Granicę rumuńską przekroczyło Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, Ministerstwo Spraw Wojskowych, 21. batalion pancerny (34 czołgi), część artylerii przeciwlotniczej oraz jednostki służby zdrowia. Granicę rumuńską przekroczył też oraz 100 parowozów, 109 cystern kolejowych, 865 wagonów towarowych oraz inne mienie. Wartość polskiego uzbrojenia i sprzętu wojskowego ewakuowanego do Rumunii oszacowano na około 80 mln zł., a na Węgry na 50 mln złotych. Do Rumunii ewakuowano też złoto, walory bankowe i numizmaty Banku Polskiego (*Skuzza, 1992: 30-31; Skuzza, 1994: 39-42*).

Najdłużej na pograniczu rumuńskim w Kutach przebywał improwizowany pododdział mjr. dypl. Henryka Piątkowskiego, utworzony 18 września na rozkaz gen. Stachewicza, który polecił zorganizować obronę Kut w celu ułatwienia ewakuacji Wojska Polskiego do Rumunii przy wykorzystaniu zasobów przejeżdżających przez Kuty pododdziałów i grup Wojska Polskiego. Pododdział liczył 300 żołnierzy z Ośrodka Zapasowego 23. DP, uzbrojonych jedynie w karabiny z małą ilością amunicji, kilkudziesięciu żołnierzy z Ośrodka Zapasowego 24. DP, samochód na gąsienicach z dwoma ckm, dwa działa przeciwlotnicze kalibru 40 mm, pluton Szkoły Podoficerów Lotnictwa dla Małoletnich i przejściowo, dwa czołgi lekkie z 21. batalionu pancernego. Pododdział mjr. Piątkowskiego 21 września o godz. 11.55, wobec rozpoczynającego się natarcia kompanii czołgów i piechoty Armii Czerwonej oraz otrzymania informacji z Kosowa, że następnych 20-30 czołgów wyjechało w kierunku Kut, w całości przekroczył granicę z Rumunią. Do walki nie doszło, ponieważ w przypadku ostrzelania terytorium Rumunii strona rumuńska zagroziła wysadzeniem granicznego mostu.

Na Węgry ewakuowało się 26 jednostek Wojska Polskiego, liczących kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy, z których do 11 października 1939 r. internowano 40 382, w tym 4792 oficerów. Ewakuowało się też kilka ośrodków zapasowych, Wojskowy Instytut Geograficzny i część terenowych władz wojskowych oraz część uzbrojenia, pojazdów i oporządzenia.

Należy pozytywnie ocenić decyzję o ewakuacji władz RP do Rumunii, zapobiegło ono wzięciu ich do niewoli oraz prawnemu przerwaniu ciągłości istnienia państwa polskiego, a także umożliwiło utworzenie rządu RP na emigracji.

Mimo szybkiego tempa działania Armii Czerwonej i niewykorzystania przez stronę polską istniejących możliwości zorganizowania działań opóźniających, granicę rumuńską i węgierską przekroczyło łącznie ponad 70 000 żołnierzy WP wraz z posiadanym uzbrojeniem, wyposażeniem i środkami transportu. Ewakuacja powiodła się tylko tym oddziałom WP, które znajdowały się w pobliżu granicy lub dysponowały transportem samochodowym. Uzbrojenie i wyposażenie WP zostało przejęte przez siły zbrojne Rumunii i Węgier.

Działania 6 Armii Frontu Ukraińskiego

Województwo tarnopolskie do 17 września nie było terenem bezpośrednich działań wojennych, poza nalotami Luftwaffe na jego najważniejsze miasta i węzły kolejowe. Po raz pierwszy Tarnopol został zbombardowany 13 września, a część mieszkańców wyjechała na wieś, aby uniknąć dalszych nalotów. Dwa dni później pod Tarnopolem został zbombardowany pociąg ewakuacyjny. Stopniowo życie w mieście zamierało, ale nadal czynne były piekarnie, pod którymi ustawiały się długie kolejki mieszkańców oraz uchodźców wojennych (*Дyда, 2010: 227*).

W Tarnopolu we wrześniu 1939 r. nie stacjonowały liniowe jednostki Wojska Polskiego, poza zmotoryzowanym pododdziałem KOP, liczącym 126 żołnierzy, ale przebywało w nim wielu oficerów i podoficerów WP bez przydziału wojennego. Dowództwo Okręgu Korpusu nr V, ewakuowane z Krakowa, rozmieściło się w Mikulińcach.

6 Armia Frontu Ukraińskiego otrzymała rozkaz wykonania silnego uderzenia i opanowania pierwszego dnia agresji Tarnopola, Jezierny i Kozowej, a następnego dnia osiągnięcia Buska, Przemyślan oraz Bóbrki (*Agresja sowiecka..., 1994, t. 2: 44-45*). 17 września o godz. 5.00 czasu moskiewskiego związki taktyczne 6 Armii rozpoczęły działania wojenne przeciwko Polsce, wcześniej zaatakowały mosty na granicznym Zbruczu. O godzinie 4.00 batalion piechoty 136. ps 97. DS, wsparty baterią dział przeciwpancernych, plutonem artylerii pułkowej i plutonem ckm, zaatakował Podwołczyska z zadaniem zdobycia mostu. Odwód 1. kompanii batalionu KOP «Skałat» stawiał opór i wysadził most, a w batalionie KOP «Skałat» ogłoszono alarm: *«Było to całkowite zaskoczenie, nikt się tego [agresji ZSRR] nie spodziewał. [...] Na wieść o wkroczeniu Sowietów [Armii Czerwonej] natychmiast zaczęli się zgłaszać ochotnicy do wojska, w większości młodzież gimnazjalna. Otwarto magazyny i zaczęto wydawać [ochotnikom] broń, amunicję i mundury»* (*Wrzesień 1939 na Kresach..., 1999: 340*).

W Tarnopolu syreny ogłosiły alarm lotniczy 17 września o godz. 14.00, ale samoloty przeciwnika nie nadleciały, natomiast przez głośniki nadano zaskakującą mieszkańców odezwę prezydenta miasta Stanisława Widackiego o powitaniu Armii Czerwonej, która przekroczyła granicę państwową z pomocą Polsce (*Blicharski, 1996: 128-129*).

10 Bpanc. z batalionem piechoty 136. ps weszła do Tarnopola o godz. 18.00, czołowe pododdziały 5. DK cztery godziny później, a jej siły główne o godz. 4.00 następnego dnia. Miasto zostało zajęte bez większych walk, odosobnionymi punktami polskiego oporu były

koszary, jeden z kościołów i poddasza niektórych domów. Obrońcy koszar skapitulowali po wprowadzeniu do walki czołgów, a kościoła po groźbie rozstrzelania 100 kobiet i dzieci w przypadku kontynuowania oporu. Broń złożyły: batalion wartowniczy nr 57, batalion ON «Tarnopol», Ośrodek Zapasowy 2. DPLeG. i 104. kompania asystencyjna.

W Tarnopolu pojawiły się liczne czołgi z czerwonymi chorągiewkami na wieżach, zmotoryzowana artyleria i zmotoryzowana piechota. Żołnierze Armii Czerwonej prezentowali się niekorzystnie: źle odżywieni i umundurowani, ale posiadali nowoczesne uzbrojenie – podał świadek – zwłaszcza czołgi wywarły silne wrażenie na mieszkańcach. Zebrana obok kościoła parafialnego grupa mieszkańców i uchodźców wojennych z zainteresowaniem oglądała kolumny Armii Czerwonej, przy czym jedynie kilka osób z czerwonymi opaskami wznosiło okrzyki: «Towarzysze! Czekaliśmy na Was 20 lat!»! W tym czasie więźniowie wyłamali kraty w więzieniu i zbiegli. Sztab Frontu Ukraińskiego zajął budynek starostwa przy ulicy 29 Listopada. Już wieczorem rozpoczęły się masowe aresztowania żandarmów, policjantów, oficerów WP, urzędników, prawników, polityków, lekarzy oraz nauczycieli. Rano 18 września w mieście rozpoczęła się strzelanina, szybko utworzona milicja z czerwonymi opaskami, uzbrojona w polskie karabiny, przeszukiwała mieszkania w poszukiwaniu broni. Ostrzelany z działa częściowo spłonął kościół OO. Dominikanów, ponieważ żołnierze Armii Czerwonej uniemożliwili straży pożarnej gaszenie pożaru (*Дyда, 2010: 228*).

Już po kilku dniach okupacji Tarnopol bardzo się zmienił: «Przed pustymi sklepami, wymiecionymi z resztek towarów przez wygłodniałych wszelkiego dobra Sowieców, tworzyły się długie kolejki. W sklepach można było dostać jedynie zapalki i sól, a w piekarniach, po całonocnym nieraz wyczekiwaniu, zdobyć można było coraz gorszy, czarny chleb. [...] Miasto pokryło się afiszami z niezdarnymi karykaturami, wyszydającymi naszą klęskę w wojnie z Niemcami. [...] Nie znaliśmy takiej masowej propagandy, nie mogliśmy nadziwić się jej naiwności i bombastycznemu stylowi. Coraz więcej widać było na mieście sowieckiego człowieka. Ubrany w cągowy ubranko, albo części drelichowego munduru, w butach z dermy, w kaszkieciu lenińskim z zadartym do góry daszkiem, przemykał się ulicami miasta jakby onieśmielony i wciąż niepewny swojego zwycięstwa» (*Blicharski, 1996: 136*).

6 Armia po opanowaniu większości województwa tarnopolskiego rozpoczęła operację lwowską. Dowódca Frontu Ukraińskiego komandarm Timoszenko już 18 września rozkazał, aby 6. Armia zajęła Lwów, jej 2. Korpus Kawalerii o godz. 9.00 otrzymał rozkaz skierowania się szybkim marszem w celu opanowania Lwowa we współdziałaniu z brygadą pancerną. Rozkaz ten został wykonany połowicznie, ponieważ 5. DK do wieczora rozbrajała polski garnizon Tarnopola, a 24. Bpanc. nie posiadała paliwa. W tej sytuacji 18 września o godz. 22.00 do Lwowa wyruszył doraźnie zmotoryzowany pododdział, liczący 600 żołnierzy 5. DK i niepełny batalion czołgów 24. BPanc. (*Wybór dokumentów... cz. II, 1993: 174, 176*).

Gen. Langner, dowodzący obroną Lwowa, o godz. 22.00 otrzymał informację telefoniczną z poczty w Tarnopolu, że kolumna czołgów wyruszyła z Tarnopola do Lwowa. Pododdział pancerno-zmotoryzowany zaatakował barykady na Łyczakowie o godz. 2.30 19 września i ostrzelał stanowiska ogniowe 1. baterii 42. dywizjonu artylerii lekkiej. Obrońcy odparli natarcie, ale Armia Czerwona zamknęła Lwów od wschodu oraz zajęła Winniki (*AIPiMGS, B.I.68, k. 8; CAW, VIII.800.9.2, k. 5*). Po nieudanej próbie zdobycia Lwowa, 19 września rano parlamentariusze Armii Czerwonej zaproponowali dowództwu obrony Lwowa rozpoczęcie pertraktacji, ale unikali wyjaśnienia zadania i przyczyn przybycia Armii Czerwonej. Dowódca 24. BPanc., który przedstawił się jako dowódca korpusu pancernego, oświadczył, że Armia Czerwona przybyła, aby walczyć z Niemcami i nalegał na uzyskanie polskiej zgody na wejście do Lwowa (*Agresja sowiecka..., 1994, t. 2: 287*).

Sztab 6. Armii 20 września przygotowywał uderzenie na Lwów, jednak nie przebiegały one planowo, gdyż opóźniały swe przybycie brygady pancerne, dlatego przeciwnik dysponował pod Lwowem jedynie 100 czołgami. W tej sytuacji delegacja Armii Czerwonej 21 września zaproponowała wznowienie pertraktacji w Winnikach. W ich trakcie nalegała na otrzymanie polskiej zgody na jej wejście do Lwowa (*Ryziński, 1962:3*). Ostatecznie rano 22 września w Winnikach delegacja Armii Czerwonej przyjęła w całości warunki przekazania miasta, opracowane przez gen. Langnera (*AIPiMGS, B.I.88/A, k. 1*). Cechowała go nieuzasadniona wiara w pełne dotrzymanie przez Armię Czerwoną wynegocjowanych korzystnych i honorowych warunków zakończenia obrony Lwowa. Gen. Langner nie rozumiał, że przeciwnik był gotów obiecać jeszcze więcej, aby bez walki zająć

Lwów, który posiadał warunki do długotrwałej obrony. Z powodu niedostatecznego wykształcenia, braków zaopatrzenia i niskiej jakości dowodzenia, przygotowanie uderzenia przez 6. Armię byłby długotrwały i mało efektywny. Możliwości załogi Lwowa były poważne, a wzrosły jeszcze 19 września po przybyciu transportów kolejowych z uzbrojeniem i amunicją.

6 Armia rozpoczęła zajmowanie miasta o godz. 14.00, jednak część obrońców nie złożyła broni. W zajętych miastach okupant zdobył duże zapasy paliw, żywności, broni i amunicji. Wbrew zawartej umowie oficerowie WP z załogi Lwowa zostali wzięci do niewoli i w większości zamordowani przez NKWD wiosną 1940 roku. Następnego dnia 6. Armia pozostała w dotychczasowych miejscach postoju, a po uzgodnieniu z przedstawicielami Wehrmachtu zasad wycofania 14. Armii, rozpoczęła marsz w kierunku Sanu. 25 września 2. KK znajdował się w rejonie Żuczki, Glińsko i Żółkiew, a 17. KS zajął Janów, Dobrostan, Gródek Jagielloński i Komarno. 27 września 6. Armia osiągnęła rubież: Lubliniec, Oleszyce, Lubaczów, Rudka, Mościska i Sądowa Wisznia, a następnego dnia wysłała nad San na odcinku od Ulanowa do Przemyśla (*Agresja sowiecka..., 1994, t. 2: 196-197*).

Działania 6. Armii od 17 do 28 września obejmują trzy etapy: zajęcie Tarnopola, opanowanie Lwowa 22 września, a następnie wschodniej części województwa lwowskiego do Sanu 28 września. W czasie pierwszych dni agresji na Polskę 6 Armia zajęła województwo tarnopolskie, a następnie rozpoczęła operację lwowską, po zakończeniu której, w uzgodnieniu ze stroną niemiecką, opanowała województwo lwowskie do Sanu. W czasie zajmowania województwa tarnopolskiego i lwowskiego 6. Armia nie napotkała oporu, poza pododdziałami granicznymi KOP i ośobnionymi obiektami w Tarnopolu i Lwowie. Wynikało to z niewielkich możliwości WP oraz z chaosu rozkazodawczego i niewykorzystania posiadanych przez WP możliwości zorganizowania działań opóźniających.

Zakończenie

Wojska Frontu Ukraińskiego nie zostały właściwie przygotowane do prowadzenia działań przeciwko równorzędnemu przeciwnikowi: poziom wykształcenia dowódców i wojsk był niski, źle pracowały sztaby, łączność i służby, m.in. stale występowały braki paliwa, żywności i paszy, a pododdziały często ulegały panice. Wozy bojowe i pojazdy transportowe były bardzo awaryjne, dlatego straty marszowe okazały

się wielokrotnie większe niż bojowe. Działania pokazały też niedoskonałość obowiązującego w ZSRR systemu mobilizacyjnego, ponieważ zawiodły mobilizacja personalna i materiałowa (*Agresja sowiecka...*, 1994, t. 2: 342-345; *Wybór dokumentów... cz. V*, 1994: 226-227). Działania Frontu Ukraińskiego w 1939 r. obejmują trzy etapy: pierwsze uderzenie w celu uniemożliwienia ewakuacji Wojska Polskiego oraz polskich naczelnych władz państwowych i wojskowych do państw neutralnych w dniach od 17 do 19 września; likwidację izolowanych ośrodków polskiego oporu od 20 do 27 września oraz ostatnie walki z przebijającymi się do granicy węgierskiej oddziałami i grupami Wojska Polskiego. W pasie natarcia wojsk Frontu Ukraińskiego Wojsko Polskie nie zorganizowano obrony przeciwko nowemu przeciwnikowi, mimo iż działania opóźniające ułatwiały liczne przeszkody wodne, na których należało jedynie wysadzić bądź spalić mosty. Nawet krótkotrwały opór spowolniłby działania związków operacyjnych Frontu Ukraińskiego i ułatwił ewakuację Wojska Polskiego do Rumunii i na Węgry.

Na przebieg działań Armii Czerwonej w Polsce wpłynęły błędy Naczelnego Dowództwa WP: jednowariantowość planowania operacyjnego, brak rozkazów na wypadek agresji ZSRR na RP oraz rozkazy wydane przez marsz. Śmigłego-Rydza 17 września 1939 r. Były one przyczynami niewykorzystania możliwości stawienia oporu Armii Czerwonej i niepodjęcia przez WP działań opóźniających, nawet jeżeli lokalne warunki je umożliwiały. Tragiczny los stał się udziałem oficerów Wojska Polskiego, wziętych do niewoli, lub aresztowanych – większość z nich została zamordowana przez NKWD wiosną 1940 r..

Agresja Związku Radzieckiego poważnie skomplikowała międzynarodową sytuację Polski, przyśpieszyła jej klęskę i decyzję o ewakuacji jej naczelnych władz państwowych i wojskowych do Rumunii oraz zdeorganizowała obronę przeciw Wehrmachtowi, przygotowania obrony przedmościa rumuńskiego i ograniczyła efekty ewakuacji żołnierzy Wojska Polskiego do Rumunii i na Węgry. Przywódcy Niemiec i ZSRR 28 września 1939 r. ponownie podzielili terytorium Polski i ustalili wspólną granicę państwową wzdłuż Pisy, Narwi, Bugu oraz Sanu. Województwo tarnopolskie, stanisławowskie w całości oraz większość województwa lwowskiego, zajęte przez związki operacyjne Frontu Ukraińskiego, znalazły się pod okupacją Związku Radzieckiego, a po tzw. „wyborach” z 22 października 1939 r. weszły w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Wykorzystana literatura

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego

- Kampania wrześniowa, zespół A.II
- Relacje uczestników kampanii wrześniowej

Archiwum Wschodnie

- Relacje

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego

- Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej
- Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych

Российский Государственный Военный Архив

- Akta 6 Armii Frontu Ukraińskiego
- Akta 12 Armii Frontu Ukraińskiego

Źródła drukowane

Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939, t. I, Geneza i skutki agresji, red. nauk. E. Kozłowski. Warszawa. 1994; t. 2, Działania wojsk Frontu Ukraińskiego, red. nauk. S. Jaczyński. Warszawa. 1996.

Dokumenty obrony Lwowa 1939 oprac. A. Leinwand (1997). Warszawa. 1997. 282 p.

Obrona Lwowa 1939, t. 1: Dokumenty 1–16 września, t. 2: Dokumenty 17–22 września, red. nauk. A. Wesołowski. (2018). Warszawa. 341 p.

Sprawozdania informacyjne Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza (Dokumenty). Materiały. Dokumenty. Źródła. Archiwalia. Kampania wrześniowa 1939 roku, oprac. A. Suchcitz. Z. 2. (1986). Londyn. 108 p.

Wybór dokumentów do agresji 17.09.1939 r., cz. I, oprac. S. Jaczyński. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1993. Nr 1; cz. II, oprac. S. Jaczyński. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1993. Nr 2; cz. III, oprac. Cz. Grzelak. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1993. Nr 3; cz. IV, oprac. Cz. Grzelak. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1993. Nr 4; cz. V. oprac. Cz. Grzelak. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1994. Nr 1-2; cz. VI, oprac. S. Jaczyński. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1994. Nr 4.

Włodarkiewicz W., Wesołowski A. (2022). *Bezpieczeństwo militarne Rzeczypospolitej Polskiej. Koncepcja przedmościa rumuńskiego w dokumentach*. Warszawa. 364 p.

Włodarkiewicz W. (2001). Ocena granicznego Zbrucza z 1937 roku. *Mars*. T. 11. P. 143–150.

Relacje i wspomnienia (drukowane)

Anders W. (1992). *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*. Lublin. 464 p.

Blicharski Cz. (1996). *Tarnopolanina żywot niepokorny*. Biskupice. 436 p.

Koszutski S. (1976). Ostatnie godziny Nowogrodzkiej Brygady Kawalerii we wrześniu 1939 r. *Przegląd Kawaleryjski i Broni Pancерnej*. 1976. Nr 84.

Maczek S. (1990). *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*. Wrocław, Warszawa, Kraków. 272 p.

Nie publikowany fragment dziennika generała Langnera, oprac. W. Włodarkiewicz (1996). *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Nr 3. P. 178–190.

Prugar–Ketling B. (1990). *Aby dochować wierności. Wspomnienia z działań 11. Karpackiej Dywizji Piechoty. Wrzesień 1939*. Warszawa. 186 p.

Radomyski S. (1991). Działania dywizjonu rtm. Józefa Murasika z Ośrodka Zapasowego Kresowej Brygady Kawalerii w 1939 r. *Przegląd Kawaleryjski i Broni Pancernej*. Nr 138. P. 111–119.

Raport mjr. dypl. Henryka Piątkowskiego – komendanta m. Kuty z przebiegu działań za czas od 18 do 21.09.1939 r. (1987). *Przegląd Kawaleryjski i Broni Pancernej*. Nr 126.

Rakowski S. (1997). *Wspomnienia z kresowej osady Kościuszkówki na Podolu*. Kluczbork. 151 p.

Relacja ustna płk. dypl. Henryka Piątkowskiego (w 1939 roku mjr. dypl.) o przekroczeniu granicy polsko–rumuńskiej 18.IX.1939 r., spisana w 1951 r. (1987). *Przegląd Kawaleryjski i Broni Pancernej*. Nr 126.

Rzyński K. (1962). Komu oddać miasto. Relacja szefa Sztabu Obrony Lwowa w 1939 r. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza. Tydzień Polski*. Nr 257.

Sobków M. (1990). *Koropiec nad Dniestrem*. Poznań. 282 p.

Sosnkowski K. (1988). *Cieniom września*. Warszawa. 289 p.

Ślusarenko Z. (1981). *Ostatni wystrzał. Opowieść dokumentalna*. Warszawa. 507 p.

Urbanowicz W. (1966). *Początek jutra*. Kraków. 276 p.

W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali. Polska a Rosja 1939–42, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska–Gross (1990). Warszawa. 507 p.

Wasilewski J. (1976). Patrol pod Lwowem 16 września 1939 r. *Przegląd Kawaleryjski i Broni Pancernej*. Nr 84.

Wrzesień 1939 na kresach w relacjach, oprac. Cz. Grzelak (1999). Warszawa. 468 p.

Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach, oprac. M. Ciepłowicz, E. Kozłowski (1989). Warszawa. 846 p.

Opracowania

Adamczyk A. (2001). *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*. Toruń. 347 p.

Dalecki R. (1989). *Armia «Karpaty» w wojnie obronnej 1939 roku*. Rzeszów. 547 p.

Dalecki R. (2009). *Armia «Karpaty» w wojnie 1939 roku*. Rzeszów. 471 p.

Dubicki T., Spruch K. (2000). *Przedmoście Rumuńskie. Wrzesień 1939*. Częstochowa. 170 p.

Дуда І.М. (2010). *Тернопіль 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Ч. 1*. Тернопіль. 296 с.

Grzelak Cz. (1998). *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*. Warszawa. 587 p.

Ostanek A.A. (2013). *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*. Warszawa. 480 p.

Pawlak J. (1992). *Samotne załogi*. Warszawa. 408 p.

Pindel K. (2001). *Polska południowa w systemie obronnym Drugiej Rzeczypospolitej*. Siedlce. 327 p.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. I Kampania wrześniowa, cz. 4 Przebieg działań od 15 do 18 września (1986). Londyn. 606 p.

Prochwicz J. (1994). Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny, cz. II, Przemiany organizacyjne i przygotowania wojenne KOP w 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Nr 4.

Ryś K. (Ryziński) (1943). *Obrona Lwowa w roku 1939*. Palestyna. 39 p.

Skuza C. (1992). *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*. Piła. 320 p.

Skuza C. (1994). *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*. Toruń. 222 p.

Siemaszko Z.S. (1979). 17 września i jego konsekwencje na tle wspomnień prof. Swianiewicza. *Zeszyty Historyczne*. Z. 44.

Steblik W. (1989). *Armia «Kraków» 1939*. Warszawa. 775 p.

Szawłowski R. (1995). *Wojna polsko-sowiecka 1939. T. 1–2*. Warszawa. 520 p.; 353 p.

Szubański R. (1989). Krótki zarys działań wojskowych na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Nr 3.

Szubański R. (1994). Ostatnie walki Grupy Kawalerii gen. Andersa w dniach 26–27 września 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. nr 3.

Włodarkiewicz W. (2003). *Lwów 1939*. Warszawa. 240 p.

Włodarkiewicz W. (2001). *Przedmoście rumuńskie 1939*. Warszawa. 208 p.

Włodarkiewicz W. (2013). *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*. Warszawa. 597 p.

Włodarkiewicz W. (1999). Wojskowe znaczenie Małopolski Wschodniej w przededniu wojny 1939 r. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. XXXVIII.

Włodarkiewicz W. (2020). *Małopolska Wschodnia 1939*. Warszawa. 328 p.

Włodarkiewicz W. (2002). *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*. Warszawa. 317 p.

Widacki J. (1989). 17 września w Tarnopolu. *Ład*. Nr 49. P. 14.

Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939, red. nauk. P. Stawecki (1990). Warszawa. 958 p.

Ostanek A. A.

<https://orcid.org/0000-0003-0801-811X>

DOI: 10.33402/obv.2024-121-137

Розділ 7. TWIERDZA, KTÓRA NIE SKAPITULOWAŁA. BRZEŚĆ NAD BUGIEM W KAMPANII POLSKIEJ 1939 ROKU

Brześć nad Bugiem, as the city was officially named during the Second Polish Republic, although it was not one of the largest cities in Poland at that time, it occupied an important place in the country's civil and military structures, and also occupied an important place in the state security system. For this reason, after the German aggression on September 1, 1939, the city became an object of air raids, as well as a point that the enemy wanted to capture as quickly as possible. The Soviet aggression on September 17, 1939 meant that Brest and its fortress became one of the important directions of attack of the Red Army.

The main purpose of this study is to present the military operations carried out during the Polish campaign, the goal of which was the Brest Fortress. The soldiers of the Polish Army located there put up fierce resistance to the Wehrmacht and eventually, without capitulating, withdrew from the Fortress when its defense became pointless. In parallel to this goal, the situation in the city in the period between the outbreak of the war and the approach of German and later Soviet troops to the city will be shown.

Brześć nad Bugiem, bo taką oficjalną nazwę nosiło miasto w okresie II Rzeczypospolitej, choć nie należał do miast w ówczesnej Polsce największych, zajmował ważne miejsce w strukturach cywilnych i wojskowych kraju, zajmując także ważne miejsce w systemie bezpieczeństwa państwa. Z tego względu miasto, po agresji niemieckiej 1 września 1939 r. stało się obiektem nalotów, a także punktem, który przeciwnik chciał możliwie szybko zająć. Agresja radziecka 17 września 1939 r. spowodowała, że jednym z ważnych kierunków natarcia Armii Czerwonej także stał się Brześć wraz twierdzą.

Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest przybliżenie działań zbrojnych prowadzonych podczas kampanii polskiej, których celem była Twierdza Brzeska. Znajdujący się w niej żołnierze Wojska Polskiego stawili zacięty opór Wehrmachtowi i ostatecznie nie kapitulując, wycofali się z Twierdzy, kiedy jej obrona stała się już bezcelowa. Równoległe do tego celu, ukazana zostanie sytuacja panująca w mieście w okresie pomiędzy wybuchem wojny, a podejściem wojsk niemieckich, a później radzieckich do miasta.

Ostanek Adam Adrian, doktor habilitowany, zastępca dyrektora ds. naukowych Instytutu Organizacji i Zarządzania Wojskowej Akademii Technicznej, m. Warszawa.

© Ostanek A. A., 2024.

Zagadnienie walk o Twierdzę Brzeską w 1939 r., doczekało się wprawdzie kilku większych lub mniejszych opracowań (*Izdebski 1991; Sroka 1992; Geresz 1994; Ostanek 2011; Derdej 2013*), nadal jednak tematyka ta pozostaje poza głównym nurtem badawczym i w wielu opracowaniach walki te przybliżane są dość ogólnikowo. Z biegiem czasu odnajdują się także nowe materiały, rzucające dodatkowe światło także na kwestię walk o Twierdzę Brzeską. To uzasadnia prowadzenie badań w tym kierunku.

Podstawę źródłową niniejszego tekstu stanowią będą materiały archiwalne, źródła publikowane oraz opracowania naukowe poświęcone tematowi.

Brześć w strukturach cywilnych i wojskowych II Rzeczypospolitej

Brześć nad Bugiem geograficznie znajdował się niemal w samym sercu II Rzeczypospolitej. Nie należał do miast dużych pod względem liczby ludności – w 1921 r. zamieszkiwało go 29,5 tys. mieszkańców, w 1931 r. – 48,4 tys. mieszkańców, w 1933 r. natomiast, po powiększeniu granic miasta – 50,7 tys. mieszkańców. Do wybuchu II wojny światowej liczba ludności z pewnością uległa dalszemu powiększeniu, jednak brak jest w tej materii konkretnych danych. Z tej liczby 43% mieszkańców deklarowało jako ojczysty język polski, 41% – hebrajski, 7% – białoruski, 5% – rosyjski, natomiast 3,6% – inne. W ujęciu religijnym, wyznanie rzymsko-katolickie deklarowało niemal 19 tys. mieszkańców (37%), mojżeszowe – 21 tys. (41%), prawosławne – 9 tys. (18%), inne – 1,7 tys. (3,4%) (*Mały Rocznik Statystyczny 1939: 35*).

W Brześciu swą siedzibę miały Poleski Urząd Wojewódzki oraz starostwo powiatu brzeskiego. Ponadto miasto było siedzibą Okręgowej Izby Kontroli (dla dwóch województw), Wydział Dróg Wodnych (dla pięciu województw), Kuratorium Okręgu Szkolnego Poleskiego, Biuro Projektów Melioracji Polesia, sądy okręgowy oraz grodzki, jak również komendy wojewódzka oraz powiatowa Policji Państwowej (*Marczak 1935: 54–62*).

Przedwojenny Brześć miał charakter miasta handlowo-przemysłowego oraz centrum administracyjnego i wojskowego. Krzyżowało się tu aż sześć linii kolejowych o dużym znaczeniu gospodarczym oraz wiele dróg, z najważniejszą wiodącą z Warszawy na wschód ku granicy z ZSRR. Duża ilość zakładów infrastruktury

kolejowej dodatkowo zwiększała strategiczną rolę miasta jako węzła kolejowego. Ponadto na terenie miasta funkcjonowało m.in.: kilkanaście szkół powszechnych, 7 szkół średnich, 35 bibliotek (w tej liczbie publiczne, szkolne, wojskowe, instytucji, towarzystw, zrzeszeń), 5 hoteli, 4 kina, duża sala widowiskowo – teatralna, kilka klubów sportowych (*Biblioteki... 1998: 109–113; Sroka 1997: 52, 54–56*).

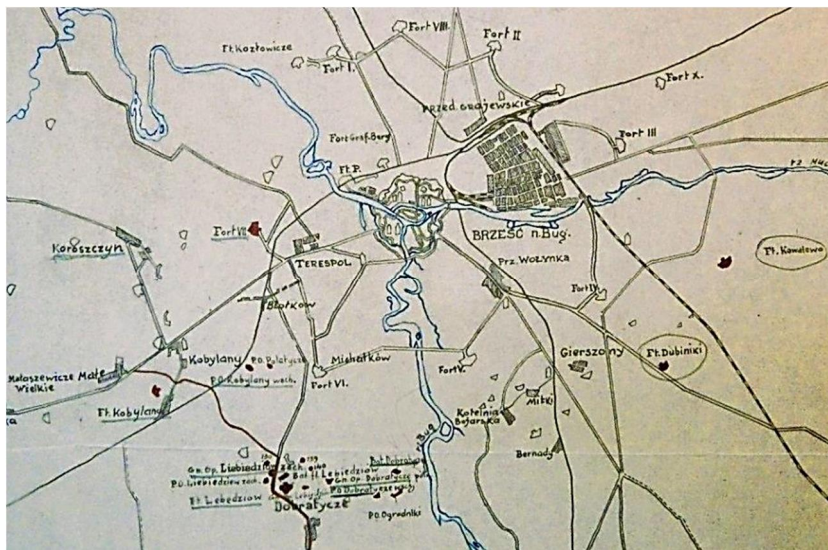
W latach dwudziestych, w dobrze zorganizowany sposób przeprowadzono odbudowę, a następnie od przełomu lat dwudziestych i trzydziestych do wybuchu II wojny światowej rozbudowę i modernizację miasta. W okresie poprzedzającym wybuch wojny wzniesiono na terenie miasta wiele okazałych gmachów użyteczności publicznej – m.in. budynek Poleskiego Urzędu Wojewódzkiego, Banku Polskiego, Sądu Okręgowego czy gmachy przeznaczone dla szkół, oraz domów mieszkalnych (m.in. kolonie urzędnicze). Miasto skanalizowano, jezdnie wyłożono kostką granitowo-cementową, natomiast chodniki płytami betonowymi. W ten sposób dokonało się spóźnione przeistoczenie się Brześcia z wschodniego miasta prowincjonalnego w nowoczesną, jak na ówczesne warunki, metropolię regionu. Wszystko to spowodowało, że znaczenie gospodarcze oraz kulturalno-oświatowe Brześcia w okresie międzywojennym znacząco wzrosło (*Ostaniek 2011: 138–139*).

Był Brześć w końcu także jednym z większych garnizonów w tej części Polski. W Twierdzy Brzeskiej swoją siedzibę miało Dowództwo Okręgu Korpusu nr IX oraz wszystkie służby i ich organy wykonawcze właściwe dla tego szczebla administracji armii (np.: sąd i prokuratura wojskowa, szpital okręgowy, intendentura, składnice uzbrojenia, komenda rejonu uzupełnień itp.). Bezpośrednio przed wybuchem wojny w Brześciu dyslokowane były 35. i 82. pułk piechoty, 30. pułk artylerii lekkiej (bez 2. baterii), I dywizjon 9. pułku artylerii ciężkiej, 9. dywizjon artylerii przeciwlotniczej, 4. batalion pancerny, 56. batalion saperów, 4. batalion telegraficzny, 9. dywizjon samochodowy, 4. dywizjon żandarmerii, 9. dywizjon taborów oraz pluton przewozowy (kwaterymistrzowski). W czerwcu 1938 r. w Brześciu uruchomiono także Centrum Wyszkożenia Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej. W Małaszewiczach Dużych i Małych zlokalizowanych 10 km na zachód od Brześcia działała baza lotnictwa wojskowego, rozbudowywana intensywnie w latach 1937–1939 (*Roguski 2008: 302–304; Sroka 1997: 108–109; Włodarkiewicz 2011: 36*).

Miasto Brześć wraz z Twierdzą tworzyły jeden dość duży organizm, otoczony wokół dwoma pierścieniami fortów, z czego ich linia zewnętrzna miała obwód 55 km (*IPMS, B.I.112*). Sama Twierdza, usytuowana w miejscu gdzie Muchawiec wpada do Bugu, rozlokowana była na czterech wyspach – Centralnej, Północnej, Szpitalnej oraz Zachodniej, zwanej również Lotniczą (*WBH-CAW, I.300.63.144*).

W omawianym okresie Twierdza tworzyła swoiste miasto w mieście. Zamieszkiwało ją przeszło 4 000 osób, wśród nich około 250 rodzin oficerów i około 500 podoficerów zawodowych, urzędnicy cywilni oraz – w największym stopniu – żołnierze odbywający służbę wojskową. Na jej terenie znajdowały się komenda garnizonu, kościół, szkoła, szpital, poczta, hotel, biblioteka, sklepy spożywcze, kino, park i skwery, ulice, boiska oraz wodociągi (*Sroka 1997: 110*).

Mapa 1. Brześć nad Bugiem wraz z Twierdzą i fortami

Źródło: WBH-CAW, I.300.41.254.

Jak zatem wykazano, ze względu na swoje położenie, Brześć był ważnym punktem na mapie Polski, odgrywając w wielu przypadkach rolę strategiczną. Krzyżowało się tu szereg arterii tak w układzie południkowym, jak i równoleżnikowym. Miasto było także dużym garnizonem, mającym do spełnienia ważne zadania na wypadek

mobilizacji i wojny. Siedzibę swoją miało tu także kilka ważnych urzędów i instytucji państwowych, które również miały określone zadania do wykonania na wypadek konfliktu zbrojnego.

Wybuch wojny i sytuacja w mieście w dniach 1–13 września

Znaczenie Brześcia spowodowało, że od samego początku wojny miasto i twierdza stały się celem niemieckich nalotów (bombardowano dworzec kolejowy, lotnisko w Adamkowie oraz bazę lotnictwa w Małaszewiczach Dużych i Małych. 2 września miały miejsce naloty na miasto i okolice. Głównymi celami Niemców były tym razem już i obiekty cywilne, ale także nadal dworzec główny, twierdza, lotniska polowe oraz linie kolejowe rozchodzące się z Brześcia. Chodziło w tym przypadku o sparaliżowanie ciągów komunikacyjnych i zatrzymanie transportów wojskowych kierowanych z miasta koleją na zachód. W tym dniu najbardziej ucierpiał teren twierdzy, gdzie zniszczeniu uległ budynek kasyna oficerskiego, w wyniku którego śmierć poniosło trzech oficerów. Nalot ten stał się przyczyną podjęcia przez gen. Kleeberga decyzji o ewakuacji rodzin wojskowych mieszkających w twierdzy. Równoległe cały czas trwała mobilizacja (*IPMS, LOT.A.II.36/1d; Sroka 1997: 110*).

Bezpośrednie działania wojenne toczyły się w ciągu kolejnych dni z dala od miasta, a o samej toczącej się wojnie świadczyły głównie naloty czy przemieszczające się transporty wojskowe. W kolejnych dniach naloty na Brześć nie ustawały – bombardowano nadal bazę lotniczą w Małaszewiczach, a także obiekty wojskowe i cywilne w mieście oraz Twierdzy. Bombardowania, choć przynosiły zniszczenia i śmierć tak żołnierzy, jak i cywili, nie sparaliżowały miasta – mobilizacja trwała, zniszczenia infrastruktury kolejowej i drogowej były bardzo szybko naprawiane, a przez Brześć przemieszczały się transporty kolejowe oraz samochodowe.

Ważnym dniem dla Brześcia jest 7 września, kiedy to do miasta przeniesiona zostaje z Warszawy Sztab Naczelnego Wodza z marsz. Edwardem Śmigłym-Rydzem na czele. Tego dnia Twierdza była dość mocno bombardowana, co pozawala twierdzić, iż wywiad niemiecki orientował się dobrze w tym, gdzie znajdują się naczelne władze wojskowe Polski w trakcie działań wojennych (*Sztab Naczelnego Wodza... 2013: 285*).

W ciągu kolejnych dni Brześć wraz z Twierdzą były regularnie i mocno bombardowane, jednak równoległe wzmocniona została także

obrona przeciwlotnicza, co powodowało, że większość z nalotów cechowała mała skuteczność. Do miasta spływały kolejne jednostki wojskowe, trwała także mobilizacja, co w ogólnym rozrachunku wzmacniało stan liczebny załogi. Sytuacja na froncie stawała się jednak coraz bardziej niekorzystna, a wojska niemieckie posuwały się na kierunku brzeskim (*IPMS, A.II.19.2*).

Polesie, wobec zmieniającej się sytuacji militarnej, aby zapobiec ewentualnemu oskrzydleniu wojsk polskich przez Wehrmacht, miało stać się jednym z kluczowych regionów w aktualizowanych planach obronnych Rzeczypospolitej. Wieczorem 8 września marsz. Śmigły-Rydz wydał rozkaz sformowania dywizji piechoty z zasobów ośrodków zapasowych podległych Dowództwu Okręgu Korpusu nr IX. Zadanie to miał zrealizować dowódca Okręgu, gen. bryg. Franciszek Kleeberg. Kolejnego dnia gen. Kleeberg otrzymał rozkaz utworzenia zapory na linii Brześć – Pińsk celem zabezpieczenia przemarszu wojsk polskich z północnego wschodu. Realizacja tego zadania wymagała zorganizowania sztabu Dowództwa Obrony Polesia (*Włodarkiewicz 2011: 92-93*).

W związku z powyższymi decyzjami 10 września Szef Sztabu Naczelnego Wodza, gen. bryg. Wacław Stachiewicz, nakazał zorganizowanie obrony samego Brześcia. Zadanie to zostało powierzone gen. bryg. w st. spocz. Konstantemu Plisowskiemu (*Sztab Naczelnego Wodza... 2013: 286*).

Wobec coraz większego zagrożenia Brześcia, kwatera Główna Naczelnego Wodza została ewakuowana z Brześcia w nocy z 11 na 12 września. Dalsze działania należały do generałów Kleeberga oraz Plisowskiego. Niezwłocznie wydano zarządzenia wykonawcze w myśl których dowódcy wszystkich ośrodków zapasowych otrzymali rozkazy przyśpieszenia wystawienia pododdziałów marszowych wraz z formowaniem ich w taki sposób, aby te zdolne były do użycia w polu walki jako jednostki liniowe. Ponadto rozpoczęto wyłapywanie i reorganizację żołnierzy, którzy znajdowali się pomiędzy Wisłą a Bugiem, a których jednostki zostały rozbite w wyniku działań wojennych (*Włodarkiewicz 2011: 97-98; Wojna obronna Polski... 1968: 759*).

Meldunki z 11 września wskazywały, że wojska zgrupowania pancernego dowodzone przez gen. Heinza Guderiana (XIX Korpus Armijny dysponujący m.in. 541 czołgami) oddalony był od Brześcia w tym dniu zaledwie o około 75–100 km na północny zachód, toteż obrońcom zostawało coraz mniej czasu na przygotowanie się do walki (*IPMS, A.II.19.2*).

W nocy z 11 na 12 września pluton artylerii przeciwlotniczej działający w Małaszewiczach otrzymał rozkaz opuszczenia bazy lotniczej i dołączenia do macierzystego dywizjonu znajdującego się poza Brześciem. Jak wynika jednak z komunikatu OKW z 12 września w mieście cały czas funkcjonowała obrona przeciwlotnicza (*Wojna obronna Polski... 1968: 769*).

Bombardowanie Brześcia wraz z Twierdzą wzmoгло się 12 września, co wynikało zapewne także i z faktu, że tego samego dnia gen. Guderian otrzymał rozkaz jak najszybszego zajęcia Brześcia (*Guderian 1958: 67-68*). Następnego dnia swoje stanowisko dowodzenia z Brześcia (Fort V) do Pińska przeniósł gen. Kleeberg wydając jednocześnie rozkaz w którym przydzielał zadania operacyjne na najbliższy czas. Na mocy powyższego rozkazu stworzone zostało Zgrupowanie «Brześć» pod dowództwem wspomnianego już gen. Plisowskiego (*Polskie Siły Zbrojne... 1959: 550-551*). Nieuchronnie zbliżał się zatem moment bezpośredniej walki żołnierzy polskich z niemieckimi na przedpolach miasta i Twierdzy.

W oczekiwaniu na kontakt z wrogiem przystąpiono do właściwego przygotowania terenu, tj. kopania okopów, dokonania zniszczeń na przedpolu i w Twierdzy, przygotowania pól minowych, zaminowania mostów itp. Ewakuowano także rodziny oficerów i podoficerów zamieszkujących teren Twierdzy.

13 września był w mieście swoistą ciszą przed burzą. Dzień przebiegł względnie spokojnie w porównaniu z poprzednimi, choć wysłane na północ i wschód pociągi pancerne podjęły walkę z niemieckimi pododdziałami rozpoznawczymi operującymi na tych kierunkach. Pod koniec dnia przebywający w Pińsku gen. Kleeberg zameldował Naczelnemu Dowództwu, że Brześć jest gotowy do walk obronnych.

Obrona miasta i Twierdzy 14–17 IX 1939 r.

Przed gen. Plisowskim stało trudne zadanie, bowiem siły i środki, jakimi dysponował były niewspółmierne do tego, czym dysponowali Niemcy.

Skład sztabu i obsada dowództw w Zgrupowaniu «Brześć» była następująca:

- dowódca obrony: gen. Konstanty Plisowski,
- szef sztabu: ppłk dypl. Alojzy Horak,
- komendant kwatery głównej: mjr dypl. w st. spocz. Huściński,
- komendant placu: ppłk rez. Tadeusz Lechnicki,
- dowódca piechoty: ppłk Julian Sosabowski,
- zastępca: ppłk w st. spocz. Konstanty Pereświt-Sołtan,

- dowódca dywizjonu artylerii ciężkiej: mjr Stanisław Komornicki,
- dowódca baterii przeciwlotniczej: Stanisław Małecki,
- adiutant dowódcy – ppor. rez. Jan Nepomucen Mazarski,
- szef łączności – kpt. Jerzy Jeżewski,
- szef służby zdrowia – kpt. dr Feliks Dragan.

W skład Zgrupowania «Brześć» wchodziły następujące komponenty:

- batalion marszowy 35. pp z Brześcia,
- batalion marszowy 82. pp z Brześcia,
- batalion marszowy 34. pp z Białej Podlaskiej,
- batalion marszowy 33. pp z Łomży (niepełny skład),
- 56. batalion saperów z Brześcia,
- dywizjon artylerii polowej z Brześcia,
- trzy baterie artylerii przeciwlotniczej,
- resztki 4. batalionu pancernego z Brześcia (wzmocnione 112. i 113. kompanią czołgów lekkich typu Renault FT-17 (obydwa pododdziały pochodziły z Przemyśla), pluton czołgów rozpoznawczych oraz przejściowo dwa pociągi pancerne nr 53. i 55.),
- 9. dywizjon samochodowy z Brześcia,
- 81. i 82. batalion wartowniczy,
- kompania wartownicza,
- kompania łączności,
- oddziały ochotnicze oraz służba medyczno-sanitarna.

Dokładna liczebność Zgrupowania jest trudna do ustalenia, niemniej szacunkowo można przyjąć, iż było to najwyżej 3,5–4 tys. żołnierzy. Odpowiadało ono zatem sile jednego pułku piechoty czasu wojny. Jak wspominał ppłk Julian Sosabowski, *«oddziały piesze do zadań i walki [były] nieprzygotowane. Reszta do obsady pozycji nieskompletowana i bez dostatecznej obsady kadry oficerskiej. Były to oddziały, które miały jeszcze być szkolone. Znacznie lepiej przedstawiała się artyleria, saperzy, bateria plot oraz obsługa czołgów. Wartość bojowa tych oddziałów [była] dobra»* (IPMS, B.I.99/A).

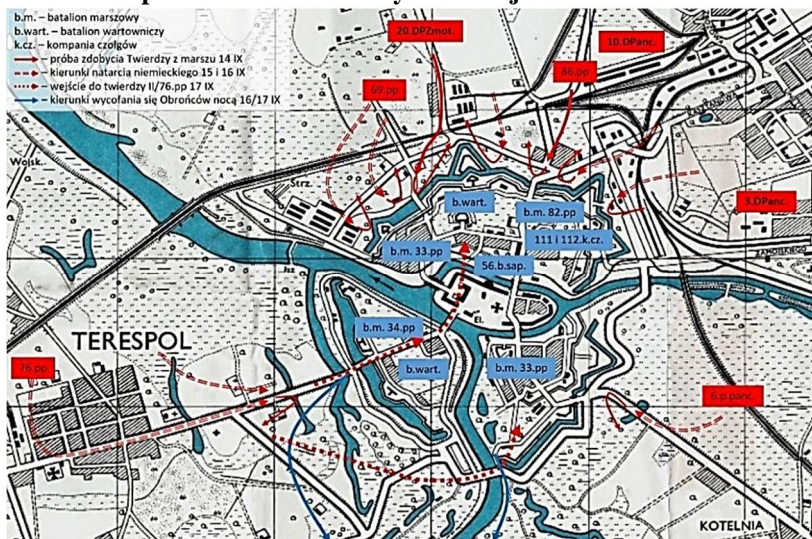
W zakresie sprzętowym, obrońcy dysponowali dwunastoma działami 75 mm, czterema armatami przeciwlotniczymi 37 mm, 16 ciężkimi karabinami maszynowymi, 12-16 czołgami Renault FT-17. Ponadto w garnizonie brzeskim znajdowało się 2,5 miliona sztuk amunicji do broni strzeleckiej, 7632 sztuk granatów ręcznych, 1920 pocisków przeciwpancernych kalibru 37 mm, 400 sztuk amunicji przeciwlotniczej, 16200 sztuk pocisków kalibru 75 mm, 4800 sztuk pocisków kalibru 100 mm, 3034 pocisków kalibru 105 mm i na koniec 574 pociski

kalibru 155 mm. Jak zatem widać, amunicji wszelkich rodzajów i kalibrów było sporo, choć znajdowała się ona głównie albo w fortach zewnętrznych, albo w wagonach kolejowych (Geresz 1994: 21; Hołub 1991: 19; Włodarkiewicz 2011: 116).

Siły i środki, jakimi dysponował gen. Plisowski, uniemożliwiły podjęcie obrony fortów i Twierdzy jednocześnie wobec czego dowódca zgrupowania postanowił bronić się tylko w Twierdzy, na przedpola wysyłając wyłącznie oddziały zaczepno-obronne wsparte ogniem kilku działonów artylerii polowej oraz patroli rozpoznawcze.

Obsada pozycji obronnych w twierdzy przedstawiała się następująco: batalion marszowy 33. pp z batalionem wartowniczym zajmował odcinek północno-zachodni od Bramy Saperskiej do lewej strony Bramy Brzeskiej, batalion marszowy 82. pp odcinek północno-wschodni i wschodni na prawo od Bramy Brzeskiej w tzw. fortyfikacjach kobryńskich (Wyspa Północna), batalion marszowy 34. pp z kompanią wartowniczą Wyspę Zachodnią z Bramą Terespolską (Saperską), natomiast batalion marszowy 35. pp obsadził fortyfikacje na Wyspie Szpitalnej na kierunku południowo-wschodnim. Pozostałe oddziały Zgrupowania «Brześć» zajmowały stanowiska przy różnych obiektach wewnątrz twierdzy oraz na wałach obronnych. Gen. Plisowski wraz ze sztabem zajęli żelbetonowy schron na Wyspie Centralnej (Polskie Siły Zbrojne... 1959: 214).

Mapa 2. Obrona Twierdzy Brzeskiej 14–17 IX 1939 r.

Zródło: Opracowanie własne.

Do pierwszej styczności z niemieckimi oddziałami rozpoznawczymi doszło już 13 września na przedpolach miasta. Do tego dnia polscy saperzy dokonali niezbędnych zniszczeń oraz przygotowali pola minowe i wszelkiego rodzaju przeszkody czołgowe. Zaminowano również wszystkie mosty prowadzące do Twierdzy. Wspomniane pociągi pancerne wykonały tego dnia dwa zadania mające na celu opóźnienie niemieckiego okrążenia miasta. Załoga pociągu pancernego nr 53 prowadząca rozpoznanie na kierunku północnym natknęła się na oddziały czołgów rozpoznawczych 10. DPanc. i otwierając do nich ogień zmusiła je do wycofania się, natomiast załoga pociągu pancernego nr 55 działająca na kierunku wschodnim w rejonie miejscowości Żabianka (ok. 20 km na północny-wschód od Brześcia), zaatakowała nieprzyjacielskie samochody pancerne w składzie wyładowanego wcześniej plutonu lekkich czołgów rozpoznawczych. Działania obydwu pociągów, choć okupione startami w sprzęcie (3 czołgi) odniosły zamierzony skutek, ponieważ oddziały niemieckie wycofały się. Ponadto pociąg pancerny nr 55 wracając do Brześcia natknął się jeszcze na główną kolumnę 3. DPanc., którą ostrzelał i która w wyniku tego ostrzału również się wycofała (*SGO «Polesie»... 2014: 291; Sroka 1997: 183*).

Dzień 14 września stanowi faktyczny początek obrony twierdzy brzeskiej w bezpośrednim kontakcie z wrogiem. Przed południem tego dnia doszło do krótkich walk i starć oddziałów polskich z czołowymi oddziałami 20. DPZmot. W południe oddziały 10. DPanc. wkroczyły do niebronionego Brześcia zajmując miasto wraz z głównym dworcem kolejowym, znajdując się tym samym w odległości zaledwie 2 km od Twierdzy (*Pamiętniki... 1990: 214-215*).

Dywizjon rozpoznawczy i 8. pułk czołgów z 10. DPanc., wspierane działaniami lotnictwa oraz ogniem artylerii podjęły próbę zbliżenia się do linii fortyfikacji kobryńskich (Wyspa Północna) oraz do Wyspy Centralnej. Natarcie to załamało się jednak wskutek dobrze skoordynowanego działania artylerii oraz czołgów ze 112. kompanii. Zapora ta w połączeniu z ogniem sąsiednich pododdziałów okazała się niezwykle skuteczna i Niemcy nie osiągnęli zamierzonego celu. W tym czasie dowódca 4 batalionu pancernego sformował pluton czołgów, który został przydzielony do obrony pozycji zajmowanych przez batalion 33. pp i batalion wartowniczy. Trzeba nadmienić, że Niemcy znajdowali się po prawej stronie Bugu, przez co oddziały broniące Wyspy Zachodniej nie były nękanie atakami bezpośrednimi

piechoty i czołgów. W godzinach popołudniowych około 80 czołgów z 8. pułku czołgów 10. DPanc. wznowiło natarcie staczając walkę ze 113. kompanią czołgów. W walkach tych 113. kompania straciła 12 czołgów i przestała istnieć jako zwarty pododdział. Obydwa z wielogodzinnych szturmów nie przyniosły efektów. Po serii nalotów bombowych i ostrzałów artyleryjskich do ataku ruszała piechota i czołgi. Dochodziło wówczas do walk wręcz, które obrońcy skutecznie odpierali. Dobre dowodzenie, odwaga mieszająca się często z brawurą oraz wysokie morale żołnierzy polskich spowodowały, że Niemcom zadano poważne straty tak w ludziach, jak i sprzęcie (*Włodarkiewicz 2011: 130-131*).

Wobec powyższego gen. Guderian podjął organizację szturmów większością sił swojego korpusu pancernego wydając rozkaz poszczególnym dywizjom zmasowanego ataku. 20. DPZmot. miała nacierać z północy wzdłuż prawego brzegu Bugu, 10 DPanc. wzdłuż szosy Brześć – Czernawczyce, natomiast 3 DPanc. miała za zadanie atakować od strony południowej i wschodniej (*Guderian 1958: 70*).

W nocy z 14 na 15 września dwie grupy polskich ochotników dokonały wypadu na pozycje niemieckie i przy minimalnych stratach własnych zniszczyły kilka kolejnych czołgów, transporterów oraz zabiły kilku Niemców. Tej samej nocy również Niemcy rozpoczęli zmasowany ogień artyleryjski na polskie pozycje obronne. Stanowiło to element przygotowań do planowanego na kolejny dzień szturm Twierdzy. O świcie lotnictwo niemieckie przystąpiło do bombardowania Twierdzy, zaś po jego zakończeniu do ataku ruszyły oddziały 10. DPanc. i 20. DPZmot. Jak dnia poprzedniego dochodziło do walk wręcz. Również tym razem szturm został powstrzymany na grzbietach wałów otaczających cytadelę (*Włodarkiewicz 2011: 140*).

Po południu 15 września oddziały niemieckie atakowały obrońców kilkakrotnie zadając coraz większe straty Polakom. Łącznie tego dnia żołnierze polscy odparli kilka ataków niemieckiej piechoty wspieranej czołgami i artylerią. Wśród obrońców było wielu rannych. Ewakuowano ich na nieodciętą nadal Wyspę Zachodnią. Wieczorem natarcie niemieckie zupełnie się załamało, Niemcy się wycofali ewakuując swoich rannych oraz zabierając ciała zabitych. Wobec takiego stanu rzeczy gen. Guderian rozkazał przystąpić do oblężenia Twierdzy przy jednoczesnym systematycznym prowadzeniu nalotów bombowych (*Guderian 1958: 68-69*).

Zarówno dowódca Zgrupowania «Brześć», jak i jego nieliczny sztab miał świadomość, że przyjęta przez Niemców taktyka doprowadzi do całkowitego zniszczenia Twierdzy i w konsekwencji śmierci większości załogi. Sytuacja nie napawała optymizmem wobec braku informacji o ogólnej sytuacji na froncie i braku kontaktu z gen. Kleebergiem. Wiadomo było jedynie, że po zachodniej stronie Bugu nadal operują oddziały Wojska Polskiego, a Twierdza nie jest całkowicie okrążona (*Wróblewski 1989: 49*).

16 września był trzecim dniem zmagania polsko-niemieckich o Twierdzę Brzeską. Około godziny 10:00 oddziały szturmowe 10. DPanc. i 20. DPZmot. w sile dwóch batalionów piechoty wspartej czołgami i ogniem artyleryjskim (wykorzystano wówczas m.in. 160 dział) podjęły decydujący szturm na odcinkach północnym, północno-wschodnim oraz wschodnim. Również to natarcie załamało się mimo bardzo zaciekłych walk. Z jednej strony było to wynikiem bojowej postawy oddziałów polskich, z drugiej zaś efektem niewykonania przez pułk piechoty z 10. DPanc. rozkazu natarcia bezpośrednio za ostrzałem ogniowym artylerii (*Guderian 1958: 69-70; Sroka 1994: 197*).

Warto dodać, że sami Niemcy z gen. Guderianem na czele byli coraz bardziej zniecierpliwieni przeciągającymi się walkami. W ciągu dnia gen. Guderian postanowił osobiście kierować działaniami podwładnych, ale mimo tego ataki Niemców nie przynosiły oczekiwanych skutków, a zdobyte przyczółki były odbijane przez Polaków szybkimi kontratakami. Po tym dniu walk gen. Guderian stwierdził, że Twierdza nie zostanie zdobyta, jeśli nie sprowadzi się do tego zadania więcej wojsk (*Włodarkiewicz 2011: 148-149*).

Natężenie walk tego dnia było olbrzymie o czym świadczyć może fakt, że po stronie polskiej ranni zostali gen. Plisowski, ppłk Horak i mjr Komornicki, z niemieckiej zaś adiutant gen. Guderiana – ppłk Braubach, który wskutek odniesionych ran zmarł kilka dni później (*Ostaniek 2011: 148*). Po stronie polskiej straty były znaczące – w ludziach wyniosły około 20–30%, w sprzęcie czynnych zostało jedynie pięć dział (*IPMS, B.I.99/A*).

Niepowodzenia niemieckie spowodowały, że wydano rozkazy zgodnie z którymi 76. pp z 20. DPZmot. miał nocą 16/17 września przeprawić się na zachodni brzeg Bugu tak, aby zamknąć pierścień wokół Twierdzy, atakować z tego kierunku i uniemożliwić potencjalną drogę odwrotu dla broniących się oddziałów polskich (*Guderian 1958: 69-70*).

Sytuacja obrońców była w tym dniu już dość dramatyczna. Jak wspomniano, ranny był dowódca obrony, część sztabowców, rosła też liczba rannych, którym nie można było zapewnić właściwej opieki medycznej. Szpital nie dość, że był przepełniony, to znajdował się także pod ciągłym ostrzałem, toteż rannych składano także w nadających się do tego schronach. Coraz częściej na jednym łóżku kładziono po dwóch rannych (*IPMS, B.I.99/A; Sosabowski 1944: 4-5*).

16 września około godz. 17:00 na odprawie gen. Plisowski, zdając sobie sprawę z rosnącego zagrożenia okrążeniem oraz mając świadomość, że możliwości prowadzenia obrony stają się coraz bardziej ograniczone, nie chcąc kapitulować, zaproponował wycofanie się z Twierdzy przez Bramę Saperską, most na Bugu, a następnie Wyspę Zachodnią do Terespoła i dalej na południe, w kierunku Włodawy. Stosowne rozkazy wydano już około godz. 18:00, bowiem czasu było niewiele (*IPMS, B.I.99/A*).

Wycofywanie polskich oddziałów rozpoczęło się o zmierzchu 16 września. Na rejon koncentracji wyznaczono położoną po zachodniej stronie Bugu, leżącą około 20 km na południe od Brześcia miejscowość Kodeń. Wieczorem ogień niemieckiej artylerii nieco osłabł, choć nadal stanowił zagrożenie dla wycofujących się żołnierzy. Saperzy wcześniej rozminowali drogi prowadzące z twierdzy do Terespoła, a następnie nadzorowali odwrót oraz realizowali rozkaz jego osłony. W ten sposób późnym wieczorem i nocą z twierdzy wyszły: dowództwo i sztab, bataliony marszowe 33., 34. i 35. pp, bateria artylerii lekkiej, działon 3. baterii artylerii przeciwlotniczej, kompania łączności, tabory oraz auta z rannymi, jak również luźne grupy żołnierzy. Czas grał jednak na niekorzyść obrońców, bowiem – jak wspomniano wcześniej – strona niemiecka przystępowała do realizacji pełnego okrążenia Twierdzy. W momencie wycofania oddziały niemieckie znajdowały się zaledwie 1–1,5 km od pozycji obronnych na Wyspie Zachodniej (*Głowacki 1976: 196, Włodarkiewicz 2011: 153–154*).

Sprawne wycofanie utrudniały łuny pożarów na drodze od strony Terespoła, wybuchy rakiet i pocisków, a także pojawienie się czołówki niemieckiego 76. pp. Niestety Niemcom udało się wówczas doprowadzić do zniszczenia polskiej kolumny samochodowej. W Twierdzy zostali żołnierze 2. kompanii saperów, oczekujący na opóźniających się w odwrocie żołnierzy batalionu marszowego 82. pp. Dowódca kompanii saperów wysłał dwukrotnie gońca z meldunkiem ponagląjącym dowódcę batalionu marszowego 82. pp z rozkazem wycofania się nie

otrzymując jednak żadnej odpowiedzi. W tym czasie Niemcy odcięli drogę odwrotu do Terespoła. W tej sytuacji dowódca kompanii saperów podjął decyzję przebijania się w rejon Kodnia wzdłuż prawego brzegu Bugu (*IPMS, B.I.99/A; Włodarkiewicz 2011: 154*).

Dzięki energicznym dowódcom, sprawnej organizacji i w obliczu bardzo trudnych warunków wszystkie oddziały (włącznie z odciętą w ostatniej chwili kompanią saperów) dotarły rankiem 17 września do lasów położonych na zachód od Kodnia i Sławatycz. Tego samego dnia oddziały te opuścił ranny gen. Plisowski udając się do Lubartowa do gen. Andersa. Dowodzenie nad ewakuowanymi z Brześcia w liczbie około 2000 żołnierzami przejął ppłk dypl. Horak tworząc Grupę Operacyjną «Brześć» (*Głowacki 1976: 196*).

Co warte podkreślenia, dowództwo niemieckie nie zorientowało się w sytuacji i nie rozpoznało śladów odwrotu Polaków. Manewr niemieckiego 76. pp był spóźniony, co bardzo dobrze wykorzystali obrońcy. Niemcy w nocy prowadzili nadal ostrzał artyleryjski Twierdzy nie zdając sobie sprawy, że strzelają do niemal pustych obiektów (pozostali tam głównie ranni i personel medyczny).

Przed południem, 17 września, już po porannej agresji Związku Radzieckiego na walczącą Rzeczpospolitą, żołnierze niemieccy wkroczyli do niebronionej Twierdzy – najpierw od strony Terespoła, przez niezniszczony most, a następnie od strony wschodniej. Pozostali w Cytadeli obrońcy w liczbie 988, wśród których dominowali wymienieni już ranni i personel medyczny, zostali wzięci do niewoli. Gen. Guderian w liście do żony nagiął rzeczywistość pisząc: *«Mogę być szczególnie dumny z moich czołgów. Udowodniły, jak są doskonałe, i właśnie im zawdzięczamy nasze szybkie i względnie bezkrwawe sukcesy. Od Gross Born do Brześcia Litewskiego w siedemnaście dni! Jeszcze nie obliczyłem, ile to setek kilometrów, ale na pewno dużo»* (*Hargreaves: 253*).

Choć szybkie postępy wojsk niemieckich w Polsce faktycznie można tłumaczyć przez zupełnie nową taktykę użycia wojsk pancernych, to jednak wcale nie oznacza to, że Niemcy swoich sukcesów nie okupili dużą daniną krwi żołnierskiej oraz sprzętu, także podczas walk w Brześciu.

Uznając datę 17 września za koniec walk w Brześciu i Twierdzy gen. Guderian także się pomylił, bowiem pojedyncze grupy żołnierzy z batalionu marszowego 82. pp, któremu udało ewakuować się z Twierdzy do jednego z fortów kontynuował walki jeszcze przez kilka dni, nie ulegając Niemcom i ostatecznie podejmując próbę

ewakuacji już wobec przejścia tego obszaru przez drugiego przeciwnika, tj. Armię Czerwoną (*Sroka 1994: 213–214*).

Podsumowanie

Obrona Twierdzy Brzeskiej, trwająca pomiędzy 14 a nocą z 16 na 17 września 1939 roku stanowi jeden z wielu przykładów, jak za pomocą doraźnie zorganizowanych i całkiem nieźle dowodzonych oddziałów, można prowadzić skuteczną obronę z przeważającymi siłami przeciwnika, a co więcej, nie ulec mu w ostatecznym rozrachunku, tylko dokonać rozsądnej ewakuacji. obrońcy Twierdzy Brzeskiej przez ponad trzy dni odpierali 7 natarć piechoty i czołgów, wspartych działaniami lotnictwa oraz silnym ogniem artylerii. W liczbach bezwzględnych Niemcy dysponowali dwukrotną przewagą w piechocie i dziewięciokrotną w artylerii. Jak już wspomniano, gen. Guderian dysponował siłami dwóch dywizji, których działania na stałe wspierało lotnictwo i artyleria, z kolei gen. Plisowski do swej dyspozycji miał pięć batalionów marszowych i bardzo ograniczoną w stosunku do Niemców artylerię i broń pancerną.

Walki o Brześć, a właściwie o Twierdzę Brzeską, są zatem znakomitym przykładem tego, jak nie mając sił i środków można – oczywiście w ograniczonym zakresie – prowadzić skuteczne walki z przeważającymi siłami wroga. O tym fragmencie kampanii polskiej warto pamiętać także dlatego, że żołnierze polscy, po wykonaniu swojego zadania i w obliczu braku sensu dalszej walki w danym miejscu, nie skapitulowali, a wycofując się, prowadzili przez kolejne 2 tygodnie dalsze działania, walcząc z obydwojema wrogami, którzy zaatakowali Rzeczpospolitą.

Wielu z obrońców Twierdzy nie zakończyło swego szlaku bojowego nawet i w październiku 1939 roku, włączając się do działań partyzanckich i konspiracyjnych w okresie okupacji. Najtragiczniejszy był los tych, których schwytali w ciągu najbliższych tygodni Rosjanie, bowiem – szczególnie w przypadku oficerów – zostali oni zamordowani. Tak stało się m.in. z gen. Plisowskim. Zginął także, zamordowany przez Niemców w 1943 roku, płk dypl. Horak.

Jako ciekawostkę warto dodać, że to właśnie w Brześciu, 22 września, miała miejsce słynna, a zarazem dość kuriozalna wspólna

defilada oddziałów niemieckich i radzieckich po których Brześć wraz z Twierdzą przekazano wojskom radzieckim. Defiladę przyjmowali – ze strony niemieckiej – gen. Guderian, radzieckiej – kombryg. (odpowiednik gen. bryg.) Siemion Kriwoszejn. Ironią losu jest, że w przeciwieństwie do gen. Plisowskiego, Guderian i Kriwoszejn nie tylko przeżyli wojnę, ale spisując swoje wspomnienia (szczególnie gen. Guderian), pomniejszali zasługi załogi Twierdzy, eksponując własne. Cóż – nieżywi nie mieli możliwości obrony... Niniejszym – niejako w Ich imieniu – czynią to zatem dziś historycy.

Wykorzystana literatura

Materiały archiwalne

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS):

- A.II – Kampania wrześniowa
- B.I – Relacje z kampanii wrześniowej
- LOT.A.II – Obrona przeciwlotnicza Polski

Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (WBH-CAW):

- I.300.41 – Departament Techniczny Ministerstwa Spraw Wojskowych
- I.300.63 – Departament Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych

Źródła publikowane

Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej: informator (1998). Poznań. 795 p.

Mały Rocznik Statystyczny (1939). Warszawa. 453 p.

Pamiętniki znalezione w Katyniu (1990). Paris–Warszawa. 353 p.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 1, Kampania wrześniowa 1939, cz. 3 (1959). Londyn. 685 p.

SGO «Polesie» w dokumentach i wspomnieniach. Część 2. Służby. Obrona Brześcia. Dywizja «Kobryń» (dowództwo) (2014). Warszawa. 622 p.

Sztab Naczelny Wodza w kampanii wrześniowej. Dokumenty i relacje (2013). Warszawa. 359 p.

Wojna obronna Polski. Wybór źródeł (1968). Warszawa. 1254 p.

Wspomnienia

Guderian H. (1958). *Wspomnienia żołnierza*. Warszawa. 416 p.

Sosabowski J.A. (1944). *Obrona Brześcia nad Bugiem. Wspomnienia z kampanii wrześniowej w Polsce. Polska Walcząca – Żołnierz Polski na Obczyźnie*. Nr 35.

Opracowania

- Derdej P. (2013). *Brześć 1939*. Komorów. 360 p.
- Geresz J. (1994). *Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem we wrześniu 1939 r.* Biała Podlaska–Międzyrzec Podlaski. 320 p.
- Głowacki L. (1976). *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w 1939 roku*. Lublin. 434 p.
- Hargreaves R. (2009). *Blitzkrieg w Polsce wrzesień 1939*. Warszawa. 416 p.
- Hołub Cz. (1991). *Okręg Poleski ZWZ–AK w latach 1939–1944. Zarys dziejów*. Warszawa. 234 p.
- Izdebski J. (1991). Przekazanie Rosjanom przez Wehrmacht Brześcia Litewskiego. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Nr 3-4. P. 245-251.
- Marczak M. (1935). *Przewodnik po Polesiu*. Brześć nad Bugiem. 160 p.
- Ostaniek A.A. (2011). Obrona Brześcia w 1939 r. *Na Polesiu, Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie. Wybrane zagadnienia z dziejów militarnych*. Piotrków Trybunalski.
- Roguski R. (2008). Okręg Korpusu nr IX w systemie obronnym II Rzeczypospolitej. *Z dziejów wojskowości polskiej*. Warszawa–Siedlce.
- Sroka J. (1992). *Obrońcy twierdzy brzeskiej we wrześniu 1939*. Biała Podlaska. 152 p.
- Sroka J. (1997). *Brześć nad Bugiem: dzieje miasta i twierdzy*. Biała Podlaska. 325 p.
- Śleszyński W. (2014). *Województwo poleskie*. Kraków. 336 p.
- Włodarkiewicz W. (2011). *Polesie 1939*. Warszawa. 348 p.
- Wróblewski J. (1989). *Samodzielna Grupa Operacyjna «Polesie»*. Warszawa. 245 p.

Franz M.

<https://orcid.org/0000-0002-9075-605X>

DOI: 10.33402/obv.2024-138-151

Розділ 8. REJON UMOCNIONY HEL 1939 – KONCEPCJA SYSTEMU UZBROJENIA: TEORIA I PRAKTYKA

In the interwar period, the Polish state made many preparations for the future war. However, he managed to prepare only one Fortified Region, capable of fighting the enemy. It was built on the Hel Peninsula, on the Baltic Sea, becoming the foundation of the defense system of the Polish coast. A battery of 152.4mm Bofors guns was installed in the Hel Fortified Region, which was the most powerful such battery in interwar Poland, and at the same time the foundation of the defense system. Her location, camouflage, allowed her to win all duels with German warships in 1939. The Hel Fortified Region and its war history in 1939 can still be proof that the proper use of the terrain, saturation with appropriate weapons, in the hands of a well-trained soldier, has the right to bring the expected results. The war is changing, but the search for a compromise between the capabilities of the battlefield, the weapons and the training of the soldiers remains constant, so as to create the best conditions for them to take up the fight and end it victoriously.

Druga wojna światowa, z lat 1939-1945, była największych z konfliktów, do jakich doszło w dziejach człowieka. Pod wieloma względami, był to konflikt, który konsumował poprzednie doświadczenia militarne. Umiejętnie wykorzystano bowiem nie tylko rozwój techniki wojskowej, ale także analizy poprzednich operacji wojennych. Nowa wojna miała przynieść nie tylko potwierdzenie wcześniejszych wniosków, ale także dać impuls do dalszego rozwoju sztuki wojennej.

Współczesne konflikty zbrojne, nie odeszły aż tak daleko, od tego co widziała druga wojna światowa. Co prawda, przez chwilę, uważano, że nowa wojna, czyli tzw. «wojna hybrydowa», stanie się dominującym sposobem prowadzenia działań wojennych. Uderzenie Federacji Rosyjskiej na Ukrainę 24 lutego 2023 roku, pokazało jednakże, że te przewidywania są błędne, a czas prowadzenia klasycznych operacji militarnych, wcale nie minął. Współczesna wojna, nie jest aż tak odległa od tej z czasów 1939-1945. Użycie artylerii, wojsk zmechanizowanych i pancernych, dążenie do pozyskania panowania w powietrzu, wprost nawiązują do drugiej wojny światowej.

Franz Maciej, doktor habilitowany, profesor, pracownik Wydziału Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, m. Poznań.

© Franz M., 2024.

Jednocześnie można i należy dostrzec wzrost znaczenia broni raketowej, czy użycia dronów bojowych. To na pewno zmienia współczesne pole walki, ale czy na pewno je ostatecznie rewolucjonizuje?

Tworzenie i wykorzystywanie umocnionych punktów oporu, należy do jednego z najstarszych sposobów prowadzenia działań wojennych. W toku drugiej wojny światowej, wykorzystywano rejonu umocnione w sposób powszechny, a dynamika działań wojennych, czy też szybkość operowania pancernych zagonów, nie przełamało w zasadniczy sposób tejsze tendencji. W wielu przypadkach uznano, właśnie rejonu umocnione, za skuteczne elementy powstrzymujące dynamikę działań przeciwnika i zmuszające go do przyjęcia, bardziej pasywnej, statycznej koncepcji prowadzenia wojny. Jednym z takich przykładów była obrona Rejonu Umocnionego Hel we wrześniu i październiku 1939 roku. Jednocześnie doświadczenia płynące z walk o Półwysep Helski w toku kampanii polskiej 1939 roku, nadal mogą być użyteczne, tym bardziej, żadne zdarzenia wojenne nie unieważniły, roli i znaczenia rejonów umocnionych, jako czynników spowalniających wszelką aktywność przeciwnika na współczesnym polu walki.

Półwysep Helski jest zlokalizowany w północnej części Pobrzeża Gdańskiego. Tworzy 34-kilometrową mierzeję, rozciągającą się od Kępy Swarzewskiej w kierunku południowego wschodu. Szerokość półwyspu oddzielającego wody Zatoki Puckiej od wód Morza Bałtyckiego, waha się od 150 metrów do 3 kilometrów (*Marek A., Marszałek Ł. 2018: 233*). To zaś czyni z niego czynnik wartościowy od strony militarnej, zwłaszcza dla państwa polskiego w dwudziestolecium międzywojennym, gdy jego dostęp do Bałtyku, był bardzo ograniczony. Dostrzeżono to bardzo szybko i już w 1921 roku doszło do pierwszych decyzji mających stanowić, z czasem podstawę dla utworzenia Rejonu Umocnionego Hel.

W 1921 roku, w oparciu o własne analizy, ale także podpowiedzi francuskich doradców, których nie brakowało w tym czasie w Wojsku Polskim, zdecydowano się sfinansować budowę pierwszych umocnionych pozycji dla ckm-ów i lekkich schronów bojowych na terenie półwyspu (*Chlebowicz B. 2015: 90*). Był to sygnał, że dostrzeżono możliwości jakie niesło położenie półwyspu. Jednakże w tym czasie, to jest w pierwszych latach dwudziestych XX wieku, dla Polskiej Marynarki Wojennej, najważniejszym problemem był brak własnego portu, niż dążenie do umocnienia półwyspu. Na terenie bowiem tegoż, nie dostrzegano możliwości zbudowana solidnej bazy dla floty wojennej i

już żadnej szansy na zbudowanie portu handlowego, mogącego uniezależnić Polskę od pośrednictwa Wolnego Miasta Gdańska. W efekcie podjęcia budowy miasta, portu handlowego, a następnie portu wojennego w Gdyni (*Kosiarz E. 1976: 15-24*), pochłonęło większość środków, jakie można było przeznaczyć na umocnienia wojskowe w strefie wybrzeży Morza Bałtyckiego, a jednocześnie odwróciło wzrok decydentów od Helu. Sukces Gdyni, był nie tylko wyjątkowy, ale wielu chciało wykorzystać udaną inwestycję, jako dowód swoich wpływów, czy tylko możliwości. Można jedynie domniemywać, jakie czynniki zdecydowały, że znaleziono środki finansowe dla budowy linii kolejowej, łączącej Hel z Puckiem. Bez niej wszelkie dalsze inwestycje wojskowe, w rejonie półwyspu, nie byłyby możliwe. Jednocześnie, zdecydowano się uznać port w Helu, za możliwe wsparcie dla PMW i wszelkich transportów wojskowych, kierowanych drogą morską do Polski. To dlatego, zdołano przekonać szefostwo Ministerstwa Spraw Wojskowych, do wyasygnowania środków na budowę portu wojennego w Helu, w 1928 roku, a następnie o rozpoczęciu prac nad innymi instalacjami wojskowymi na terenie półwyspu. Realnie jednak do połowy lat trzydziestych nie podejmowanych żadnych działań.

Perspektywa ewentualnej wojny wydawała się być dość odległą perspektywą i w tym kontekście trudno było przekonać decydentów, do wydatkowania istotnych środków finansowych. Bez tychże nakładów zaś, nie możliwym było powstanie rejonu umocnionego. Dopiero w 1933 roku władze polskie podjęły decyzję o powołaniu Dowództwa Obrony Wybrzeża Morskiego, w którego kompetencjach znalazły się kwestie budowy umocnień stałych, fortyfikacji, czy lokalizacji pozycji dla baterii artylerii nadbrzeżnej i przeciwlotniczej. Był to nie tylko początek realizacji systemu obronnego na Półwyspie Helskim, ale także ograniczania dostępu do niego, dla ludności spoza jego terytorium. Jednym z fundamentalnych elementów, skutecznie budowanego systemu obrony rejonów umocnionych, od zawsze, było zachowanie maksymalnie dużej tajemnicy, co do nasycenia systemami uzbrojenia, ich lokalizacji i możliwości. Nie bez powodu, większość rejonów umocnionych, to strefy zamknięte, lub co najmniej o ograniczonym dostępie osób postronnych. (*Wojciechowski Z. 2009: 202–204*).

Ostateczna decyzja Prezydenta RP, prof. Ignacego Mościckiego o ustanowieniu Rejonu Umocnionego Hel, przybrała formę dekretu z 21 sierpnia 1936 roku. Oznacza to, że dla przygotowania rejonu do walk,

realnie stronie polskiej zostały tylko trzy lata, co jest istotne w kontekście poczynionych prac i uzyskanego zakresu budowanego systemu obrony.

Jednym z pierwszych podjętych prac, stała się rozbudowa wewnątrz półwyspu linii kolejowych, zarówno tych klasycznych, jak też wąskotorowych. Świadczy to o zrozumieniu przez odpowiedzialne czynniki, że uzyskanie swobody logistycznej wewnątrz rejonu umocnionego, to też czynnik niezwykle istotny. O roli i znaczeniu logistyki, szlaków kolejowych oraz transportu wojskowego opartego właśnie o nie, doskonale przypomina nie tylko przeszłość, ale także i współcześnie trwająca wojna w Ukrainie.

Kierownictwo Marynarki Wojennej, było zmuszone oczekiwać na kolejne decyzje władz, bez których formalny rozwój systemu obrony Półwyspu Helskiego nie był możliwym. Jednakże, wykorzystując każdą nadarżającą się szansę, starano się pozyskiwać i instalować na półwyspie wszelkie dostępne uzbrojenie. Mogło to prowadzić do przypadkowości systemu uzbrojenia, ale faktycznie udało się go uniknąć. Już w 1932 roku zdecydowano się ogłosić przetargi na wykonanie pozycji dla baterii artylerii nadbrzeżnych (*APP, sygn. 65: k. 21*), planując ustawienie na nich zakupione we Francji działa Schneider wz. 1925/27 (tzw. greckie) i Schneider wz. 1930 (tzw. duńskie). Działa te, na podstawach kołowych, były jak na polskie warunki artylerią o dobrych parametrach. Ich kaliber 105 mm, pozwalał na zabezpieczenie podejść do półwyspu w odniesieniu do okrętów poniżej krążownika lekkiego. Dawała one bowiem wszelkie nadzieje, na skuteczne podjęcie boju nawet w kontrtorpedowcami.

Wszystkie cztery działa trafiły na polskie wybrzeże i w wyniku intensywnych zabiegów kapitana marynarki Heliodora Laskowskiego, zostały rozlokowane na dwóch, dobrze zaplanowanych bateriach (*Nadolny W. 2019: 2-3*). Dla wybudowania ich pozycji, koniecznym stało się wykupienie odpowiednich terenów ziemnych, oraz częściowo także przesunięcie zabudowań, ze strefy ich bezpieczeństwa, na przykład w odniesieniu do budynków Towarzystwa «Hel Kąpiele Morskie» (*APP, sygn. 65: k. 81*). W efekcie podjętych prac budowlanych, bateria «duńska» złożona z dwóch dział kalibru 105 mm, usytuowana została na wysokości północnego krańca miasta Hel, od strony morza, na osłoniętej pozycji, zyskując możliwość prowadzenia ognia skutecznego na odległość do 20000 metrów. Zdecydowanie więc chroniła podejścia do miasta i portu od strony otwartego morza i przykrywała swoim

ogniem pas wybrzeża przyszedłego rejonu umocnionego, tym samym mogła z powodzeniem pełnić także rolę baterii przeciwdesantowej. Podobnie jak bateria dwóch dział 100 mm Canet, broniła podejść morskich do strefy Kępy Oksywskiej (*Kosiarz E. 1973: 9*). Obrona tego segmentu polskiego systemu zabezpieczenia wybrzeża, miała być jednak niezależna i faktycznie tylko teoretycznie podlegać kontradmirałowi Józefowi Unrugowi (*Borowiak M. 2009: 234-235*).

Bateria «grecka», także złożona z dwóch dział 105 mm, ustawiona została w połowie drogi pomiędzy Helem a Juratą, podobnie jak bateria siostrzana, na osłoniętej pozycji, mogąc prowadzić ogień skuteczny do odległości 15500 metrów. Innymi słowy, częściowo pokrywała ona ewentualnym ogniem strefę baterii «duńskiej» i jednocześnie mogła pokryć swoim zasięgiem dalszy pas podejściowy od strony otwartego morza, wzmacniając ewentualną obronę przeciwdesantową od strony morza. Dla obu baterii wybudowano, dobrze zamaskowane schrony amunicyjne, mieszczące po 200 pocisków o 200 ładunków miotających. Jednocześnie zdecydowano się wybudować na lewym skraju każdej baterii, stanowisko kierowania ogniem, które także zyskało odpowiednie maskowanie stałe. Dostrzegając zagrożenie dla baterii z powietrza, uznano za konieczne podporządkować każdej z nich samodzielną osłonę przeciwlotniczą, pod postacią dwóch ckm-ów typu Maxim wz. 1908. Była to oczywiście osłona przeciwlotnicza o niedostatecznym charakterze, ale także w tym względzie proces rozbudowy systemu obrony, miał w kolejnych latach być rozwijany.

Wraz z narastaniem niebezpieczeństwa wybuchu kolejnego konfliktu zbrojnego, polskie środowiska decyzyjne, uznały za konieczne dalsze wzmocnienie systemu artylerii nadbrzeżnej na Półwyspie Helskim, a tym samym rozpoczęto prace studyjne nad pozyskaniem nowoczesnych dział średniego lub nawet ciężkiego kalibru. Ostatecznie ograniczenia finansowe, przyczyniły się do wyboru szwedzkiej oferty sprzedaży Polsce 4 dział 152,4 mm wz 35 firmy Bofors, mającej w Polsce znakomite notowania (*Nadolny W. 2005: 7*). Szwedzi nie tylko zgodzili się na zapłatę znaczącej części sumy za te działa w barterze (węgiel kamienny), ale także w korzystnej cenie zaofiarowali stronie polskiej po 200 sztuk amunicji do każdego z czterech kupowanych dział (*Chlebowicz B. 2015: 95*).

Baterię zdecydowano się rozlokować na cyplu Półwyspu Helskiego, tak by zapewnić jej możliwość prowadzenia w najbardziej swobodny sposób ognia, zarówno stronę otwartego morza, jak też i Zatoki

Gdańskiej oraz Puckiej. W efekcie zaplanowano cztery stanowiska w odległości około 80-90 metrów od siebie. Niestety nie udało się i w tym przypadku uniknąć konieczności wykupu terenów z rąk prywatnych i wysiedlenia ludności. Jak stwierdzono w protokole z 6 maja 1936 roku, skierowanym do Szefostwa Fortyfikacji Wybrzeża Morskiego: *«Przedstawiciel Komendy Garnizonu Hel stawia wniosek, aby sprawę rozbiórki traktować jako bardzo pilną, a ponadto, aby przyspieszono definitywnie załatwienie wywłaszczenia budynku wymienionego w punkt 4 [chodziło o willę «Św. Piotr i Hubertus», będącą własnością prywatną doktorów Marcelego i Jana Łukowiczów – przyp. Autora]. Co do kolejności rozbiórki budynków proponuje ustalenie jej w ten sposób, by wille „Nowina” i p. Sygetyńskiej, rozebrane były ostatnie».* (APP, sygn. 65: k. 2). Półwysep Helski był bardzo ograniczonym terenem i każda większa instalacja wojskowa musiała naruszać czyjeś interesy prywatne. Na szczęście potrzeby państwa w tym przypadku stawiano ponad prywatne.

Każde stanowisko zaplanowano jako pozycję na podstawie betonowej, organicznie połączonej z magazynem amunicyjnym, co zdecydowanie ułatwiało precyzyjne zamaskowanie stanowisk dział. Jednocześnie zdecydowano się na wybudowanie wieży centrali artyleryjskiej, która miała koordynować ogień dla całej baterii. Bateria cyfrowa stała się fundamentem systemu obrony od strony morza (Steyer W. 1969: 48-49). Mogła swobodnie podjąć walkę z każdym krążownikiem, a także okrętem niższej klasy. Jednocześnie praktyka pola walki w kampanii polskiej, pokazała że swobodnie podejmowała walkę także z dwoma szkolnymi okrętami liniowymi, wyposażonymi łącznie w 8 dział 280mm, które pokonane, musiały zrywać dwukrotnie bój z polską baterią, wycofując się do względnie bezpiecznego portu w Gdańsku. Formalnie bateria swoim zasięgiem obejmowała całość portu gdańskiego i mogła także na jego terenie razić wszelkie cele. Jednakże taki ogień, prowadzony prawie na maksymalnej donośności dział, nie dawał wielkich gwarancji trafienia w planowany cel, a jednocześnie niósł ogromne ryzyko trafienia w cele cywilne. To, oraz ograniczony park amunicyjny, zdecydowały, że bateria w toku kampanii polskiej 1939 roku, nie otworzyła ognia w stronę Gdańska, czy niemieckich okrętów znajdujących na terenie jego portu.

Te trzy wskazane powyżej baterie artylerii nadbrzeżnej pozostały do momentu wybuchu wojny 1 września 1939 roku, podstawą systemu obrony Rejonu Umocnionego Helu. Dopiero w toku działań wojennych,

miały zyskać wsparcie w postaci baterii nr 34, którą zaplanowano pomiędzy Helem a Juratą, na pozycjach umożliwiających prowadzenia ognia w stronę otwartego morza. Miała ona składać się z trzech morskich dział kalibru 120mm firmy Bofors, zdjętych z zatopionego 3 września stawiacza min «Gryf». Działa zdjęto z okrętu i rozpoczęto budowę betonowych stanowisk dla nowej baterii, dwóch, bowiem działa zdjęto w konfiguracji 1xI 120mm i 1xII 120mm. Uzupełnienie dla tychże dział, stało się podwójne działko przeciwlotnicze 40mm, także zdjęte z «Gryfa», jako przyporządkowana baterii osłona przeciwlotnicza. Bateria została ukończona 30 września i tego dnia oddano z niej dwa pierwsze, udano, strzały próbne. Budowa odbyła się więc w ekspresowym tempie, pomimo ograniczonych sił i środków. Na pewno także istotnie wzmacniała możliwości obrony artyleryjskiej samego Rejonu Umocnionego Hel, tym bardziej, że mogła ona prowadzić ogień także na pozycje lądowe w rejonie Chałup, a więc tam gdzie ówczesnie przebiegała linia frontu pomiędzy oddziałami polskimi i niemieckimi.

Drugim istotnym komponentem systemu obronnego dla tworzonego Rejonu Umocnionego Hel, były baterie przeciwdesantowe, a więc baterie mające mniejszy zasięg prowadzonego ognia, odpowiedzialne bezpośrednio za obronę podejść do plaż w najwrażliwszych rejonach półwyspu i mogące stanowi wsparcie w walce z mniejszymi okrętami, próbującymi podejść w rejon polskich pozycji. Przygotowując Półwysep Helski do obrony, zdecydowano się na jego terytorium rozlokować trzy baterie obrony przeciwdesantowej. Na ich potrzeby zdecydowano się wykorzystać, posiadane w zasobach magazynowych armaty kalibru 75 mm wz. 1897, a także posiadane armaty tego samego kalibru wz. 1916 na podstawach morskich. W większości były to działa zdjęte z starych i wycofanych ze służby okrętów, lub posiadane jeszcze z dawnych zakupów z pierwszych lat powojennych.

Pierwsza bateria przeciwdesantowa nr 41 została zaplanowana na północny zachód od portu w Jastarni, mogąc spokojnie prowadzić ogień w stronę Zatoki Puckiej i bronić podejść do portu, który mógłby zostać wykorzystany do przeprowadzenia ewentualnego desantu. Bateria składała się z dwóch dział, ustawionych na dobrze przygotowanych fortalicjach polowych. Nie zdecydowano się na budowę betonowych podstaw. Jednocześnie udało się także dobrze przygotować podręczny magazyn amunicyjny, zapewniający autonomiczność baterii.

Podobnie wyglądała druga z baterii przeciwdesantowych, nr 42, którą zdecydowano się ustanowić na wschód od Jastarni, jednak zwróconej w stronę otwartego morza. Pozycję wybrano prawidłowo, jednak prace prowadzone były powolnie i dopiero latem 1939 roku zostały one ukończone. Można jednak odnieść wrażenie, że prace wykonano mniej dokładnie. Załozde baterii brakowało zgrania, a zaplecze dla samej baterii nadal pozostawało w momencie wojny prowizorycznym. Pomimo tego, na pewno bateria ta uzupełniała system obrony przeciwdesantowej i pozostawała w toku wojny ważnym jej elementem.

Trzecia z baterii przeciwdesantowych nr 43 została ustawiona w rejonie portu we Władysławowie, tak by mogła ona prowadzić ogień w stronę otwartego morza. Można powiedzieć, że jej działa stanowić miały pierwszą zaporę, na podejściach do półwyspu. Początkowo więc planowano, że ta bateria będzie składała się aż z czterech dział 75 mm, ale ostatecznie postawiono tylko dwa działa. Ograniczało to jej możliwości działania, a na pewno udzielania wsparcia oddziałom lądowym broniącym podejścia do samego półwyspu. Niestety ciągle ograniczenia finansowe, nie pozwoliły na pełną realizację wcześniejszych planów. Ustawienie baterii na tak wysuniętej pozycji, okazało się jednak dość ryzykowne i wobec jej zagrożenia, zdecydowano się 8 września 1939 roku, o przeniesieniu stanowisk obu dział w rejon Chałup, gdzie ponownie wpisano ją w odtwarzany system obrony półwyspu.

W latach trzydziestych nikt nie miał wątpliwości, że wzrasta rola i znaczenie lotnictwa w działaniach wojennych. Na terenie Półwyspu Helskiego nie było warunków dla zbudowania lotniska i rozlokowania samolotów. Podobnie niemożliwym okazało się stworzenie silnej bazy lotnictwa w rejonie Gdyni, by zapewniła bezpieczeństwo polskiego wybrzeża, w tym Rejonu Umocnionego Hel, od strony powietrza. W tej sytuacji, jedynym możliwym i rozsądnym sposobem, będącym próbą zabezpieczenia Rejonu Umocnione Hel od strony nieba, stało się rozlokowanie na nim kolejnych baterii artylerii przeciwlotniczej. Takowej osłony w żaden sposób nie mógł bowiem zapewnić Morski Dywizjon Lotniczy, posiadający na swoim wyposażeniu przestarzałe wodnopłatowce Lublin R-XIII (*Wawrzynkowski M. 2010: 28-29*).

Stanowiska dla baterii artylerii przeciwlotniczej budowano w Rejonie Umocnionym Hel przez całe lata trzydzieste. Niestety także i w tym przypadku, ograniczenia finansowe wpływały na możliwość

wykonania całości zaplanowanych prac. Początkiem stały się tu trzy baterie artylerii przeciwlotniczej, wyposażone w działa Schneider kalibru 75 mm wz. 1922/24, kupione we Francji w 1928 roku (*Wojciechowski Z. 2010: 254*). Były to działa na podstawach morskich, a ich szybkostrzelność nie przekraczała 8 do 10 strzałów na minutę. O ile odpowiadały one jeszcze potrzebom pola walki w latach dwudziestych, to w 1939 roku, mogły w ograniczony sposób zwalczać nowoczesne samoloty. Ostatecznie jednak jako 2 Morski Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej, sformowany formalnie w 1935 roku, zyskały trzy lokalizację i weszły w skład systemu obrony Rejonu Umocnionego Hel (*Tym W.1959: 39*). I tak bateria nr 21 ulokowana została w mieście Hel, w rejonie ulicy Leśnej, tak by mogła bronić zarówno nieba nad miastem, jak też i portem. Bateria nr 22 ulokowana została w rejonie portu wojennego na Helu, zaś bateria nr 23 pomiędzy Juratą a stanowiskami baterii «duńskiej». Każda bateria posiadała po dwa działa, samodzielny magazyn amunicyjny, oparty o dwa schrony. Całość była dobrze przygotowana i zamaskowana, co podnosiło wartość baterii, nawet jeśli same działa nie były najnowocześniejsze (*Stachula A. 2009: 77*).

Pewnym wsparcie, ale także o dość ograniczonej wartości bojowej stała się kompania ckm-ów przeciwlotniczych Maxim, które rozlokowano w rejonie portu wojennego Hel. Jednak tu zarówno wyposażenie, jak też i rozlokowanie, niewiele wzmacniało sam system obrony przeciwlotniczej. W tej sytuacji alarmowo, w czerwcu 1939 roku zdecydowano się utworzyć i rozlokować na Półwyspie Helskim baterię artylerii przeciwlotniczej nr 24, posiadającą na swoim wyposażeniu 8 doskonałych dział Bofors kalibru 40 mm wz. 36, polskiej produkcji. Bateria nie zyskała całego zaplecza logistycznego, choćby w postaci schronów amunicyjnych, ale pomimo pewnej prowizoryczności, powstanie tej baterii stanowiło ogromne wsparcie, dla systemu obrony przeciwlotniczej.

Przedstawiony powyżej opis systemu uzbrojenia artyleryjskiego, jaki rozmieszczono na Półwyspie Helskim, miał uniemożliwić podejście do niego okrętów wojennych ewentualnego przeciwnika, a tym samym wysadzenia desantu od strony morza i jednocześnie utrudnić operowanie wrogiego lotnictwa nad nim. Jednak Rejon Umocniony Hel umiejscowiony został na półwyspie, stąd podejście do niego znajdowało się także od strony lądu. By zamknąć ewentualnemu przeciwnikowi możliwość wtargnięcia w głąb mierzei helskiej,

zdecydowano się zbudować dwie linie fortyfikacyjne. Pierwsza miała powstać około 3,5 km na zachód od Jastarni, zaś drugą 200 metrów w głąb półwyspu, w stosunku do linii pierwszej.

Pierwsza linia fortyfikacji oparta została o cztery schrony ciężkie, wyposażone w ciężkie karabiny maszynowe, ręczne karabiny maszynowe, a dwa z nich także w moździerz. Na dwóch zaplanowano zaś kopuły pancerne, w których umieszczone miały zostać działka przeciwpancerne 37 mm. Te cztery schrony to: Sokół, Sabala, Saratoga i Sęp. Ustawione zostały w zamaskowanych pozycjach od wydm od strony morza do plaży od strony zatokowej, całkowicie zamykając wejście do wnętrza Rejonu Umocnionego Hel, flankując jednoznacznie zarówno linię kolejową idącą z Pucka, jak też drogę. Schrony wsparło rozbudowanym systemem fortyfikacji polowych, linii tranzei piechoty.

Druga linia fortyfikacyjna, która niestety nie powstała do momentu wybuchu wojny, miała najpewniej wyglądać bliźniaczo podobnie. Całość prac podjęto zbyt późno, w efekcie nie tylko dwa schrony linii pierwszej Sęp i Sabala, nie otrzymały swoich kopuł pancernych, to budowa schronów na linii drugiej dopiero rozpoczęto (*Marek A., Marszałek Ł. 2018: 240*). Tam udało się jedynie ukończyć jeden schron lekki, który umiejscowiono w rejonie linii kolejowej, co stanowiło zaplecze dla sił z pierwszej linii fortyfikacyjnej. Całość uzupełniała ciągła przeszkoda przeciwpancerna, umieszczona przed pierwszą linią schronów bojowych, utworzona z wbitych w ziemię pionowo szyn kolejowych i linii zasieków przeciwpiechotnych (*Aksamitowski A. 2011: 374*). Pamiętając, że w rejonie budowanej linii fortyfikacyjnej Półwysep Helski nie ma więcej niż 500 metrów szerokości, to zaplanowany system obrony, był bardzo mocno nasycony i zdecydowanie mógł wypełnić, wszelkie stawiane przed nim cele.

Ostatnim, istotnym elementem systemu uzbrojenia dla Rejonu Umocnionego Hel, był port wojenny na Helu i stacjonujące tam okręty wojenne Polskiej Marynarki Wojennej. Decyzję o budowie tego portu wojennego podjęto już w 1928 roku, choć faktycznie ruszyła ona dopiero w 1931 roku. Port zbudowało konsorcjum polsko-francuskie, według projektu inżyniera Włodzimierza Szawerenowskiego. Od początku miał być on alternatywą dla portu Gdynia-Oksywie, głównego portu PMW i w okolicznościach wojny, błyskawicznie zyskał na znaczeniu, stając się jedyną teoretycznie bezpieczną bazą dla polskich okrętów. Po utracie niszczyciela «Wicher» i stawiacza

min «Gryf», zatopionych w tym porcie przez niemieckie lotnictwo 3 września 1939 roku, uznano że nie jest on bezpieczny. W efekcie do portu, wbrew zakazom dowództwa, wszedł jedynie okręt podwodny ORP «Ryś», w celu dokonania koniecznych napraw, po uszkodzenia w dniach poprzednich wywołanych bliskimi wybuchami licznych bomb głębinowych. Okręt wszedł do portu 4 września wieczorem, w pełnym maskowaniu i częściowym zanurzeniu przeczekał noc z 4 na 5 września i cały następny dzień, który to czas wykorzystano na konieczne naprawy. Okręt nie wykryty przez lotnictwo przeciwnika, po wykonanych naprawach wyszedł w morze następnej nocy (*AJH; Franz M., Kuska K. 2013: 46*). Była to jedyna taka wizyta w toku kampanii polskiej, bowiem posiadany system obrony przeciwlotniczej, uznano za niewystarczający, by okręty wojenne, w tym także okręty podwodne, mogły z niego swobodnie korzystać.

Tymczasem z portem związana była istotna infrastruktura militarna, stanowiąca zaplecze dla polskiej floty wojennej. W pobliżu portu wybudowano podziemną elektrownię, schrony amunicyjne, schrony na miny morskie i torpedy do okrętów podwodnych i nawodnych (*Sarapuk K. 2020: 62*). Udało się także, choć w większym oddaleniu od portu wojennego, wybudować zbiorniki na paliwo okrętowe, które połączono specjalnym rurociągiem z nadbrzeżem portowym. Rozbudowano system kolejki wąskotorowej, łączącej całość budowli w jeden system logistycznego zabezpieczenia dla działań portu, ale także systemu obrony artyleryjskiej Rejonu Umocnionego Hel. Rozbudowano także kompleksy koszarowej, dla coraz liczniejszej załogi UH, nie zapominając o maskowaniu wszystkich budowli, wtapianiu ich w lokalną zabudowę, w celu ukrycia przed wzrokiem przeciwnika.

W teorii nie zakładano, że Rejon Umocniony Hel, będzie walczyć w odosobnieniu, to jednak w praktyce tak wyglądała jego obrona. Praktyka pokazała zasadność wszystkich podjętych działań. Pomiędzy 1 września 1939 roku a 2 października tegoż roku, półwysep nie został zdobyty. Pomimo intensywnego nacisku sił lądowych, nie zdołały one wedrzeć się na mierzęję, a walki prowadzone w rejonie Chałup, oznaczały, że po miesiącu walk przeciwnik nie dotarł nawet w rejon pierwszej linii fortyfikacyjnej.

Od pierwszego do ostatniego dnia walk, półwysep i wszystkie jego instalacje wojskowe, były intensywnie bombardowane przez lotnictwo przeciwnika, posiadające całkowitą dominację w powietrzu,

Pomimo tego, nie udało się mu trafić z żaden istotny cel militarny i wyeliminować, którejkolwiek z części systemu obrony. Pomimo ponad 500 nalotów i zrzucenia setek bomb, nie udało się osłabić potencjału militarnego Rejonu Umocnionego Hel.

System obrony artylerii nadbrzeżnej, odparł rankiem 3 września podejście pod półwysp dwóch niemieckich niszczycieli, z których jeden został uszkodzony po trafieniu pociskiem 152,4 mm z działa baterii cyplovej. W nocy z 12 na 13 września bateria przeciwdesantowa nr 43 otworzyła ogień do niemieckiego trałowca «Otto Braun», który próbował trałować tor podejściowy w rejonie półwyspu. Okręt został trafiony w część dziobową, co doprowadziło do natychmiastowego zawrócenia i wyjścia spod zasięgu skutecznego ognia polskiej baterii.

15 września bój z niemieckimi trałowcami M-111, M-132, «Pelikan» i «Otto Braun» podjęła bateria «grecka», po wejściu tychże jednostek w rejon jej skutecznego ognia. Okręty niemieckie zostały szybko obramowane skutecznym ogniem polskich dział i przerwały operację trałowania wód w rejonie półwyspu. Na maksymalnej prędkości wyszły poza rejon skutecznego ognia polskiej baterii.

Wobec odnoszonych niepowodzeń, strona niemiecka zdecydowała się skierować do walki swoje szkolne okręty liniowe. 18 września walkę z polską baterią cypłową podjął «Schleswig-Holstein», jednak pomimo oddania 54 salw ze swoich dział 280 mm, nie uzyskał żadnego trafienia. Okręt powrócił do portu, a polska bateria milczała, bowiem niemiecki okręt operował na bardzo dużej odległości, prawie granicznej dla skutecznego ognia polskich dział (*Zajaczkowski K. 2014: 29*). 25 września dwa niemieckie szkolne okręty liniowe «Schlesien» i «Schleswig-Holstein» podeszły na odległość 15000 metrów od cypla Półwyspu Helskiego i otworzyły ogień w stronę polskiej baterii, która tym razem podjęła walkę z niemieckimi okrętami. Dwa kolejne trafienia pociskami 152,4mm w „Schleswig-Holsztyna” doprowadziły do decyzji o zerwaniu boju i wyjściu poza zasięg polskich dział. Ponowny bój niemieckie okręty podjęły dwa dni później i znów poniosły klęskę w walce z polską baterią artylerii nadbrzeżnej. Ponownie trafiony został ten sam niemiecki okręt, któremu tym razem uszkodzono działo 150 mm, po zniszczeniu jego kazamaty polskim pociskiem. Bój został przerwany (*Kosiarz E. 1971: 123-124*).

W toku całej kampanii wojennej, strona niemiecka nie przełamała polskiej obrony na żadnym odcinku, a baterie artylerii nadbrzeżnej i przeciwdesantowej, zrealizowały wszelkie stawiane przed nimi zadania.

Pod koniec września strona niemiecka rozpoczęła przygotowania do operacji desantowej na Półwyspie Helskim, nie widząc możliwości jego zdobycia od strony lądu. Nie wchodząc w spór na ile operacja ta mogła zakończyć się sukcesem, to sam fakt podjęcia do niej przygotowań, świadczył o załamaniu wszelkich podjętych wcześniej prób złamania polskiej obrony. Do lądowania nie doszło, bowiem 2 października polskie dowództwo uznało dalszy opór za bezcelowy i skapituowało wobec niemieckiego dowództwa. (*Kosiarz E. 1988: 402-403*).

Rejon Umocniony Hel, to najlepiej przygotowany do obrony fragment państwa polskiego przed 1939 rokiem. Nie został zajęty przez wroga, a jego załoga nie została pokonana (*Semków P. 2018: 13*). Doskonale dobrany balans uzbrojenia, pozwolił mu na skuteczną walkę. Pomimo ciągłych ograniczeń finansowych, udało się jednak poczynić dostateczne inwestycje i przygotować rejon do przyszłej wojny. Załoga, choć nieliczna, mając do dyspozycji, odpowiednie uzbrojenie, okazała się dla przeciwnika poważną przeszkodą. Nawet dominacja wroga w powietrzu nie doprowadziła do załamania obrony, lub poważnych uszkodzeń w systemie obronnym. Niestety, był to tylko jeden taki rejon w międzywojennej Polsce. Pozostaje on jednak dowodem zasadności stosowania rejonów umocnionych w nowoczesnej wojnie. Współcześnie takie przygotowywane z wyprzedzeniem rejonu umocnione, pojawiają się już rzadko. Jednak w toku działań wojennych obrona w strefie umocnionej i przygotowanej wcześniej do swej roli, nadal bywa stosowana i to z powodzeniem, czego najlepszym dowodem była długotrwała obrona zakładów Azowstal w Mariupolu w 2022 roku.

Wykorzystana literatura

- ARCHIWUM JERZEGO HEDINGERA – w posiadaniu Autora (AJH)
Porucznik marynarki Jerzy Hedinger, Sprawozdanie z kampanii wrześniowej, spisane 1 lutego 1942 roku.
- ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU (APP)
sygn. 65, *Okręgowa Izba Kontroli Poznań, Plan kontroli na okres 1931/32 i akta dyslokacyjne 1931/32.*
sygn. 65, *Okręgowa Izba Kontroli w Poznaniu, Różne, Rok 1936/37.*
- Franz M., Kuska K. (2013). *Z Polski do Kanady – wojennym szlakiem. Archiwum domowe porucznika Jerzego Hedingera.* Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V. 250 p.
- Steyer W. (1969). *Samotny półwysep.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 138 p.
- Aksamitowski A. (2021). *Przygotowania fortyfikacyjne i forteczna obrona Wybrzeża we wrześniu 1939. Z morza i Pomorza. Spojrzenie na wrzesień 1939. Polityka i wojna, red. nauk. Drzewiecki Andrzej, Bartłomiej Stek.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. P. 362-388.

Borowiak M. (2009). *Admirał Unrug 1884-1973*. Warszawa: Wydawnictwo Alma-Press. 430 p.

Chlebowicz B. (2015). Rejon Umocniony Hel – w planach rozwojowych PMW. *Historia Wojsko i Technika*. Nr 1. P. 90-98.

Kosiarz E. (1971). *Obrona Helu w 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza. 162 p.

Kosiarz E. (1973). *Obrona Kępy Oksywskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza. 158 p.

Kosiarz E. (1976). *Obrona Gdyni 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza. 166 p.

Kosiarz E. (1988). *Wojna na Bałtyku 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza. 414 p.

Marek A., Marszałek Ł. (2018). Obiekty militarne jako element krajobrazu kulturowego Półwyspu Helskiego. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*. T. 7. P. 233-249.

Nadolny W. (2019). Baterie duńska i grecka. *Morze*. Nr 2. 36 p.

Nadolny W. (2005). *Bateria Cypłowa im. Heliadora Laskowskiego*. Hel: Muzeum Obrony Wybrzeża. 28 p.

Sarapuk K. (2020). Magazyny torped Rejonu Umocnionego Hel. *Morza Statki i Okręty*. Nr 199. P. 61-64.

Semków P. (2018). *Józef Unrug (1884-1973)*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej. 24 p.

Stachula A. (2009). *Obrona przeciwlotnicza Polski 1918-1939. Cz. I*. Jelenia Góra. 397 p.

Tym W. (1959). Obrona wybrzeża morskiego we wrześniu 1939 r. *Przegląd Zachodni*. Nr 5. P. 38-74.

Wawrzynkowski M. (2010). *Morski Dywizjon Lotniczy w Pucku*. Hel: Muzeum Obrony Wybrzeża. 60 p.

Wojciechowski Z. (2010). Obiekty militarne półwyspu helskiego w latach 1920-2006. *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*. Nr 4. P. 247-271.

Wojciechowski Z. (2009). Półwysep Helski – od odzyskania niepodległości do wybuchu II wojny światowej. *Półwysep Helski. Historia orężem pisana. red. Drzewiecki A., Kardas M.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. P. 171-218.

Zajączkowski K. (2014). *Kmdr por. Zbigniew Przybyszewski*. Hel: Muzeum Obrony Wybrzeża. 80 s.

Розділ 9. СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНЦЯМИ ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

There was no unity in Eastern Europe's assessment of the events of the first weeks of September 1939 by Ukrainians in Galicia and Volyn. It can be argued that among the vast majority of them (as, after all, among the majority of people of other nationalities in the mentioned regions) the perception of reality as the German-Polish war prevailed, and at the same time there was no awareness that the Second World War began as a global geopolitical conflict and what colossal human costs and it will cause material losses. Comparing the beginning of the Second World War on September 1, 1939 and Russia's aggression against Ukraine on February 24, 2022, which could have triggered the beginning of the Third World War, one can draw clear parallels and draw an unambiguous conclusion: the emergence of a military conflict in the center of Europe inevitably brought the Ukrainian issue into focus. Both at the beginning of the Second World War, and from 2014, and especially from February 24, 2022, Ukraine was at the center of interest of the countries of the world. In 1939, Stalin's Russia under the name of the Soviet Union occupied the territory of Western Ukraine, held a quasi-referendum in order to give the appearance of legitimacy to the war crime, annexed the conquered territories and pursued a policy of political and cultural (and after 1945, also linguistic) Russification and terror. In 2014, the situation was repeated. Putin's Russia occupied Crimea, held a pseudo-plebiscite in order to create the appearance of the will of its residents to join the occupying state, and carried out the same policy of Russification and persecution of people who did not agree with the occupation regime.

At the same time, one cannot fail to note the fundamental difference between the social and political situation of Ukrainians at that time and at the present stage, because the situation at that time was fundamentally different from today. If in September 1939 Ukrainians, Poles and residents of other nationalities in the two western regions of Ukraine were under the threat of occupation by the Soviet Union and the establishment of the Stalinist regime, as of February 24, 2022, Ukraine was under threat loss of statehood and in the perception of Ukrainians, the Russian Federation became a clear and undoubted enemy, aggression united Ukrainians. On the other hand, comparing the situation at that time and today, one cannot fail to note the fact that the countries of the world have learned the lesson of the real threat to their security from ignoring aggressive wars in Eastern Europe and therefore provide Ukraine with incomparably greater support than Poland received in September 1939 from the official allies – Great Britain and France.

Свого часу відомий український історик Владислав Гриневич цілком слушно зауважив, що «попри вражаючі кількісні показники

Боляновський Андрій Валентинович, доктор історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України, м. Львів.

© Боляновський А. В., 2024.

виданих в Україні наукових праць – дисертацій, монографій, статей у збірниках і журналах, чимало питань, надзвичайно важливих для розуміння суті минулих подій і створення повної наукової картини історії Другої світової війни, усе ще залишаються недослідженими, або ж ґрунтуються на старому фундаменті радянських міфів. Ідеться, насамперед, про специфіку суспільно-політичних настроїв різних верств населення України в роки війни...» (Гриневич, 2012: 9).

Незважаючи на те, що від часу, коли було сказано ці слова, минуло понад 12 років, на жаль, дослідники приділяли недостатню увагу тому, як початок згаданої війни сприймали в Україні. Проте воєнна агресія РФ у 2014 р. й особливо широкомасштабне воєнне вторгнення у лютому 2022 р. значно актуалізували дослідження істориками проблематики сприймання війни у соціумі та багатьох інших питань за екстремальних умов воєн.

Очевидно, на сьогодні зрозумілою є відповідальність однаково як СРСР, так і нацистської Німеччини за розв'язання Другої світової війни. Однак у той час люди, які не знали обставин, контексту, змісту таємних документів і багатьох інших нюансів того часу, по-різному сприймали тодішню дійсність. Уявлення про те, як люди сприймали події, можна скласти на підставі аналізу змісту щоденників та споминів учасників тих подій (з урахуванням, однак, написання багатьох мемуарів з плином багатьох років після описуваних ними подій і враховуючи чинник переосмислення людьми подій початку Другої світової війни крізь призму інформації про воєнні події). Іншим важливим джерелом є інформація, передана до 17 вересня 1939 р. польській поліції її агентами і після 17 вересня того року – керівництву органів безпеки СРСР їх агентами на підставі проведених ними розмов із місцевими жителями з метою з'ясування їх дійсних настроїв та виявлення реальних і потенційних ворогів СРСР («антирадянських елементів»).

У процесі вивчення різноманітних аспектів Другої світової війни неминуче виникає багато питань: Як сприймали її початок українці? Що впливало на аналіз українцями подій того часу? На яких подіях були сфокусовані оцінки, що опинилося в центрі уваги людей? Наскільки точно оцінювали тогочасну дійсність, наскільки реалістичні прогнози розвитку подій вони робили? У чому вони помилялися? Спроба дати відповіді на усі ці запитання є метою цієї статті.

Особливість сприймання початку Другої світової війни у Західній Україні

На початку Другої світової війни українське суспільство було розколоте, українці проживали в Карпатській Україні, окупованій хортистською Угорщиною, у СРСР, на Буковині у складі Румунії, у Польщі й у багатьох інших країнах в еміграції (на території Німеччини, Китаю (у «Зеленому Кліні»), Канади, США тощо). Українці були розділені на різні політичні угруповання, були прибічниками зовнішньополітичних орієнтацій на різні держави. Залежно від країни проживання різним було ставлення українців до Польщі, Німеччини та Радянського Союзу. Так само різним було сприймання початку Другої світової війни українцями у Польщі, СРСР, Німеччині та окупованих нею територіях, США й в інших державах того часу. Певний відбиток на специфіку сприймання в тій чи іншій країні наклали інтерпретації подій того часу, що переважали в трактуваннях подій у кожній з них. У Канаді та США, наприклад, німецько-польську війну сприйняли у руслі тогочасних офіційних трактувань подій – як початок Другої світової війни, як наслідок змови двох диктаторів щодо поділу світу. Натомість у СРСР люди висловлювались залежно від займаних посад або інших чинників на користь політики СРСР або «тихо й обережно критикували» її (хоча у першому і другому випадках не декларували своїх критичних висловлювань через побоювання бути заарештованими за звинуваченням в антидержавній діяльності). Загалом сьогодні важко з точністю до 100% передати дійсні настрої висловлювань людей під сталінським режимом Росії в Україні тому, що люди, які проживали за умов постійного страху репресій, боялися висловлювати відверті думки вголос, не довіряли навіть найближчим їм людям і були вимушені приховувати будь-які ворожі чи навіть критичні зауваження щодо політики СРСР, щоб не стати об'єктами арештів та розстрілів співробітниками НКВС СРСР (*Радянські органи державної безпеки...*, 2009).

Водночас, навіть зважаючи на обмежену польською цензурою певну свободу висловлювання думок вголос на Волині й у Галичині на початку Другої світової війни, значно сміливіше про свої оцінки подій заявляли жителі Західної України, зокрема в

написаних постфактум споминах – в одних випадках, «по свіжих слідах», в інших – з плином років і певним переосмисленням прожитого з погляду історичної перспективи. Завдяки публікації їх мемуарів на еміграції сьогодні історики можуть сформувати значно повніше і точніше уявлення про те, як їм вибух сприйняли західні українці на підставі фіксації висловлювань тих із них, які пережили війну, й у країнах Заходу видали спогади про пережите, в яких описали свої рефлексії на почуте, побачене і пережите. На початку вересня 1939 р. навіть за умов вивчення суспільних настроїв агентами польської поліції за обмеженої цензурою свободи друку, в умовах «санаційної демократії» порівняно з їх співвітчизниками з українських земель у складі СРСР значно вільніше висловлювалися про тогочасну дійсність українці західних земель України (мова насамперед про Галичину та Волинь) та українсько-польського прикордоння, т.зв. Закерзоння, що на той час перебували у складі міжвоєнної Польської держави ХХ століття (яку дослідники історії країн Східної Європи міжвоєнного періоду того століття часто називають також Другою Річчю Посполитою).

Видається доцільним спробувати проаналізувати спомини людей залежно від їх приналежності до певних політичних середовищ і на підставі їх порівняння з'ясувати головні тенденції громадської думки, здатність тих, хто їх висловлював, точно усвідомлювати та формулювати сутність тогочасних історичних процесів і подій, а також їх вміння прогнозувати перебіг подій у майбутньому.

Аналізуючи суспільні настрої на початку Другої світової війни, очевидно, хронологічно-тематично доречно сфокусувати увагу на кількох найважливіших історичних подіях та їх наслідках для Західної України: 1) союз Гітлера і Сталіна (який історики за прізвищами підписантів їх угоди трактують як пакт Молотова – Ріббентропа (хоча насправді згадані очільники зовнішньополітичних відомств СРСР і нацистської Німеччини фактично виконували роль тільки технічних підписантів домовленостей, зміст яких формулювали згадані очільники цих держав); 2) німецько-польська війна; 3) військова окупація Галичини і Волині Червоною армією та їх анексія Радянським Союзом.

Критичні спостереження і реалістичне трактування дійсності політиками ліберально-демократичного напрямку

Цікавими є рефлексії на події, пережиті на початку Другої світової війни, представників ліберально-консервативних середовищ еміграційного уряду УНР та Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Колишній діяч уряду УНР Микола Ковалевський, наприклад, згадував: «Почалась загальна мобілізація. Також для нас, українців, надходили тяжкі часи... Одночасно почались великі і жорстокі репресії проти українців, особливо в Галичині. Польська влада арештувала сотки й тисячі українських інтелігентів і, не маючи змоги перевозити їх залізницями, зайнятими військовими транспортами, гнала їх під конвоєм закуреними шляхами на схід до Берестя, де був влаштований великий концентраційний табір у Березі Картузькій. Туди зганяли всіх арештованих українців, яких по дорозі не добили. Тяжко було зрозуміти для чого і кому це було потрібне. Виглядало так, що в останню хвилину перед вибухом війни, поляки „на всякий випадок” хотіли винищити, або принаймні ослабити український елемент, користаючи з нагоди пануючого безправ'я» (*Ковалевський, 1960: 714*).

Останній головний редактор «Діла» як щоденної української газети у Львові Іван Німчук, своєю чергою, згадував: «Війна висіла в повітрі. В таких обставинах скликано до Львова з'їзд Ширшого Народнього Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання, що на його наради спрямовані були очі не тільки всього українського громадянства, але, можна сказати, й цілої Польщі. Як і можна було сподіватися, з'їзд вирішив одноголосно, що в сподіванім німецько-польським воєнним конфлікті український нарід виконає лояльно свій обов'язок супроти польської держави. Обидві найбільш зацікавлені сторони, українська і польська, відітхнули після того з полегшою: українці, без уваги на політично-партійну приналежність, відітхнули тому, що така заява провідної політичної партії забезпечувала український нарід на випадок війни – як усім здавалося – від репресій польського уряду і польської вулиці; поляки, зокрема урядові чинники, були вдоволені тому, бо така ухвала скріпляла їх позиції і давала надію на те, що мільйони українців стануть у війні з Німеччиною по стороні Польщі» (*Німчук, 1950: 3-4*).

На початку вересня 1939 р. лідер УНДО Василь Мудрий в заяві у сеймі, надрукованій у пресовому органі УНДО «Діло» задекларував готовність цієї частини українців зберігати лояльність супроти Польської держави і підтримувати її незалежність та територіальну цілісність. Сучасник тих подій Михайло Островець розцінив цей крок як бажання упередити можливі українофобські настрої й дії з боку шовіністично налаштованої частини поляків. «Провід УНДО, наша парламентарна репрезентація, заявляли свою лояльність для Польщі, для її уряду. Як могли лиш, рятували від масакри наше населення». За його ж прогнозом, змова Йосифа Сталіна й Адольфа Гітлера у формі підписання сумнозвісного пакту Молотова – Ріббентропа означала наближення знищення Польщі як держави силами нацистської Німеччини і СРСР. З іншого боку, тоді ще не було усвідомлення того, що наступною жертвою змови двох диктаторів буде Західна Україна: «Врешті, вечором, у 8-й годині, 23 серпня, подало берлінське радіо, що Німеччина з Московщиною підписали договір ненападу. І з цією хвилиною по всій країні почали снуватись пляни, здогади, припущення, яким краю не було. Безперечно – всі відчували, і той, хто не мав ніякого „нюху”, що скоїлось щось велике з підписом того нового клаптика паперу. Бо й для Москви, і для Гітлера був це суцільний, нічого, на тривале, не вартий клаптик паперу. Обидва партнери нишком у кулак реготалися, мріючи – як то один одного надув! Це „щось скоїлось” відчувалось... Для нас же, українців, – та ж ясно: вимріяне за двадцять років неповажної, що дратувала наші почування, польської політики супроти нас, бажання: кінець Польщі! За Т. Шевченком ніхто не хотів і подумати: „Польща впала і нас роздавила”» (Островець, 1958: 13–14).

Проте до середини вересня пропольські настрої змінилися навіть серед діячів УНДО, лояльного до Польщі. Один із них, відомий публіцист Іван Лисяк-Рудницький згадував про цей період так: «Сталися події, що згідно з передбачуваннями В'ячеслава Липинського є передумовою відродження Української Держави. Отже передусім створення т. зв. „єдиного негативного національного фронту” – всі українці лицем до одного противника. Західній Україні теперішній [сталінський] режим промоує шлях до злиття українців і місцевих поляків в одну націю. Місцеве населення, що признається до польщини, утративши надію на

підтримку варшавської метрополії, шукатиме виходу з теперішнього положення у сприйнятті української національної ідеології. Вже від 1917 р. не було в нашій історії такого піднесеного і хвилюючого моменту. Мільйони західних українців з насолодою гляділи на неславну смерть нашого лютого ворога. Три тижні вересня – не зважаючи на особисті небезпеки і негоди – були безмежно радісні. Коли в обложеному Львові українець стрічався з українцем, усміхалися один до одного на весь рот і стискали собі руки» (*Брусний, 1940: 4-5*).

**Ідеалістичні сподівання й оцінки українських націоналістів:
між орієнтацією на Німеччину, ставкою на власні сили
і зміщенням вектору боротьби**

Протягом двох із половиною тижнів німецько-радянської війни тогочасний уряд Польщі, незважаючи на чисельні помилки у національній політиці щодо українців, не видав жодної заяви з її критикою й декларацією про готовність її зміни. Очевидно, що за таких обставин більшість українців займали вичікувальне положення. Певним чином на настрої вплинули чутки й ілюзії про можливу підтримку Німеччиною створення Української держави. Очевидець тих подій Зиновій Книш згадував, що тогочасний очільник Організації українських націоналістів (ОУН) Андрій Мельник під час зустрічі з керівниками німецької військової розвідки адміралом Вільгельмом Канарісом та генералом Ервіном Лягузенотримав запевнення, що у Берліні триває вивчення питання про підтримку Німеччиною боротьби за державну незалежність українців у Західній Україні. З пропагандистською метою на початку війни на територію Польщі вирушив окремий національний легіон «Військові відділи націоналістів», скорочено ВВН (німецька назва «*Bergbauernhilfe*», у перекладі українською буквально «Допомога селянам-горянам»), створений за підтримки Проводу ОУН і військових кіл Німеччини; націоналісти вбачали у ньому можливе ядро майбутніх збройних сил Української держави. Наслідком цього одна частина українців у Польщі продемонстрували лояльність супроти Речі Посполитої, тоді як члени ОУН масово ухилялися від призову. Згодом масштаби цього ухиляння були значно перебільшені, про що згадував Іван Кедрин-Рудницький у відомій публіцистичного характеру брошурі того часу «Причини упадку Польщі» (*Politicus, 1940*).

Для українських націоналістів Друга світова війна була надією на розв'язання українського питання. Чи не найвичерпніше про сприймання Проводом ОУН виклав після війни її тогочасний провідник А. Мельник:

«ОУН утримувала до і в часі німецько-польської війни зв'язки з політичними і військовими чинниками Німеччини. І зрештою, не однієї тільки Німеччини. В дні виповідження Німеччині війни Англією і Францією був я прийнятий у Берліні шефом східного відділу міністерства закордонних справ. Цікаво, що він, знаючи німецькі пляни відносно Польщі, давав зрозуміти, що в українським і німецьким інтересі є не ангажуватися українцям збройно проти поляків, а зберігати сили на майбутнє. Він рахувався тоді з тим, що ціла Польща дістанеться тоді під збройну руку Німеччини, отже будуть зайняті теж західноукраїнські землі. Короткий час пізніше підтвердив це становище Канаріс на моїй конференції з ним у Відні. В приявності полк. Лягузена він гратулював мені, а через мене українцям, щасливого вирішення питання Західної України, що отримує самостійність. Був це вислід з останнього побуту Канаріса в Головній Кватирі Гітлера. Полк. Лягузен, відпроваджуючи мене до брами готелю, в коридорі робив мене осторожним, мовляв, це вирішення не дефінітивне, бо якраз ідуть на ці теми розмови Ріббентропа з Молотовом. Питання українського уряду на Західніх Землях було в тому часі справді актуальне, і його дискутовано у нас у Вужчому ПУН (Проводі українських націоналістів, керівництві ОУН – А.Б.). Мався на увазі коаліційний Уряд з представників західноукраїнського політичного світу і виготовлена була ліста членів того уряду, між ними половина націоналістів. Прем'єром передбачений був Омелян Сенік-Грибівський. До розмов з передбаченими членами не дійшло. Нереальним стало творення українського Уряду, коли наступив поділ Польщі між Німеччиною і ССРСР по лінії Сян–Буг–Нарва» (*Книги, 99–100*).

Інтерпретацію подій А. Мельника підтвердив один із діячів тогочасної ОУН Осип Бойдуник. Він, зокрема, писав у споминах, що ще до 1 вересня 1939 р. «в повітрі вже висіло марево війни, якої ... українці з тугою чекали, покладаючи на неї великі надії», але з початком німецько-польської війни ОУН утрималася від організації антипольського повстання через відсутність декларації уряду тогочасної Німеччини з роз'ясненням ставлення до намірів ОУН щодо відновлення національної і державної незалежності

українського народу: «Коли Німеччина приготувалася до збройного нападу на Польщу, деякі урядові чинники офіційно звернулися до Голови ПУН полк. Андрія Мельника з пропозицією, щоб ОУН включилася в цей похід, а, зокрема, щоб підняла повстання на тилах польської армії. Полковник, як відомо, при тому закидати відповідь, вимагав офіційного становища німецького уряду до державницьких аспірацій українського народу. А тому, що німецький уряд на цю вимогу Полковника не дав відповіді, тому й ОУН не включилася в німецький похід проти Польщі повстання на тилах польської армії не було» (*Бойдуник, 1967: 46*).

В одному з тогочасних видань ОУН вказувалося, що «розвал Польщі для нас корисний, бо ... ліквідував нашого окупанта й тому полегшив проблему української визвольної боротьби» (*Центральний державний архів...: 57–4–340–15*). Інакше кажучи, образ головного ворога для радикальних українських націоналістів остаточно було перенесено з Польщі на Радянський Союз. Іван Лисяк-Рудницький, аналізуючи позицію ОУН на початку Другої світової війни, підтвердив факт того, що Польща перестала бути для цієї організації ворогом № 1: «Приєднання Західної України до УРСР восени 1939 року означало для націоналістичного підпілля переставлення з протипольського на протирадянський фронт» (*Лисяк-Рудницький, 1994: 2, 255*).

Марні сугестії, ейфорія і безпідставні ілюзії перших днів

У психології сугестії – це навіювання, якими люди сприймали щось без об'єктивних причин, самонавіювання – намагання людини переконати себе й інших людей у тому, чого насправді немає, а ілюзії – викривлене, хибне сприймання дійсності, що виникало в результаті викривленого сприйняття реальних історичних подій. Мабуть усі ці три стани та визначення були характерними для сприймання перших днів Другої світової війни більшістю західних українців, необізнаних з дійсними намірами воюючих сторін – тих країн, які розпочали і стали учасниками Другої світової війни. Типовий приклад сподівань цієї частини українців на бажаний ними розвиток подій першого дня німецько-радянської війни подав у своїх мемуарах галицький українець Любомир Гірюк: «Історичний ранок першого вересня 1939 року... Радіємо невимовно. Бо і як же ж не було радіти?! Ми вірили, що з нами в цій хвилині раділа Галичина і Волинь, батьки і молодь.

Вони бачили як у заграві пожеж і гуркоті родилася воля українського народу. ... Тож зовсім природньо, що війну з Польщею ми тепер привітали не лише як кінець окупації ЗУЗ, але також як можливість реалізації заповітів батьків і своїх задушевних мрій. Ми вірили в тій хвилині, що з днем 1-го вересня прийшов кінець польському пануванню на наших землях і що володарем тих земель може бути тільки український нарід» (*Гірняк, 1979: 273–274*).

Водночас «на низах», тобто у Галичині й на Волині відбувалося поширення фаталістських настроїв поразки Польщі у війні. 4 вересня 1939 р. у поточному рапорті № 202 про події, про які повідомлено шефа слідчого відділу повітової команди державної поліції Польщі у м. Дубно, було сказано, що 32-річна українка православного віросповідання Анна Мізюк з с. Буди гміни Верба Дубенського повіту у приватній розмові заявила, що «німці з поляками під час війни будуть мати тільки 24 години роботи». Керівник відділку держполіції у Семидубах ствердив, що за його даними брати Йосиф, Юліуш і Рудольф Ігнатовичі заявили про те, що «Росія віддала українцям Україну, тільки Польща не хоче віддати, але незабаром сюди прийде Гітлер, наведе порядок і визволить український народ» (*Державний архів...: 30-4-101-467*).

Очевидно, сугестії та самонавіювання були результатом не тільки нездатності до критичного сприймання реальності і видавання бажаного за дійсне, а й елементарно доступу до альтернативних джерел інформації та через це відсутності можливості в людей відбору тієї інформації, яку вони вважали правдивою або принаймні достовірною. Часто уявлення формували на підставі нічим не підтверджених чуток і просто-напросто через бажання людей, щоб сталося так, як їм хотілося. Типовим прикладом такого способу думок може бути Л. Гірняк, який, зокрема, у споминах так пояснив сподівання частини українців на те, що тогочасна Німеччина надасть допомогу українцям у їх боротьбі за національну і державну незалежність: «Зрозуміла річ, наша «ставка» на Німеччину не впливала з бажання змінити польську окупацію на німецьку «опіку». Ні, ми вважали себе нічим іншим, як тільки членами української нації, яка як рівнорядний партнер та союзник Німеччини у війні проти комунізму могла в майбутньому відіграти вирішальну роль в розвалі Советського Союзу, ріст якого загрожував вільному світові. Наша мета була ясна: створити свою власну українську державу. Та так не сталося» (*Гірняк, 1979: 281-282*).

Нав'язування уявлень пропагандою СРСР

Окрему «нішу» у формуванні суспільно-політичних настроїв та громадської думки жителів Західної України мали сугестії (навіювання) пропаганди СРСР – сукупність різних засобів вербального і невербального емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення у неї певного стану або спонукання її до певних дій. Вони були психологічним процесом, з допомогою якого пропагандисти, засоби масової інформації, книги і всі види організацій, які розробляли концепції та мали змогу розповсюджувати тенденційну упереджену інформацію, що могла формувати громадську думку, викликати бажані емоції, почуття або поведінку і фізичний стан інших людей. При цьому процесі індукувалися віра і думки або екзистенційна умова, що людина не може протистояти їй чи не може попередити причину. Сугестії відігравали важливу роль у формуванні колективної поведінки, особливо у процесі психологічної мобілізації мас з метою реалізації чітко визначених завдань і досягнення певної мети. У психології сугестії часто вважають однією з форм такого впливу як соціальний тиск або гіпноз. Сугестії були важливим елементом багатьох психологічних практик, які давали змогу створювати специфічні психоемоційні стани, впливати на психофізіологічні процеси та на функціонування суспільства загалом (*Netter, Eysenck, Rosenthal, 1989*).

Однак пропаганда СРСР не просто формувала, а нав'язувала певні уявлення. За умов відсутності альтернативних джерел інформації домінуючими ставали засоби масової інформації, які в СРСР перетворилися на засоби масової пропаганди. Типовими для неї були формування в уяві формальних громадян СРСР і у світі картин ідеального життя і суспільних відносин у СРСР з одночасною нищівною критикою довгочасних або ситуативних політичних опонентів і держав-ворогів. Продуковані навіювання агітпропу СРСР мали викликати у людей самонавіювання. За умов відсутності альтернативних джерел інформації пропаганда намагалася закріпити за собою монопольне право формування уявлень. Усі альтернативні канали інформації були «відрізані», виявлення будь-яких опозиційних джерел інформації були оголошені антидержавною діяльністю та злочином і за їх розповсюдження та зберігання в СРСР переслідували і суворо карали, починаючи від арешту та ув'язнення й закінчуючи скеруванням на примусові виснажливі фізичні роботи до концтаборів ГУЛАГу.

Зі слів Л. Гірняка, «громом серед ясного неба» і важким емоційним ударом для активістів ОУН стала звістка про окупацію Західної України Червоною армією: «У понеділок громом вдарила страшна вістка: вчора, 17-го вересня, большевицька армія перейшла східні кордони Польщі і ввійшла теж до Галичини! Зайняла вже Тернопіль, Коломию, Рівне і Дубно. Кожний з нас приголомшений подіями і відступленням Західноукраїнських Земель Советському Союзові, що виключало думку про можливість війни в скорій майбутності між цими, ще так недавно, контрпартнерами... В полудне радіо подало, що Станиславів, Галич, Бучач, Красне, Луцьк вже в большевицьких руках. Мешканці тих міст довідалися, що їх „визволено”! А цього вони ані не сподівалися, ані не бажали. Через те „визволення” ми цілковито психічно заломані. Навіть їда нікого не береться» (*Гірняк, 1979: 281-282*).

Водночас активізувалася «п'ята колона Москви» – місцеві українські, єврейські й навіть польські комуністи. Григорій Стецюк у книзі споминів про події на Волині у роки Другої світової війни згадував: «Зате комуністи, які вийшли з в'язниць і з Берези-Картузької, почали розправлятися із польською поліцією за всі кривди, їм заподіяні. Війська не зачіпали – військо поромами верталось в Польщу. Але цивільній адміністрації, осадникам і поліції мали нагоду відплатити. Поляки сподівались, що українські комуністи їм простять все. Але за пару днів побачили, що їм треба зникати, і вони як зайці ночами втікали... Наші комуністи з радістю і нетерпінням очікували Червоної Армії, не передбачаючи нічого злого» (*Стецюк, 1988: 15*).

Політичне прогнозування Якова Гальчевського

На фоні загального незнання, поширення неперевіреної інформації та чуток тільки поодинокі політичні та військові діячі були спроможні давати точні оцінки подій, що розгорталися тоді, а також були здатні прогнозувати майбутнє. Цікавий прогноз розвитку подій у ті дні запропонував колишній старшина Дієвої Армії УНР і згодом контрактний український офіцер польського війська Яків Гальчевський, який опинився у німецькому полоні. Він належав до тих окремих українських суспільно-політичних та військових діячів, які були здатні спрогнозувати перебіг глобального світового конфлікту і частина його прогнозів дійсно справдилася. У січні 1940 р. у записці «Політичні висновки з польсько-німецької війни» він назвав німецько-польську війну тільки

одним із багатьох двосторонніх конфліктів багатостороннього глобального воєнного протистояння світового масштабу: «Польсько-німецька війна – це початок нової світової війни, хоча б людськість цього й не хотіла. Війна мусить виладувати всі несправедливості, які згромадились після Версалу, та довести до справедливого розподілу світових багатств».

Я. Гальчевський був переконаний, що німецько-польська війна стане тим катаклізмом, що допоможе актуалізувати потребу вирішення українського питання на порядку денному світової політики: «Моя Батьківщина Україна по 300 літах неволі блиснула метеоритом самостійного життя в боротьбі 1918 – 1920-х рр. і згасла... І вже 20 років жду на її воскресіння. З першим гарматним стрілом на німецько-польським кордоні моя мрія про відбудову Української Державності набрала більш конкретних форм...». Він також передбачив, що Друга світова війна триватиме приблизно 5 років, а її затягуванню в Європі сприятимуть потужні колоніальні людські й інші матеріальні ресурси Великої Британії, яку з часом підтримають США: «Щоб вирішити мечем це питання, то бідні, але сильні революційною ідеєю німці, італійці й японці, змушені будуть воювати досить довго. По всьому видно, що німці зараз підготовляються до п'ятилітньої кампанії. Тому сучасна війна, з напруженням всіх сил і засобів, триватиме років 3-4. Острівне положення Англії, розкиданість її доміній по цілому світі, панування на морях можуть затягнути боротьбу Німеччини з Англією ще на кілька років, особливо, коли її (Велику Британію – А. Б.) підтримуватиме Америка. Залізна логіка та послідовність причин і реакцій керуватимуть політикою та воєнними діями Німеччини... Весною 1940 року буде знищена Франція з англійською армією на терені Франції. Лінія Мажино збудована людськими руками і руками інших людей буде знищена...».

Водночас Я. Гальчевському належить прогноз підготовки СРСР до нападу на Німеччину: «Цікава повинна бути розгрівка з „союзником” Німеччини – СРСР. Порозуміння між ними коштом Польщі я передбачив ще в березні 1938 року. Наскільки Німеччина є солідним політичним партнером (з ними краще загубити, як з іншими державами знайти), настільки Совіти є перфідні, двулличні, босяцько-хитрі. Іншими вони не можуть бути. Тому над совітськими політиками помститься їхня двадцятидволітня комінтернівська

практика та комуністична доктрина. Коли б ми зараз спитали навіть членів німецького уряду, то вони скажуть, що зайвої війни на Сході не буде, бо Совіти – наші союзники, виконують і виконуватимуть свої зобов'язання та є «нейтральні» у відношенні до Німеччини. Теоретично все це правда, однак Комінтерн і в його особі уряд СРСР прямуватиме до світової революції. Сталін, як тупий фанатик, що мріє про панування комунізму над цілою Європою, ждатиме терпеливо, поки Європа, знесилена борнею, не попаде в хаос. Тим пояснюється його «нейтральність» і дволика гра із всіма партнерами».

Тоді ж Я. Гальчевський спрогнозував переростання війни СРСР проти Фінляндії в окупацію країн Балтії та анексію Бессарабії, конфлікт інтересів Й. Сталіна та А. Гітлера на Балканах і виникнення передумов для політичного зближення СРСР і Великої Британії: «Придивімся, що зараз проробляє Сталін із Молотовим? Совіти стрімлять підбити Фінляндію збройною силою, а до малих держав – Естонії, Латвії і Литви – введено московські гарнізони. Хутко дозріє справа Бессарабії. На Балканах Росія співпрацюватиме таємно з Англією. Балкани – це є таке місце, де Росія від віків вмочує свої пальці в кров балканських народів. Коли англійці змусять Німеччину до рішучих кроків на Балканах, то треба сподіватись, що Москва покаже Німеччині свої пазурі... висланник Англії амбасадор Кріппс цілий час щось у Москві робить. Всякі дементи в російській пресі будуть грубим замилюванням очей». Він також передбачив те, що нацистська Німеччина випередить воєнний напад Радянського Союзу і нападе на нього першою: «Питання, хто на кого буде змушений напасти першим? (Йосип) Сталін, як хитрий і лякливий грузин, не зробить нападу на Німеччину в часі її офензиви на Францію. По-перше, боятиметься незужитої імперіяльної сили Німеччини, а по-друге, він переконаний, що Німеччина поломить собі зуби на лінії Мажино, і обидві потуги будуть знесилені. Розбиттям Франції Німеччиною Сталін буде заскочений. Він побачить, що Німеччина стає не слабшою, а сильнішою. В часі пацифікації Балканів Німеччиною совітські держиморди напевно почнуть робити політичні дурниці й цим насторожать Німеччину. Щоб показати, що в совітських політиків не має страху перед Німеччиною, вони почнуть скупчувати свої війська на своїй західній границі.

Коли Совіти не вдарять на Німеччину в часі пацифікації тих держав Німеччиною, які повірять у поміч червоних, то вони опиняться в ситуації відокремленої Польщі».

Я. Гальчевський зафіксував у своєму воєнному нотатнику, що СРСР плануватиме напад на Німеччину на початку 1942 р., але вважав, що Гітлер випередить Сталіна: «Мені здається, що Совіти поступово наближуватимуться до Англії та Америки, ждатимуть на "голод" у Німеччині, на затяжні змагання німців з англійцями і збройно виступлять проти Німеччини в третім році війни з весною. Час і місце ударів будуть у руках Сталіна, який у той спосіб матиме в своїх руках ініціативу. Коли Німеччина до цього допустить, тоді вона на Сході може мати втрачені, або зруйновані, всі здобуті на Польщі провінції. Чи допустять до цього німці? Не думаю: хочуть чи ні, але вони будуть змушені вирвати ініціативу з рук Сталіна. Політичні посушення совітського уряду, таємний зв'язок з Англією (це Сталін називає „високою” політикою), комінтернівська диверсія на теренах Великонімеччини, зростаюча зі страху агресивність Совітів будуть для Німеччини алярмовими дзвінками. [...] Коли Німеччина не хоче мати поважної небезпеки весною 1942 року, то мусить випередити Совіти, принаймні на один рік, і першою розпочати військові дії проти кремлівського бандитського гнізда світового балагану».

У кінцевому підсумку свого воєнно-політичного аналізу Я. Гальчевський висловив застереження, що в разі ігнорування державницьких аспірацій українців Німеччина втратить їх підтримку і це буде першим кроком до поразки Німеччини у Другій світовій війні: «Коли Німеччина перепровадить лише окупацію України й зробить із неї «Київське генеральне губернаторство», то це викличе пригноблення й розчарування в душах мільйонів українців. [...] Прикро, коли б окупація українських земель Німеччиною кинула активний політичний елемент у підпілля з приводу «зміни пана в Україні». Вороги Німеччини – росіяни й поляки – їхали б на конику «всеслов'янської солідарності» і сконсолідували б українців із собою на підривному роботі проти Німеччини. Окупація абсорбувала б величезний окупаційний адміністративно-військовий апарат Німеччини. І хоча німців є багато, але й їх не вистачило б до міцного обсадження кількामільйонного, в квадратних кілометрах, простору бувшої Совдепії

в Європі. Без опертя німців на місцевий елемент виникнуло б розпорошення їхніх сил і мілітарне ослаблення» (*Гальчевський, 2006: 134–142*).

Політичний прогноз Якова Гальчевського залишився в історії як цікаве політичне пророцтво. Однак його головною проблемою стало те, що він не був політиком, здатним впливати на формування планів воюючих сторін, попереджувати чи застерігати еліти протиборчих блоків. Зроблений ним глобальний прогноз розвитку міжнародної воєнно-політичної ситуації залишився тільки пам'яткою моделювання розвитку воєнно-політичних подій, яку ніколи не брали до уваги вершители доль мільйонів людей – очільники воюючих держав і блоків держав. Утім, політична прозорливість і точне прогнозування було радше винятковим для способу мислення й аналізу подій сучасників, більшість з яких сприймали події початку Другої світової війни або у вузько локальному контексті, або в обмеженому часовому вимірі та не виходили за рамки прогнозування подій на найближчі місяці за межі власного географічного регіону або, в кращому випадку, не виходили поза межі своєї країни.

Висновки

Характеризуючи оцінки українцями Галичини та Волині подій перших тижнів вересня 1939 р. на Сході Європи, можна стверджувати, що серед переважної їх більшості (як, зрештою, і серед більшості людей інших національностей згаданих регіонів) переважало сприймання дійсності як німецько-польської війни та водночас не було усвідомлення того, що почалася Друга світова війна як глобальний геополітичний конфлікт, і які колосальні людські й матеріальні втрати вона спричинить.

Порівнюючи початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. і агресію росії проти України 24 лютого 2022 р., що могла започаткувати початок Третьої світової війни, можна провести явні паралелі і зробити однозначний висновок: виникнення воєнного конфлікту у центрі Європи неминуче актуалізувало українське питання. Як на початку Другої світової війни, так і від 2014 р. й особливо від 24 лютого 2022 р. Україна опинилася в центрі зацікавлення країн світу.

У 1939 р. сталінська росія під назвою Радянський Союз окупувала територію Західної України, провела квазіреферендум з метою надання видимості легітимності воєнного злочину, здійснила анексію завойованих територій і проводила на них політику політичної та культурної (а після 1945 р. і мовної) русифікації й терору. У 2014 р. ситуація повторилася. Путінська росія окупувала Крим, провела псевдо-плебісцит з метою створення видимості волевиявлення його жителів приєднатися до держави-окупанта і здійснювала ту ж політику русифікації та переслідування незгідних з режимом окупації людей.

Чи врахували нащадки уроки ХХ століття? На жаль, людство не створило механізмів запобігання цього повторення. Водночас не можна не відзначити принципову відмінність суспільно-політичної ситуації українців у той час і на сучасному етапі, оскільки ситуація тоді принципово відрізнялася від сучасної. Якщо у вересні 1939 року українці, поляки і жителі інших національностей двох західних регіонів України опинилися під загрозою окупації Радянським Союзом і встановлення сталінського режиму, від 24 лютого 2022 р. Україна опинилася перед загрозою втрати державності, і у сприйманні українців рф стала явним і безсумнівним ворогом, агресія об'єднала українців. З іншого боку, порівнюючи ситуацію того часу і сучасності, не можна не відзначити того факту, що країни світу сприйняли урок реальної загрози для їх безпеки від ігнорування агресивних воєн у Східній Європі й тому надають Україні незрівнянно більшу підтримку, ніж її отримала Польща у вересні 1939 р. від офіційних союзників – Великої Британії та Франції.

Використані посилання

Бойдуник О. (1967). *На переломі (уривки спогадів)*. Париж: Націоналістичне видавництво в Європі. 153 с.

Брусний І. [Лисяк-Рудницький І.] (1940). Кінець Польщі. *Нація в Поході*. Зшиток 3-4 (20-21). 29 квітня. С. 4-5.

Гальчевський Я. (2006). *З воєнного нотатника*. Київ: Діокор. 192 с.

Гіряк Л. (1979). *На стежках історичних подій: Карпатська Україна і наступні роки*. Нью-Йорк. 339 с.

Гриневич В. (2012). *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра». 508 с.

Державний архів Рівненської області. Ф. 30 – Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр. Оп. 4. Спр. 101. 480 арк.

Книш З. (б.р.). *Перед походом на Схід: спомини та матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках. Т. 1.* Торонто: Срібна Сурма. 185 с.

Ковалевський М. (1960). *При джерелах боротьби.* Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської. 717 с.

Лисяк-Рудницький І. (1994). *Історичні есе. В 2 т. Т. 2 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої.* Київ: Основи. 573 с.

Німчук І. (1950). *595 днів советським в'язнем.* Торонто: Накладом автора. 238 с.

Острроверха М. (1958). *На закруті.* Нью-Йорк: Накладом автора. 143 с.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Ред. кол.: Г. Боряк, Вас. Даниленко (відп. ред.), С. Кокін, О. Лисенко, І. Матяш, Н. Миронець; Упорядн.: Вас. Даниленко, С. Кокін (2009). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 1304 с.

Стецюк Г. (1988). *Непоставлений пам'ятник.* Вінніпег: Накладом автора і учасників тих подій. 155 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України). Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 340.

Netter P., Eysenck H.J., Rosenthal R. (1989). *Suggestion and Suggestibility: Theory and Research.* Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. 376 p.

Politicus H. (1940). *Причини упадку Польщі.* Краків: Українське Видавництво. 300 с.

Jasiński G. J.

<https://orcid.org/0000-0002-9006-781X>

DOI: 10.33402/obv.2024-170-185

Розділ 10. ПЛАНY АПРОВИЗАЦІЇ ВОЙСЬКА ПОЛСЬКОГО В ХЛІБ НА ЧАС ВОЙНЫ В 1939 РОКУ

Making use of the literature on the subject, but first and foremost of numerous, hitherto overlooked in research, accounts of the officers of the Polish Army's intendant service written down during the Second World War operations, the author presents issues related to the planning of the Polish Army's victualling during the war in the basic food product, namely bread. Describing this subject in a chronological and problematic order, the author shows that the victualling system created in the 1930s proved successful to a limited extent, namely only in terms of accumulating the supply of rye necessary for baking bread in the first stage of military operations. Using concrete examples, he goes on to demonstrate that the preparations made in connection with the storage of rye, its processing and bread baking, as well as its distribution, were inadequate and insufficient even in peacetime, and that these problems were significantly exacerbated during the war. This, in turn, had a direct impact on the collapse of bread supplies to numerous units of the Polish Army as early as the first week of the September battles, and consequently contributed to a decline in their combat capability and morale. The short-lived war did not reveal all the shortcomings associated with the army's bread supply preparations, although even so, by the end of the first decade of September it was not a regular item on the daily menu of fighting soldiers in the field. With each passing day, however, the situation worsened. Therefore, the problem described would certainly have been particularly acute in a prolonged conflict.

W 2024 roku obchodzimy 85. rocznicę wybuchu II wojny światowej. Przygotowanie Polski do wojny, jak i prowadzone walki we wrześniu 1939 roku doczekały się obszernej literatury przedmiotu. Niemniej jednak narosła w tym czasie historiografia, w zależności od okresu jej powstawania, przez wiele lata była nacechowana względami ideologicznymi, co szczególnie uwidoczniło się w pierwszych miesiącach po klęsce wrześniowej, jak również w czasach komunistycznych (*Adamczyk, Gmitruk, 2005*). Z kolei po 1989 roku ukazało się wiele wartościowych prac poświęconych wydarzeniom z lat 1939–1945, ale mimo to wcześniejsze zaniechania pokutują do dziś. Jednym z nich jest niepełne spenetrowanie naukowe zagadnień

Jasiński Grzegorz Jakub, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, kierownik Zakładu Nauk Humanistycznych w Instytucie Organizacji i Zarządzania Warszawskiej Akademii Technicznej, m. Warszawa.

© Jasiński G. J., 2024.

związanych z przygotowaniem i przebiegiem działań wojennych w dziedzinie ekonomicznej (*Morawski, Maranda-Porabska, 1996; Deszczyński, Podolska-Meducka, 2006*). Pierwsze prace dotyczące kwestii logistycznego przygotowania i prowadzenia wojny zaczęły ukazywać się sporadycznie od połowy lata 50 XX w. (*Dąbrowski, 1954, Iwaniak, 1961; Nowicki, 1963; Kołodziejak, 1968; Kołodziejak 1973*). W związku z ograniczonymi możliwościami prowadzenia badań ówcześni badacze tylko w podstawowym zakresie wykorzystywali materiały źródłowe, pomijając na ogół dokumenty i relacje znajdujące się w archiwach zagranicznych, w tym te o pierwszorzędym znaczeniu dla omawianej tematyki przechowywane w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Przełom w badaniach nastąpił po 1989 r. W ostatniej dekadzie XX wieku i początkach XXI w. powstały liczne prace dotyczące logistyki wojskowej II RP oparte o relatywnie szeroki zasób archiwalny (*Jabłonowski, 1989; Rezmer 1993 i 2010; Adamek, 1998; Jabłonowski, 2001; Urliński 2009; Nawrocki, 2002*). Większość z tych prac cechuje syntetyczny charakter oraz skupia się na okresie poprzedzającym wojnę. Wskutek tego wiele kwestii szczegółowych zostało w nich jedynie zasygnalizowane bądź wręcz pominięte. Stąd liczne zagadania wciąż wymagają prowadzenia dalszych badań podstawowych, gdyż dopiero ich lepsze poznanie pozwoli trafniej ocenić przygotowania Rzeczypospolitej do wojny i przebieg wydarzeń w 1939 r. Niewątpliwie jednym z takich wątków związanych z walkami wrześniowymi jest szczegółowe odtworzenie toczonych przygotowań i realizacja zaopatrywania Wojska Polskiego na czas wojny w poszczególne asortymenty żywności. W poniższym artykule autor skupi się na przedstawieniu planów aprowizacyjnych i w zarysie przedstawi ich realizację w zakresie podstawowego produktu żywnościowego dla wojska, jakim w tamtym czasie był chleb. Opisując tę tematykę, autor przyjął hipotezę badawczą, że tworzony w celu zapewnienia żywienia system aprowizacyjny sprawdził się częściowo i to tylko pod względem zgromadzenia zapasu żyta niezbędnego do wypieku chleba w pierwszym etapie działań wojennych. Z kolei poczynione przygotowania w związku z przechowywaniem, przetwarzaniem i wypiekiem, a także dystrybucją pieczywa były niewłaściwe i niewystarczające. To z kolei miało bezpośredni wpływ na załamanie zaopatrzenia w chleb licznych oddziałów Wojska Polskiego już w pierwszym tygodniu walk wrześniowych, a co się z tym wiąże obniżenie zdolności bojowych i morale walczących sił.

Zgodnie z polską doktryną wojenną przewidywano podjęcie działań zbrojnych w dwóch wariantach: «Wschód» i «Zachód». Do bardziej szczegółowych działań związanych z planem zakładającym uderzenie ze strony Niemiec (plan «Zachód») przystąpiono dopiero wczesną wiosną 1939 r. Zakładano w nim prowadzenie działań obronnych i wytrwanie do czasu rozpoczęcia w 16 dniu działań ofensywy państw sojuszniczych (Francja i Wielka Brytania). To determinowało kwestie związane z zaopatrzeniem w żywność. Założono, że w kwestii aprowizacji Polska będzie samowystarczalna, a popyt z czasu pokoju zostanie ograniczony, co miało zapewnić wystarczające środki do żywienia tak narodu, jak i armii. Jeszcze trzy lata przed wybuchem wojny kwestie aprowizacji sił zbrojnych i ludności cywilnej według zgodnej opinii osób ówczesznie zajmujących się tym zagadnieniem były daleko niewystarczające (*Urliński, 2009: 67*). Do 1938 r. aprowizacja i zabezpieczenie materiałowe na czas wojny były rozdzielone między cztery ministerstwa. W pierwszych miesiącach 1938 r. państwowe agendy aprowizacyjne zostały skupione w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych. Zgodnie z aktami wykonawczymi podległy ministrowi terenowy aparat aprowizacyjny współpracował ściśle z wojskową intendenturą poszczególnych Dowództw Okręgów Korpusów (DOK) oraz dywizji i brygad.

W czasie pokoju system zaopatrywania wojska w żywność był systemem mieszanym polegającym na stosowaniu ryczałtu i zaopatrywania w naturze przez służbę intendenty. W naturze służba intendenty zaopatrywała wojsko w chleb, owies i połowę przydziałowych konserw kawowych. Z tego powodu w czasie pokoju przemiał żyta na mąkę realizowano w czterech młynach wojskowych, co pokrywało około 70% zapotrzebowania bieżącego, pozostałe 30% pochodziło z zakupów w młynach prywatnych i realizacja odbywała się przez szefów intendenty oraz poszczególne DOK. Podobnie było z wypiekami, który wykonywano w piekarniach wojskowych. One również pokrywały około 70% zapotrzebowania. Pozostała część produkcji była powierzana prywatnym przedsiębiorstwom znajdującym się w miejscu lub nieopodal stacjonowania oddziałów wojskowych. Wiązało się to z brakiem mocy przerobowych oraz redukcją kosztów transportu na duże odległości. Chleb w okresie pokoju wydawano co parę dni, bez zapotrzebowań. Na ogół odbywało się to na podstawie porozumienia kwatermistrzów oddziałów z zarządcami składnic. Bochen chleba wojskowego miał trwałość 8 dni, choć i po tym okresie

na ogół był zdalny do spożycia (*Masny, 1944: 7–8*). Jednolite należności żywnościowe – w tym te dotyczące należnego chleba – stanowiące podstawę gospodarki żywnościowej w oddziałach, począwszy od 1929 r. określała norma N.Ż.1, zmodyfikowana następnie w 1937 r.

Wojenna aprowizacja Wojska Polskiego musiała przebiegać zupełnie inaczej. Dotychczasowy mieszany system zaopatrywania w warunkach wojennych nie mógł być realizowany i konieczne była jego zmiana. W tym celu opracowano plan oznaczony kryptonimem «Apr. IV». Przygotowany przy współudziale wojska w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych został przyjęty do realizacji z dwumiesięcznym opóźnieniem dopiero 10 lipca 1939 r. (*Dąbrowski, 1954: 59–61*). Składał się z blisko 200 dokumentów dotyczących zasad i postępowania aprowizacyjnego na wypadek wojny. Określono w nim także zapotrzebowanie wojska na poszczególne produkty żywnościowe. Co prawda do 1939 r. prowadzono przygotowania do zaopatrywania o wiele mniejszych sił własnych, ale już w ostatecznej wersji planu za podstawę przyjęto stan zmobilizowanego wojska na poziomie 1,5 mln żołnierzy, 4,5 mln koni, z tego na froncie 1 mln 50 tys. żołnierzy i 3 mln koni (*Masny, 1943: 23*).

Zgodnie z planem aprowizacyjnym do 15 dnia mobilizacji głównym źródłem zaopatrzenia sił zbrojnych w żywność miały być zgromadzane wcześniej i znajdujące się w dyspozycji intendencji zapasy mobilizacyjne, uzupełnione z państwowej rezerwy zbożowej. W przypadku wypieku chleba w maju 1939 roku wynosiły one 64.750 ton żyta, co przekładało się na 70 000 000 porcji mąki chlebowej (*Burnagel, 1940: 6–7*). Po 15 dniu mobilizacji wojsko miało być zaopatrywane zgodnie z planem aprowizacji ogólnej kraju z towarów pozyskanych przez organa administracji cywilnej z terenów pozostających poza obszarem operacyjnym. Realizacją pozyskiwania potrzebnych produktów żywnościowych od dziesiątego dnia mobilizacji wojennej zajmować się miały podległe starostom Państwowe Komisje Skupu. Po dokonanych zakupie pozyskane tą drogą produkty miały trafiać do powiatowych składnic aprowizacyjnych skąd następnie były rozdzielane do osobnych dla ludności cywilnej i wojska magazynów i przetworni oraz składnic materiałów intendenckich lub bezpośrednio do 119 miast w dziesięciu DOK, będących

siedzibami garnizonów wojskowych (*Plan «Apr. IV»*). Dopiero od 41 dnia mobilizacji planowano uruchomić wojenny aparat aprowizacyjny jednolity dla sił zbrojnych i ludności cywilnych, do czego jak wiemy jednak nie doszło w związku z wcześniejszym zakończeniem działań. Cechą charakterystyczną planu było takie rozłożenie pokrycia materiałowego, by w pierwszej dekadzie mobilizacji zapotrzebowanie oddziałów w materiał intendencki, w tym większość produktów żywnościowych, realizować bez nadmiernego wykorzystywania środków kolejowych. Dostawy miały się odbywać z najbliższych źródeł produkcji i w zasadzie tylko przy pomocy środków kołowych. Wyjątek stanowił m.in. chleb wojskowy.

Zgodnie z obowiązującym planem kwatermistrzowskim „W” zapasy mobilizacyjne składały się z trzech zasadniczych kategorii: a) zapasów wyposażenia wyjściowego, b) rezerwy zaopatrzenia i c) użytku bieżącego. Ich wysokość ustalono w oparciu o wielkość należności wojennej «W» (zob. tabela), suchej «S» (zastępcza zasadniczej należności «W») i rezerwowej «R». Określono je już w 1938 r. i zawarto w normie pod nazwą: Należności żywnościowe na czas wojny – N.Ż.2 (*Masny, 1944: 4*).

Zgromadzone zapasy mobilizacyjne wyposażenia wyjściowego w poszczególnych jednostkach wojskowych stanowiły wielokrotność jednego z dwóch obowiązujących wówczas standardów zaopatrzenia 5 „W” + 2 „R” lub 3 „W” + 2 „R”. Szacuje się, że przed rozpoczęciem walk w zapasach mobilizujących znajdowało się łącznie około 14,8 mln porcji „W” i około 1,9 mln porcji „R”. (*Urliński, 85–86*). Wraz z zapasami żywnościowymi znajdującymi się w rezerwie zaopatrzenia zgromadzonymi w składnicach materiałów intendenckich na obszarach poszczególnych armii i Samodzielnej Grupy Operacyjnej (8 „W” + 2 „R”) miało to wystarczyć łącznie na 15 dni od czasu ogłoszenia mobilizacji, a w niektórych kategoriach produktów nawet do 30 dnia mobilizacji. Po tym okresie aprowizację walczących powinny w pełni zapewniać władze cywilne, ale już od dziesiątego dnia od ogłoszenia mobilizacji wojsko mogło korzystać z zapasów gromadzonych w składach zapełnianych przez administrację cywilną, a administrowanych przez delegatów kwatermistrzowskich. (*Sulisławski, 1939, k. 5*).

Tabela 1. Należności żywniowe w Wojsku Polskim na czas «W»

Lp.	Środki spożywcze	Należność zasadnicza			Jednostka miary
		Wojenna «W»	Sucha «S»	Rezerwowa «R»	
1.	Chleb żołnierski	800	1200		g.
2.	Suchary			300	g.
3.	Mięso	300			g.
4.	Konserwy mięsne			1	puszka
5.	Wędlina świeża		200		
6.	Jarzyna twarda	150			
7.	Ziemniaki	700			
8.	Słonika	40	50		
9.	Cebula	15			
10.	Cukier	25	25		
11.	Konserwy kawowe	50	50	50	
12.	Korzenie	0,5			
13.	Mąka do przypraw	10			
14.	Mydło	5	5		
15.	Ocet	10			ml.
16.	Papierosy	10	10	10	szt.
17.	Sól do przypraw	22			
18.	Włoszczyzna suszona	1			
19.	Zapałki	2	2		Pud.

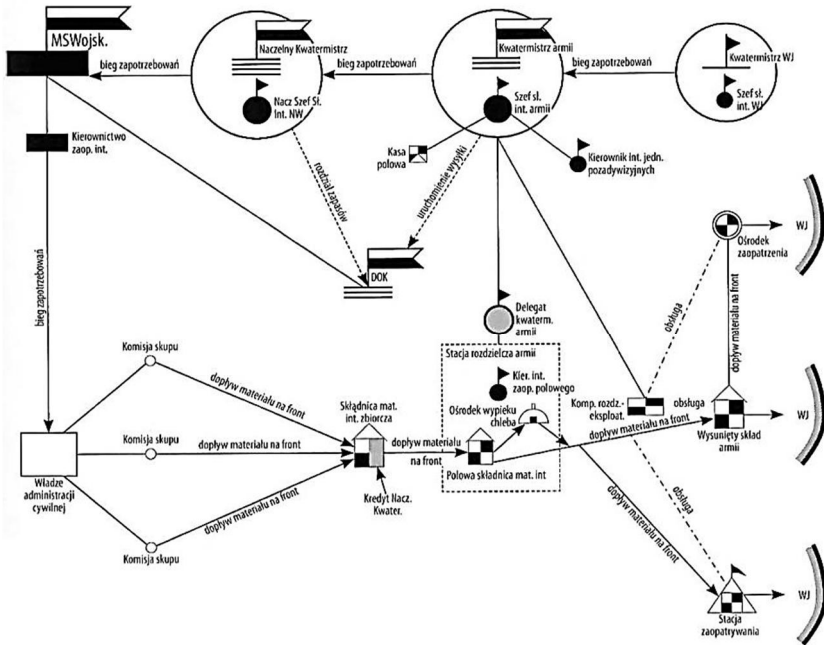
Źródło: Opracowanie własne (*Dane organizacyjne...*).

Z kolei zapasy użytku bieżącego miały zaspokoić 4-dniowe potrzeby żywnościowe pełnych stanów ilościowych jednostek mobilizujących i mobilizowanych oraz 15-dniowe potrzeby żywnościowe pełnych stanów ilościowych jednostek mobilizowanych w mobilizacji powszechnej i jednostek krajowych. Dla drugiej fazy mobilizacji powszechnej przewidziano 5-dniowy zapas żywności (*Urliński, 2009: 88-89*).

Zaopatrywaniem wojsk podległych Naczelnemu Wodzowi w materiał intendencki, w tym żywność, zajmowała się służba intendentury. Na czele Departamentu Intendentury MSWojsk. stał gen. bryg.

Karol Masny. Zadaniem tej służby było przede wszystkim zapewnienie wojsku niezbędnego materiału wojennego. Przyjęty system zaopatrywania walczących sił w żywność ilustruje poniższy schemat.

Schemat 1. Zaopatrywanie wojska w żywność przez administrację cywilną i służbę intendentury

Źródło: (Rezmer, 2010: 59).

Podstawowym problemem związanym z realizacją planów zaopatrzenia wojska przez służbę intendentury w żywność, w tym chleb, przez wiele lat w okresie poprzedzającym wojnę był brak znajomości kalkulacji Sztabu Głównego odnośnie do ostatecznej dyslokacji i liczebności sił zbrojnych. Stąd do 1938 roku służba ta przygotowywała się do zorganizowania zaopatrzenia i zapasów dla sił, które określały przestarzały już wówczas plan mobilizacyjny «S», zakładający wystawienie sił w ludziach o 150 tys. mniejszych niż to rzeczywiście planowano na czas wojny w 1939 r. (Rezmer, 2010: 134). Wynikało to z charakterystycznego w wojsku II RP nieprzywiązywania należytej

wagi do właściwego organizowania tyłów. Bardzo celnie podsumował to w swojej relacji z końca 1939 roku ppłk dypl. Mieczysław Sulisławski, od 28 lipca 1939 r. szef Oddziału IV SG i NW: «[...] Zagadnienia kwatermistrzowskie stale lekceważono. Szczególnie na szczeblu operacyjnym, gdzie pracy przyjętej u nas w doktrynie wojny ruchomej, dążenia do operacji skrzydłowych, dążenia do zaskoczenia przeciwnika przez szybkość działania – sprawa organizacji i funkcjonowania tyłów była bardzo trudna do rozwiązania i wymagała niezmiernie wnikliwej oceny położenia oraz szybkich i trafnych zarządzeń. Tych spraw zawsze nie doceniano, względnie traktowano jako zagadnienia nudne, drugorzędne, a nawet niewojskowe i mające ujemny wpływ na dalszą karierę oficera. [...] Większość dowódców nie znała lub bardzo słabo orientowała się zagadnieniach kwatermistrzowskich [...]» (*Sulisławski, 1939: 34*). To charakterystyczne podejście miało swoje konsekwencje nie tylko w przebiegu wydarzeń w 1939 r., ale szerzej w dalszych zmaganiach polskich żołnierzy na frontach II wojny światowej.

Niebagatelny wpływ na organizację i funkcjonowanie dostaw produktów żywnościowych dla wojska, w tym żyta do wypieku chleba, miała istniejąca sieć składnic materiałów intendenckich. Po zakończeniu zmagania w walkach o utrzymanie niepodległości na początku lat 20. XX w. Wojsko Polskie dysponowało gęstą siecią magazynów wojskowych, choć należy zaznaczyć, że były to obiekty na ogół prowizoryczne, gdzie nie było warunków do dobrego jakościowo i długotrwałego przechowywania produktów, zwłaszcza żywnościowych. Wraz z normalizacją życia gospodarczego w kraju i przechodzeniem wojska na stopę pokojową, z która wiązała się również redukcja kosztów, duża część istniejących składnic została zlikwidowana. W latach 1925–1926, gdy utworzono rejonowe organy służby intendenckiej proces ten zahamowano, ale już wraz z kolejną reorganizacją służby intendenckiej i dalszą redukcją etatów, w 1929 r. doszło do kolejnego zmniejszenia liczby komórek organizacyjnych służby, w tym składnic do 36, a kilka lat później, w 1932 r. ich liczbę uszczuplono o dalsze kilkanaście. Kpt. int. dypl. Adam Jaros, kierownik Referatu Zasobów w Wydziale Żywnościowym w Departamencie Intendentury MSWojsk w swojej relacji wspominał: [...] «że były to zarządzenia szkodliwe świadczyć może fakt, że już w czasie opracowywania planu mob. „W” okazało się, że składnic mat. int. jest za mało. Nie należało więc likwidować ich,

lecz, przeciwnie – tworzyć nowe» (*Jaros, 1940: 3*). Z kolei gen. bryg. Karol Masny pisał: «[...] sprawa wyraziła się zupełnie jasno w zabraniu służbie int. dalszej ilości etatów z przesunięciem ich na korzyść broni. Ówczesne biuro ogólno-organizacyjne MSWojsk., które przeprowadzało te przesunięcia organizacyjne, było w posiadaniu moich referatów, oponującym przeciwko tym mechanicznym posunięciom, uszczuplającym w sposób niebezpieczny stan posiadania służby int. w dziedzinie gromadzenia, utrzymywania, przetwarzania i rozdziału zapasów» (*Masny, 1944: 6*). W związku z tym w przypadku przygotowań do wojny nie tylko zaczęło brakować powierzchni magazynowej, ale również zwiększyły się trudności związane z organizacją transportu produktów, kosztem, oraz nadmierną centralizacją składnic, niekorzystnie wpływającą na ich bezpieczeństwo w warunkach wojennych. W drugiej połowie lat trzydziestych problemy te zaczęto rozwiązywać poprzez zwiększenie powierzchni magazynowych dotychczasowych składnic i reaktywowaniu kilku ze zlikwidowanych uprzednio kilkunastu obiektów. Wynikało to z przyjęcia planu «Apr. IV», w którym przewidywano wystawienie 38 składnic materiałów intendenckich (*Urliński, 2009: 165*). Nigdy jednak nie zdołano osiągnąć tego stanu, opierając początkowo ciężar zaopatrzenia na składnicach czasu pokoju. W czerwcu 1939 roku Sztab Główny wyraził zgodę na reaktywowanie jedynie czterech składnic, które podjęły działalność 1 lipca (*Rezmer, 2010: 134*). Na miesiąc przed rozpoczęciem wojny służba intendencji dysponowała zatem 28 z 38 planowanych składnic. Co więcej, pośpieszne dostosowanie ich liczby i rozmieszczenia do możliwości, a nie rzeczywistych potrzeb tak militarnych, jak i gospodarczych miało bardzo negatywne skutki. A mianowicie w bezpośrednim zasięgu lotnictwa niemieckiego znajdowało się aż 75% istniejących składnic. Z kolei co trzecia składnia objęta planem i zobowiązana do gromadzenia wyznaczonej ilości produktów rolnych była ulokowana na terenach, które z trudem mogły wyżywić własnych mieszkańców. Jak zatem mogły zrealizować zadanie gromadzenia żywności bez konieczności zorganizowania kosztownego i skomplikowanego logistycznie dowozu potrzebnych produktów z innych rejonów? Warto również zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt, o którym wspominał w swojej relacji Naczelny Kwatermistrz płk dypl. Józef Wiatr: «Składnice żywnościowe były rozmieszczone dosyć gęsto w terenie – w razie odwrotu armii przerzucały się z łatwością na dalsze składnice w tyle, przy szybkim jednak odwrócie musiały zostawić

niewyeksplotowany teren oraz niszczyć zapasy w składnicach» (*Wiatr, 1940: 25*). Tak więc zarówno w kwestii planowania, jak i posiadanych możliwości przechowywania produktów spożywczych, w tym żyta niezbędnego do wypieku chleba, Wojsko Polskie w przededniu wojny nie było należycie przygotowane.

Jak już wskazano, jeszcze w czasie pokoju zarówno istniejące młyny, jak i piekarnie wojskowe tylko w 70% mogły sprostać istniejącemu zapotrzebowaniu wojska. Resztę należało pokrywać, posiłkując się zakupami usług od prywatnych przedsiębiorców. Z chwilą ogłoszenia mobilizacji powszechnej potrzeby te zwiększały się co najmniej czterokrotnie na co służba intendentury nie była w ogóle przygotowana. Problem stanowiła również kwestia rozmieszczenia piekarń. Na 33 piekarnie wojskowe, 18 znajdowało się przy składnicach materiału intendenckiego, a pozostałe w znacznym oddaleniu od nich (*Masny, 1943: 12*). Rozwiązaniem tego problemu było zaangażowanie licznych prywatnych firm zajmujących się wypiekiem pieczywa. Miały one działać wokół istniejących piekarń wojskowych i wraz z nimi tworzyć ośrodki wypieku chleba, pozwalające pokryć zapotrzebowanie w chleb minimum jednej armii w sile od pięciu do siedmiu Wielkich Jednostek oraz przydzielonych do nich jednostek pozadywizyjnych (*Skwara, 1934: 29*).

W latach 1937–1938 przeprowadzono audyt możliwości produkcyjnych piekarń w wybranych miejscowościach w Polsce i na jego podstawie ustalono, że na czas wojny najważniejsze ośrodki wypieku chleba zostaną zlokalizowane w następujących miastach: Warszawie, Lublinie, Kowlu, Chełmie, Wilnie, Grodnie, Białymstoku, Wołkołysku, Łodzi, Krakowie, Lwowie, Stanisławowie, Złoczowie, Poznaniu, Gnieźnie, Toruniu, Brześciu nad Bugiem, Baranowiczach, Przemyślu, Rzeszowie i Kielcach. Ich łączna wydajność dobową miała wynieść 1 600 000 porcji chleba wojskowego, z czego najwięcej miała wypiekać Warszawa 330 tys. Dużą produkcję prowadziły również takie ośrodki jak: Lwów, Łódź i Kraków (*Wiatr, 1940: 25*). Na proponowaną budowę magazynów i piekarni Sztab Główny nie przydzielał jednak w ogóle pieniędzy. Dopiero w 1938 r., w związku z określeniem istotnych problemów z wypiekiem chleba w obszarze położonym na wschód od Wisły podjęto decyzję o budowie pięciu tanich piekarń wojskowych, o łącznej wydajności 500 tys. porcji na dobę. Pierwsza miała powstać w Brześciu nad Bugiem. Desygnowano na to kwotę 150 000 zł oraz 90 000 zł na dokończenie drugiej części elewatora

w Lublinie (*Jaros, 1940: 14*). Płk Burnagel, szef Wydziału Żywnościowego Departamentu Intendentury MSWojsk., na którego wniosek miały powstać te piekarnie w swojej relacji smutno jednak konstatował: «Kiedy jednak służba budownictwa otrzymała to do wykonania, to dzięki swoistej organizacji pracy nad projektami budowlanymi, projekt ten do wybuchu wojny nie został wykonany» (*Burnagel, 1940: 2*).

Plan mobilizacyjny «W1», który wszedł w życie 15 maja 1939 r. przewidywał wystawienie 17 komend ośrodków i 98 drużyn piekarskich. Ośrodki wypieku chleba planowano wesprzeć i zwiększyć ich moce produkcyjne poprzez przydzielenie do nich pieców typu Preyer (wydajność jednego pieca określano na 750 porcji na dobę): Kowel – 100 szt., Brześć nad Bugiem – 80 szt., Białystok – 40 szt., Przemyśl – 20 szt. Łącznie wydajność połowych piekarń wyposażonych w piece Preyera wynosiła 180 tys. porcji chleba na dobę. Plan mob. «W1» przewidywał ponadto wystawienie 14 piekarń połowych na kołach. Każda składała się z siedmiu dużych pieców typu Manfred Weiss lub 14 małych pieców tego samego typu. Ewentualnie mogły być też wyposażone w 16 pieców typu Grove. Wydajność jednej takiej połowej piekarni wynosiła 15 tys. porcji chleba na dobę. Piekarnie te zostały zmobilizowane i wystawione przez składnice materiałowe w Warszawie – 3 szt., Łodzi – 4 szt., Krakowie – 3 szt. oraz w Przemyślu – 4 szt. Łącznie wydajność połowych piekarń na kołach wynosiła 210 tys. porcji chleba na dobę (*Szymański, 1944: 16; Masny, 1943: 25*). Piece te pochodziły jeszcze z czasów armii zaborczych i były przestarzałe. Począwszy od 1924 r. z przerwami trwały prace nad stworzeniem polskiego typu pieca, ale żaden projekt nie został ostatecznie przyjęty (*Burnagel, 1940: 15*).

Ponadto służby intendentury zabezpieczała produkcję sucharów. W dwóch piekarniach w Krakowie i Jarosławiu (zbombardowanych pod koniec pierwszej dekady września 1939 r.) produkowano odpowiednio 192 000 kg i 477 000 kg. Zgodnie z planem w rezerwie pozostawały piekarnie prywatne w Jarosławiu firma Gurgul, Warszawie – firma Fuks i ewentualnie w Toruniu. Miesięczne zapotrzebowanie wojska oceniano na 2 230 000 porcji, każda po 300 g. (*Masny, 1943: 25–26*).

Rozlokowanie produkcji w ośrodkach wypieku chleba skoncentrowanych i nie najlepiej rozmieszczonych względem wymogów operacyjnych oraz mała liczba kołowych piekarń połowych sprawiały olbrzymie problemy z dystrybucją. Co więcej, wobec niewielkiego

taboru samochodowego zaopatrywanie armii i wielkich jednostek na duże odległości musiało odbywać się wyłącznie przy wykorzystaniu sieci kolejowej, co w przypadku zdeorganizowania kolei bądź przez wroga bądź też przez nadmiar obciążeń wynikających z licznych innych zadań transportowych w pierwszym okresie działań zbrojnych, mogło to doprowadzić do pozbawienia walczących oddziałów zaopatrzenia w pieczywo. Istniejący łańcuch dostaw chleba wojskowego na ogół był zatem bardzo wydłużony i narażony na liczne zagrożenia. Po wypieczeniu chleba był on zazwyczaj pakowany na konne furmanki przewożony do składu stacyjnego a stamtąd do specjalnych wagonów kolejowych z półkami na chleb. Tak przygotowany transport musiał pokonać od kilkudziesięciu do nawet kilkuset kilometrów jak na przykład z Lwowa do Łodzi (*Sulisławski, 1939: 14*). Następnie po dotarciu transportu na wyznaczony punkt stacyjny był rozładowywany i bezpośrednio pobierany przez oficerów żywnościowych jednostek bądź przewożony do specjalnie zorganizowanych w tym celu punktów rozdzielczych. Wydarzenia wojenne z całą bezwzględnością obnażyły słabość tak przyjętego systemu wypieku i dystrybucji pieczywa. Tylko w nielicznych ośrodkach, zwłaszcza w pierwszych dniach wojny, oddziały mogły liczyć na pełne zaopatrzenie w żywność, w tym chleb. W przypadku sił walczących w polu bądź wycofujących się dostawy żywności docierały do nich na ogół sporadycznie przez co jednostki te były zmuszone do eksploatawania zajmowanego w danej chwili terenu. Ze względu na porę roku na ogół nie było większych problemów z pozyskaniem żywności w ten sposób (*Wiatr, 1940: 14*). W większości jednak wypadków oddziały, w których składzie nie było polowych piekarni na kołach były pozbawione chleba. Bardzo dobrze ilustrują to wspomnienia płk. dypl. Stanisława Sosabowskiego, we wrześniu 1939 r. dowódcy 21 Pułku Piechoty im. «Dzieci Warszawy», który przez wiele dni przebiegał się w marszu odwrotowym do Warszawy. Tak opisywał wydarzenia z godzin porannych 6 września: «Była chyba godzina 3.00 nad ranem, gdy wmaszerowaliśmy do Sochocina. Zabłyły światła w oknach. Naraz z domów wysypała się rozbudzona ludność „Boże – to nasi” – co za radość nieopisana. Piekarz otworzył sklep z pieczywem. Chleba nie widzieliśmy od dni trzech. Zaczęły łamać się szeregi. Skoczyłem sam. Masę napierających na sklep żołnierzy rozpedziłem w mig. Nie ma chleba dla wszystkich. Dostać go mogą wszyscy albo nikt. I ja chętnie uszczknąłbym kawał chleba. Nie ma! – ryknąłem.

Szeregi się wyrównały, pomaszerowaliśmy dalej» (*Wesołowski, 2015: 363*). Trudna sytuacja z zaopatrzeniem jednostek w chleb wynikała z tego, o czym w grudniu 1939 r. pisał płk Sulisławski: «Plan wypieku chleba opierał się na piekarniach stałych, istniejących w kraju. Na skutek bardzo słabo rozwiniętej sieci tych piekarń istniały duże trudności w dostawie chleba dla frontu. Na 1 200 000 porcji chleba, wypiekanych dla frontu dziennie, 330 dostarczała sama Warszawa, co w razie unieruchomienia tego ośrodka wypieku mogło spowodować duże komplikacje w dowozie chleba» (*Sulisławski 1939: 14*). Już w pierwszych dniach września możliwości tak wypieku, jak i dystrybucji za pośrednictwem warszawskiej stacji rozdzielczej nie były w pełni wykorzystane, przez co zaopatrzenie w pieczywo trzech armii «Modlin», «Pomorze» i «Poznań» nie odbywało się zgodnie z wcześniej opracowanymi planami i przewidywanymi na tę okoliczność normami. 8 września 1939 r. o tym fakcie meldował pozostawiony w Warszawie delegat Naczelnego Kwatermistrza ppłk dypl. Wacław Grudniewicz (*Meldunek, 1939*). Informował, że w największym ośrodku wypieku chleba w kraju może on dziennie pozyskać nie 330–350 tys. bochenków chleba wojskowego jak było w planach, a jedynie 10 tys. porcji przydziałowych z piekarń umiejscowionych na warszawskiej Pradze oraz oddalonego o kilkadziesiąt kilometrów od Warszawy Garwolina, który dodatkowo po niemieckich bombardowaniach 9 i 10 września przestał funkcjonować. Z tego też względu prosił we wspomnianym meldunku o przesyłanie chleba do Mińska Mazowieckiego, co też nie mogło być już zrealizowane (*Jasiński, Wesołowski, 2023*). Nie tylko w Warszawie występowały takie problemy. W meldunku szefa intendencji DOK VI (Lwów) do Naczelnego Kwatermistrza płk. dypl. Józefa Wiatra z 8 września czytamy: «[...] wysłano od dnia 5 IX br. Dla grupy gen. [bryg. Antoniego] Szylinga po 60 000 porcji chleba dziennie, dla delegata naczelnego kwatermistrza Łódź do Kuluszek – po 50 000 porcji chleba dziennie. Dziś otrzymałem z DOK X zwiększone zapotrzebowanie dla armii południowej dalszych 60 000 porcji dziennie. Proszę o decyzje czy mam wysyłać tylko chleb zadany przez DOK X w ilości 120 000 porcji dziennie, a chleba dla Łodzi nie wysyłać. Z powodu zwiększonych stanów na terenie DOK VI nie dysponuję dziennie większą ilością chleba jak 120 000 porcji» (*Wesołowski, Włodarkiewicz, 2022: 108*). Istniejący chaos potęgowały niemieckie bombardowania ośrodków wypieku chleba oraz

wydawane z różnego szczebla rozkazy o ewakuacji składnic materiału intendenckiego. Powodowało to niekiedy, że do jednej miejscowości, w tym samym czasie były przesunięte nawet trzy różne składnice, a to jedna rozkazem Departamentu Intendentury, druga rozkazem dowódcy Armii, trzecia zaś rozkazem dowódcy Okręgu Korpusu (*Jaros, 1940: 25*).

We wrześniu 1939 r. wszystkie jednostki mobilizowane posiadały pełne pokrycie żywności w tym porcji chleba na wyposażenie wyjściowe 5 W + 2 R (*Jaros, 1940: 4; Waksmudzki, 1944: 14*) Niemniej jednak w zgodnej opinii oficerów służby intendentury istniejąca przed wojną infrastruktura logistyczna, w tym przede wszystkim liczba składnic materiałów intendenckich, była niewystarczająca do sprawnego i efektywnego żywienia pola walki. Pierwsze problemy z tym związane uwidoczniły się jeszcze w czasie przygotowań wojennych. Zbyt mała liczba składnic w Polsce centralnej i wschodniej spowodowała, że wycofywane wiosną 1939 r. żyto z obszarów zachodnich zostało ulokowane w nieodpowiednich do tego celu magazynach i w wielu wypadkach było niezdatne do wypieku chleba. (*Burnagel, 1940: 13*). Przykładem tego były chociażby magazyny we Włodzimierzu, gdzie 165 ton z rezerwy zbożowej w pierwszych dniach września 1939 r. w całości było zepsute i nie mogło zostać użyte do przemiału, a następnie wypieku chleba (*Samek, 1944: 9*). Problemy uwidoczniły się również w trudności samowystarczalności wojska w codzienne zaopatrywanie jednostek w chleb. Poza tym centralizacja i konieczność wspierania przez rynek prywatny generowało dodatkowe, spore koszty finansowe. O wiele bardziej dotkliwe konsekwencje miało to podczas wojny. W obliczu wcześniejszych zaniedbań i braku dofinansowania służby intendentury przyjęto, że wobec wielokrotnie zwiększonego zapotrzebowania, produkcję chleba ulokuje się w specjalnie zorganizowanych w tym celu ośrodkach wypieku chleba. Zwiększone zapotrzebowanie wykazało, że wojsko nie jest w stanie zabezpieczyć pożądanej liczby porcji chleba dziennie. Najmniejszy problem zaobserwowano tylko w tych jednostkach, które znajdowały się w bezpośrednim rejonie, gdzie były ulokowane ośrodki wypieku chleba. Ze względu na znikomą liczbę piekarń kołowych centralizacja wypieku chleba powodowała, że system zaopatrywania był oparty na ciągłym, codziennym ruchu wagonów z chlebem poprzez stacje rozdzielcze i stacje zaopatrywania do żołnierzy walczących w polu.

Warto przy tym dodać, że w kierunku odwrotnym, tą samą drogą prowadzono również ewakuację. Taki system mógł się sprawdzić tylko i wyłącznie w przypadku lepiej rozwiniętej sieci kolejowej, większym taborze oraz przede wszystkim całkowitej i skutecznej ochronie z powietrza tras kolejowych i samych transportów, co już w fazie planowania działań było wiadome, że nie może zostać choćby w części zrealizowane. Efektem tego były wspomniane problemy z zaopatrzeniem w żywność, a przede wszystkim w mięso i chleb. Po pierwszym tygodniu walk był to już na tyle duży problem, że na początku drugiej dekady września zaczęto rozważać zakupy w Rosji, która jak wiemy, o ironio w najlepsze gotowała się już do uderzenia na Polskę. 12 września w tej sprawie gen. bryg. Tadeusz Malinowski, I zastępca Szefa Sztabu NW, pisał w notatce dla Ministra Spraw Wojskowych: «Co do żywności zdaniem moim byłoby wskazane dać upoważnienie [na] zakupy w Rosji i gromadzić na granicy zapasy» (*Wesołowski, Włodarkiewicz, 2022: 194*). Mimo tych wszystkich problemów krótkotrwała wojna nie ujawniła w całej rozciągłości braków związanych z przygotowaniem do zaopatrywania wojska w chleb, choć i tak już pod koniec pierwszej dekady września nie był on stałą pozycją w codziennym jadłospisie walczących żołnierzy. Szczególnie dotkliwie problem ten z pewnością zaistniałby przy długotrwałym konflikcie.

Wykorzystana literatura

Skwara J. (1934). Zaopatrywanie frontu w chleb podczas wojny. *Przegląd Intendencki*. Nr 3.

Adamczyk M., Gmitruk J. oprac. (2005). *Sprawcy klęski wrześniowej przed sądem historii*. Warszawa. 318 p.

Adamek K. (1998). *Intendentura Wojska Polskiego 1919–1956*. Warszawa. 187 p.

Burnagel S. (1940). Relacja. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.113/A.

Dane organizacyjne i techniczne dla prac kwatermistrzowskich w polu. Służba intendentury (1939). Centralne Archiwum Wojskowe. Sztab Główny Oddział IV. Sygn. 283.

Dąbrowski T. (1954). Przygotowania w dziale kwaterunkowym w r. 1939 oraz przygotowanie w dziale pieniężnym. *Bellona*. Nr 1.

Deszczyński M.P., Podolska-Meducka A. (2006). *Bibliografia historii gospodarczej Polski podczas II wojny światowej*. Warszawa. 128 p.

Iwaniak J. (1961) Wojskowe aspekty niektórych zagadnień aprowizacyjnych w Polsce okresu międzywojennego. *Przegląd Kwatermistrzowski*. Nr 1.

Jabłonowski M. (1989). Wojskowe przygotowania gospodarki II Rzeczypospolitej do działań w warunkach zagrożenia i wojny (1936–1939). *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Nr 2.

Jabłonowski M. (2001). *Wobec zagrożenia wojną. Wojsko a gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*. Warszawa. 496 p.

Jaros A. (1940). Sprawozdanie Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.113/A/9.

Jasiński G., Wesołowski A. (2023). Participation of military logistics services in the provision of food in Warsaw in september 1939. *Systemy Logistyczne Wojsk*. Nr 2.

Kołodziejak Z. (1968). Prace przygotowawcze nad planem wyżywienia na wypadek wojny w latach 1936–1939. *Wojskowy Przegląd Ekonomiczny*. Nr 2.

Kołodziejak Z. (1973). Stan przygotowań i struktura wojennego systemu aprowizacji w Polsce do roku 1939. *Zeszyty Naukowe WAP*. Nr 74.

Masny K. (1943). Przygotowanie służby intendentury do wojny. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.113/A/14.

Masny K. (1944). Protokół przesłuchania przed Komisją powołaną w związku z wynikiem kampanii wrześniowej 1939 r. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.113/A/14.

Meldunek ppłk. dypl. Wacława Grudniewicza do płk. Józefa Wiatra z 8 IX 1939 r. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. A.II.16.4.

Morawski W., Maranda-Porebska B. red. (1996). *Bibliografia historii gospodarczej Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa. 336 p.

Nawrocki A. (2002). *Zabezpieczenie logistyczne wojsk lądowych sił zbrojnych RP w latach 1936–1939*. Pruszków. 443 z.

Nowicki W. (1963). Z prac nad planem aprowizacji w przededniu II wojny światowej w Polsce. *Materiały i studia WAP. Zakład Ekonomiki Wojennej*. Nr 4.

Plan «Apr. IV». Centralne Archiwum Wojskowe. Sztab Główny Oddział IV. Sygn. 376.

Rezmer W. (1993 i 2010). *Operacyjna służba sztabu Wojska Polskiego (organizacja przed zasady funkcjonowania, przygotowanie do wojny)*. Toruń i Warszawa. 254 p.

Samek G. (1944). Protokół przesłuchania przed Komisją Powołaną w Związku z Wynikiem Kampanii Wrześniowej 1939 r. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego, sygn. BI.113/A/19, k. 9

Sulislawski M. (1939). Sprawozdanie na temat naszego przygotowania do wojny. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.8a/10.

Szymański S. (1944). Protokół przesłuchania przed Komisją Powołaną w Związku z Wynikiem Kampanii Wojennej 1939 r., Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.113/A/21.

Urliński L. (2009). *Polski plan aprowizacji wojennej z września 1939*. Toruń. 181 p.

Waksmudzi J. (1944). Protokół z przesłuchania przed Komisją Powołaną w Związku z Wynikiem Kampanii Wojennej 1939 r. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego, sygn. BI.113/A/22.

Wesołowski A. (2015). *Praga 1939 w dokumentach i wspomnieniach. Cz. 2 Grochów–Saska Kępa (17–29 września)*. Warszawa. 576 p.

Wesołowski A., Włodarkiewicz W. (2022). *Bezpieczeństwo militarne Rzeczypospolitej Polskiej. Koncepcja przedmościa rumuńskiego w dokumentach*. Warszawa. 364 p.

Wiatr J. (1940). Przygotowania organizacyjne i materiałowe do wojny oraz przebieg Kampanii. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Sygn. BI.4a/1.

Харук А. І.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

DOI: 10.33402/obv.2024-186-198

Розділ 11. СЛАБШИЙ ПРОТИ СИЛЬНІШОГО. ВІЙНА В ПОВІТРІ – ПОЛЬЩА 1939 І УКРАЇНА 2022

Poland in September 1939 and Ukraine in February 2022 found themselves in a very similar situation: they had to face an enemy that prevailed not only numerically, but also qualitatively. The entire territory of our countries was under air strikes, there were no safe areas. This situation has become an extremely serious challenge for military aviation and the air defense system of our countries. The fundamental difference between the situation of the two victims of aggression was that in September 1939, Poland was a signatory of binding interstate alliance treaties, which made it possible to hope for quick and effective help from the allies in the event of aggression. Ukraine did not have such allied relations established in a legally binding form. Both Poland and Ukraine, preparing to repel aggression, had significantly less resource potential than the aggressor countries – Germany and Russia. This made it necessary to choose priorities in the modernization of the armed forces, focusing limited resources on those areas that seemed to be priorities.

From the perspective of more than two years of war, it can be said that the Ukrainian air defense system coped with the challenges of wartime. Suffering significant losses during the first massive strike, it retained combat capability and showed high efficiency in resisting air attack. Why did the Polish air defense system fail to do this in 1939, despite the heroism of the pilots and anti-aircraft fighters? After all, in both cases it was necessary to face a significantly larger enemy, which, moreover, had a technological advantage. In both cases, given the insufficient capabilities of fighter aircraft, it was necessary to rely mainly on ground-based air defense equipment. In our opinion, the answer should be sought in a plane that lies beyond the confrontation in the air – in the plane of strategy and geopolitics. Germany's successful blitzkrieg and Russia's failed blitzkrieg, the lack of effective support for Poland by its allies and constant assistance to the defense of Ukraine by its partners (although its volumes were not always sufficient, and delivery times were quick). Defense forces of Ukraine stopped the advance of enemy troops, and air defense managed to minimize the consequences of enemy missile and air strikes.

Як вистояти слабшому в боротьбі проти сильнішого? Питання це від часів Тернопіл поставало перед воїнами – і поява дедалі потужнішої зброї мало що тут змінила. Лише протистояння поширилось на нові сфери – науки, технології, промисловості. У цьому сенсі Польща у вересні 1939 р. і Україна у лютому 2022-го опинились

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А. І., 2024.

у дуже схожому становищі: їм довелось протистояти противнику, який переважав не лише чисельно, але й якісно. Уся територія наших країн опинилась під ударами з повітря, безпечних районів не було. Така ситуація стала вкрай серйозним викликом для військової авіації та системи протиповітряної оборони наших країн. У нашій роботі ми проаналізуємо, як Польща і Україна відповіли на цей виклик – кожна у своїй війні.

Як німецькій агресії проти Польщі, так і російському повномасштабному вторгненню в Україну передував певний підготовчий період. У першому випадку йшлося про швидку відбудову військової могутності Німеччини після Версальських обмежень і створення необхідних плацдармів – через аншлюс Австрії, окупацію Чехії та перетворення Словаччини на повністю залежного сателіта, а також укладення договору про ненапад з СРСР. Російська федерація теж витратила час і ресурси на відбудову військового потенціалу після економічної кризи 1990-х років. Створювались і плацдарми для агресії – шляхом перетворення Білорусі на сателіта. Але росія значно ширше і наполегливіше застосовувала інструменти гібридної війни. Ще з 2014 р. вона реалізовувала агресію проти України, яка вилилась в анексію Криму і конфлікт низької інтенсивності на Донбасі. Завдяки цим заходам були створені авіаційні угруповання в окупованому Криму і союзницькій Білорусі. На території окупованого півострова з 2014 р. розгорнули п'ять авіапунктів, які налічували 110 бойових літаків і 60 гелікоптерів (*Kharuk & Shumka, 2021: 413*). На території Білорусі авіаційне угруповання створювалось безпосередньо перед початком повномасштабного вторгнення в Україну – в січні-лютому 2022 р., коли на білоруські аеродроми прибули кілька російських авіапунктів (*Харук, 2022: 283–285*). Не маючи формальних союзників серед країн Заходу, рф активно користувалась послугами агентів впливу в політичних елітах цих країн.

Принциповою відмінністю становища двох жертв агресії було те, що Польща у вересні 1939 р. була підписантом зобов'язувальних міждержавних союзницьких договорів, що дозволяло сподіватись на надання швидкої та ефективної допомоги від союзників у разі агресії. Україна ж не мала таких союзницьких відносин, закріплених в юридично зобов'язувальній формі. Реальне ж значення безпекових угод, учасником яких була Україна, добре видно на прикладі Будапештського меморандуму (1994 р.).

Він абсолютно не став стримувальним чинником для одного з підписантів – російської федерації – яка у 2014 р. розпочала пряму збройну агресію проти України.

Як Польща, так і Україна, готуючись до відбиття агресії, мали значно менший ресурсний потенціал, ніж країни-агресори – Німеччина і росія. Це змушувало обирати пріоритети в модернізації збройних сил, зосереджуючи обмежені ресурси на тих напрямках, які видавались пріоритетними.

Польща доклала чимало зусиль для створення сучасної винищувальної авіації на початку 1930-х років – майже за десятиліття до війни. Винищувачі PZL P.7, а також більш кращі і чисельніші P.11, на момент своєї появи належали до найкращих у світі. Але надалі їхній розвиток зупинився. Парадоксально, але Польща експортувала (до Греції, Туреччини, Румунії, Болгарії) значно кращі винищувачі P.24, ніж ті, які були на озброєнні власної авіації. Річ у тім, що польське військово-політичне керівництво наполягало на реалізації потенційно цікавого, але доволі ризикованого з технічної точки зору проекту важкого двомоторного винищувача P.38. Головним чинником ризику стало створення власного двигуна, з яким польська промисловість не впоралась. Гарячкові спроби оновити винищувальну авіацію за рахунок закупівель модернізованих літаків P.11g, термінового проектування нового легкого винищувача P.50 та придбання великої партії винищувачів MS.406 у Франції до позитивного результату не призвели (*Franz, 2024: 86-87*). Ці заходи просто не встигли реалізувати до вересня 1939 р. Водночас значні ресурси витрачались на розвиток бомбардувальної авіації. Як підсумок, у 1939 р. польська авіація мала сучасні середні бомбардувальники (PZL.37), посередні легкі бомбардувальники/розвідники (PZL.23), а винищувачі були або достатньо застарілі (P.11), або ж абсолютно застарілі (P.7) (*Klobuch, 2009: 257*). Польські винищувачі поступались німецьким Vf.109 за озброєнням, а за швидкістю вони програвали не лише ворожим винищувачам, але й бомбардувальникам. На це накладалась ще і чисельна перевага противника. 1 вересня 1939 р. польська авіація мала 412 бойових літаків, у тому числі 159 винищувачів (139 P.11 і 20 P.7). Виділені ж для участі в агресії проти Польщі сили люфтваффе налічували 2093 літаки, переважаючи польську авіацію вп'ятеро. При цьому слід враховувати, що польські винищувачі не лише протистояли

німецьким – а їх було 426 (легких Vf.109 і важких Vf.110). Крім цього, вони мали прикривати війська, об'єкти інфраструктури і міста від нальотів німецьких бомбардувальників, яких проти Польщі кинули аж 1176 (*Król, 2021*). Ефективному застосуванню польських винищувачів заважав і організаційний чинник. Лише 54 літаки (приблизно третина загального парку винищувальної авіації) були зведені у спеціалізоване з'єднання – винищувальну бригаду. Решта у складі десяти ескадрилій була розпорошена по сухопутних з'єднаннях – арміях (*Franz, 2024: 85-86*). Як показав досвід вересневої оборонної війни, така ескадрилья, яка налічувала 10 – 12 винищувачів, дуже швидко втрачала боєздатність. У люфтваффе ж найнижчою організаційною одиницею, яка могла самостійно виконувати завдання, була група чисельністю 30 – 40 літаків. Така чисельність не тільки дозволяла концентрувати зусилля, але й забезпечувала більшу бойову стійкість.

Важливою складовою захисту від нападу з повітря була наземна система протиповітряної оборони. У цьому відношенні Польща в 1930-х роках зробила кілька важливих кроків, спрямованих на оновлення парку зенітної артилерії. Розрахунки, зроблені у 1936 р., передбачали утворення для ППО Варшави угруповання у складі 24 батарей 75-мм зенітних гармат, кількох батарей важких зеніток калібру 90 – 105 мм і 30 взводів (60 гармат) 40-мм автоматичних «Бофорсів». Промисловий регіон Шльонськ мали прикривати від 8 до 20 батарей 75-мм зеніток і 20 взводів (40 гармат) «Бофорсів». Менші за чисельністю групи мали прикривати Львів, Краків, Познань, Торунь, Вільно і Брест. «Бофорси» мали стати також основою для ППО сухопутних військ: кожна піхотна дивізія мала отримати чотиригарматну батарею, а кавалерійська бригада – двогарматний взвод. Загальні потреби в 40-мм гарматах «Бофорс» визначались у 596 екземплярів: 296 для армійської ППО і 300 – для ППО території країни (*Korbal & Janicki, 2020: 26*). Невдовзі розрахункова потреба збільшилась до 638 гармат. У 1937 р. почалось виробництво цих зеніток за ліцензією, причому одразу на трьох підприємствах. Сумарна продуктивність цих заводів становила 60 40-мм гармат на місяць, тобто теоретично задовольнити потреби Війська Польського можна було за 11 місяців. Однак через брак фінансування реалізувати цю програму не вдалося. На початку німецького вторгнення Військо Польське мало 292 40-мм зенітки «Бофорс», а ще 56 були

в силах місцевої ППО 21 промислового підприємства (закупувались коштом цих підприємств). Крім того, у 1939 р. польська промисловість почала постачання таких зеніток на експорт (до Нідерландів та Великої Британії), встигнувши відправити за кордон до 1 вересня 150 гармат (*Rozdżestwieński, 2013: 33*).

Другим основним зразком польської зенітної артилерії стала 75-мм гармата. Спроекували її в Польщі – після того, як не вдалось реалізувати закупівлю за кордоном. Артсистема виготовлялась польською промисловістю у трьох варіантах – мобільному wz. 36, напівстаціонарному wz. 37 й удосконаленому мобільному wz. 38. Випуск почався у 1937 р., а із 160 замовлених гармат до початку німецької агресії виготовили лише 52 (16 wz. 36, 34 wz. 37 і 2 wz. 38) (*Slupczyński & Korbal, 2015: 32*). Закупівля ж важких зеніток так і не була реалізована. Щоправда, у березні 1939 р. вдалось підписати угоду про купівлю ліцензії на 90-мм зенітку французької фірми «Шнейдер» і виробництво в Польщі 59 таких гармат, але перші з них мали бути готові тільки в червні 1940 р. (*Slupczyński & Korbal, 2015: 53*).

Визначення пріоритетів модернізації Збройних Сил України відбувалось за умов тривалих бойових дій, хоч і низької інтенсивності – Антитерористичної операції на сході України (з 2018 р. – операції Об'єднаних сил). У першій фазі АТО українська авіація відіграла досить помітну роль, але з вересня 2015 р., після укладення Мінських угод, її активна участь у бойових діях припинилась. Пріоритетом у розподілі обмежених ресурсів користувались Сухопутні війська; крім того, вживались заходи з відновлення Військово-морських сил, які зазнали значних втрат внаслідок російської окупації Криму. У Повітряних Силах головні зусилля спрямовувались на відновлення боєздатності авіаційних частин і системи ППО. Цілісна програма модернізації цього виду ЗС України була запропонована лише у 2020 р., до того ж не у вигляді обов'язкового до виконання документа, а у вигляді «Візії Повітряних Сил 2035». У цьому документі реалістично оцінювалась основна загроза з боку російської федерації, визначаючи її повітряно-космічні сили як основного носія бойового потенціалу (*Візія..., 2020: 13*). Виходячи з цього, пріоритетним заходом, який мав бути реалізований вже у 2020 – 2025 рр., вважалась закупівля 36 – 40 ЗРК середньої дальності (типу NASAMS або аналогічного). Придбання нових бойових літаків – винищувачів зарубіжного виробництва генерації 4++ (Saab JAS-39E/F Gripen,

F-16 block 70/72 або інших) у кількості 72 – 108 екземплярів відклали до 2025 – 2030 рр. Щоправда, для початку освоєння нових літаків особовим складом пропонувалось придбати невелику партію таких винищувачів (6 – 12) трохи раніше – у 2023–2025 рр. (*Візія...*, 2020: 27–29). Однак до початку повномасштабного російського вторгнення реалізація жодного із запропонованих заходів не почалась.

Українська авіація від початку XXI століття, після списання застарілих літаків типів Су-15, МіГ-23, МіГ-25, продовжувала експлуатувати два типи винищувачів – МіГ-29 і Су-27. Обидва вони належали до літаків четвертої генерації, тобто відповідали технічному рівню 1990-х років. У той же час рф, починаючи приблизно з 2010 р., інтенсивно переозброювала свою винищувальну авіацію літаками генерацій 4+ (Су-30СМ) і 4++ (Су-35С), готуючись до виробництва винищувача п'ятої генерації (Су-57). Тут можна провести певну паралель з польською авіацією, яка теж вступила у війну з винищувачами, що технічно поступались противнику. Однак в українському випадку ця технологічна пірва не виглядала настільки безнадійно – українські винищувачі за льотними даними знаходились на рівні російських, останні переважали в характеристиках бортового радіоелектронного обладнання та ракетного озброєння.

Скороченням типуажу українських винищувачів справа не обмежилась – з огляду на хронічний брак коштів в оборонному бюджеті відбувалось зменшення чисельності авіації. У 1991 р. Україна отримала близько 240 винищувачів МіГ-29, а у 2016 р. в строю знаходились лише близько сорока таких літаків (*Харук, 2017: 182-183*). Су-27 Україна отримала 72, а в 2014 р. боєздатними були тільки 14 (*Харук, 2017: 195-196*). Частину скорочених літаків продали за кордон, частину законсервували на базах зберігання.

На відміну від Польщі 1930-х років Україна у XXI столітті (та й раніше) не мала власного виробництва бойових літаків. Однак існувала потужна авіаремонтна база, яка дозволяла не тільки підтримувати боєздатність старіючих винищувачів, але й модернізувати їх. Останні заходи обмежувались тим самим браком коштів. І тут ми знову можемо провести певну паралель з Польщею: та постачала на експорт кращі винищувачі, ніж мала у своїй авіації, Україна ж в першу чергу модернізувала літаки для

зарубіжних замовників. Відправним кроком став контракт з Азербайджаном. Ця країна у 2005 р. придбала в Україні 12 винищувачів МіГ-29 і два навчально-бойових літаки МіГ-29УБ. Львівський державний авіаремонтний завод (ЛДАРЗ) упродовж 2006-2007 рр. реалізував програму їх модернізації. Був допрацьований радар Н019 (на 30% зросла дальність виявлення повітряних цілей), встановлена супутникова навігаційна система та деяке інше нове обладнання (Golz, 2018: 83-84). Поряд з ЛДАРЗ у програмі модернізації брали участь українські підприємства «Оризон-Навігація» і «Фазотрон-Україна».

Завдяки досвіду реалізації азербайджанського замовлення, були розроблені пропозиції з модернізації винищувачів для ПС України. Варіант МіГ-29МУ1 розглядався як «мала модернізація», перехідний етап до повністю модернізованого МіГ-29МУ2 (у цьому варіанті літак мав набути здатності використовувати високоточне озброєння класу «повітря-поверхня»). Реалізація цього проекту стримувалась недостатнім фінансуванням. У 2011-2012 рр. ПС України отримали лише чотири МіГ-29МУ1 (Taghvaei, 2015: 3). У 2016-2020 рр. ЛДАРЗ передав ще вісім модернізованих МіГ-29МУ1, а наприкінці 2019 р. почались випробування першого екземпляра МіГ-29МУ2.

Модернізацію винищувачів Су-27 реалізував Запорізький державний авіаремонтний завод (ЗДАРЗ) «МіГремонт». Це підприємство у 1993-1994 рр. налагодило капітальний ремонт Су-27, а згодом запропонувало програму їх модернізації, яка передбачала заміну низки блоків РЛС Н001, встановлення супутникової навігаційної системи, модернізацію радіостанції тощо. Випробування модернізованого Су-27 пройшли у 2012 р., а у серпні 2014 р. цей варіант отримав офіційне схвалення Міністерства оборони України (Trendafilovsky, 2016: 78-79). На початку 2019 р. ПС України мали дев'ять модернізованих літаків, у тому числі п'ять Су-27П1М, два Су-27С1М і два Су-27УБ1М (Trendafilovsky, 2019: 38-39).

Напередодні початку широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну винищувальна авіація України складалась з п'яти бригад тактичної авіації (БрТА): трьох, озброєних літаками МіГ-29, і двох Су-27. Вони були розподілені між повітряними командуваннями «Центр» (39-та і 831-ша БрТА з Су-27 і 40-ва – з МіГ-29) та «Захід» (114-та і 204-та БрТА з МіГ-29). Ще два повітряні командування – «Південь» і «Схід» – не мали у своєму складі

авіаційних частин, а лише зенітні ракетні та радіотехнічні. Однак з огляду на дальність польоту винищувачів (особливо Су-27) і наявність мережі запасних аеродромів така дислокація винищувальної авіації не може вважатись недоліком – адже літаки можна було швидко перебазувати на інші летовища і розосередити, вивівши з-під удару.

Штатна чисельність української бригади тактичної авіації, озброєної винищувачами, становить 28 літаків – 24 бойових і 4 навчально-бойових. Однак реально замість 140 літаків в п'яти бригадах, за даними зарубіжних експертів, в строю знаходилось лише 100 – 59 МіГ-29 і 41 Су-27 (*Fischer & Gruszczynski, 2022: 12*), а за іншими даними – тільки 70, в тому числі 36 МіГ-29 і 34 Су-27 (*The Military Balance, 2022: 213*). РФ зосередила для агресії проти України 430 літаків оперативно-тактичної авіації (ОТА) і 380 гелікоптерів (*Военно-историчний опис..., 2022: 40*). Крім безпосередньо розташованих біля кордонів України (і в тимчасово окупованому Криму) авіаційних частин Південного і Західного військових округів (ВО), а також Чорноморського флоту російське командування перекинуло значні сили з Центрального і Східного ВО. Скажімо, авіаційні частини Східного ВО (22-й і 23-й винищувальні авіаполки, озброєні літаками Су-35С, 277-й бомбардувальний з Су-34 і 18-й штурмовий з Су-25СМ) склали основу російського авіаційного угруповання на території Білорусі (*Харук, 2022: 284*). У цих підрахунках не враховані літаки стратегічної авіації, які діяли зі своїх аеродромів постійного базування, а також частина літаків ОТА, не задіяна на початковому етапі агресії. Загальна ж чисельність ВПС рф (без урахування авіації ВМФ) становила 1172 літаки у Військово-космічних силах (137 стратегічних бомбардувальників, 264 тактичних бомбардувальники та штурмовики, 622 винищувачі і винищувачі-бомбардувальники, решта – розвідники та літаки спеціального призначення) і 104 – в авіації ВМФ (у тому числі 63 винищувачі та винищувачі-бомбардувальники і 13 тактичних бомбардувальників) (*The Military Balance, 2022: 200–202*). З цього числа найбільшу небезпеку становили нові винищувачі генерації 4+ і 4++, а саме Су-30СМ і Су-35С, яких налічувалось понад 200. Слід також враховувати і понад 100 важких винищувачів-перехоплювачів МіГ-31БМ, обладнаних потужними радарми і озброєних ракетами класу «повітря-повітря» великої дальності, аналогів яким українська

авіація взагалі не мала (українські винищувачі озброювались лише ракетами середньої та малої дальності). Тобто, рф стосовно України в 2022 р., так само, як і Німеччина щодо Польщі в 1939 р., мали кількакратну кількісну перевагу у винищувачах і суттєву якісну. Слід враховувати ще й принципову різницю в засобах повітряного нападу: якщо у вересневій кампанії 1939 р. бомбардувальникам для ураження цілей слід було знаходитись безпосередньо над ними, то у 2022 р. завдяки появі керованих ракет класу «повітря-поверхня» літак-носії міг перебувати за десятки (для ОТА) або сотні і навіть тисячі (для стратегічної авіації) кілометрів від цілі, не входячи в зону ураження ППО. Натомість перед винищувачами і наземними засобами ППО постало завдання боротьби з крилатими ракетами і безпілотними літальними апаратами (БПЛА) – цілями, значно меншими і складнішими для ураження, ніж традиційні літаки чи гелікоптери.

Основу наземної системи ППО України становили зенітно-ракетні комплекси (ЗРК) двох типів – С-300ПТ/ПС/В1 (великої дальності) і «Бук-М1» (середньої); крім того, Сухопутні війська мали ЗРК малої дальності, ПЗРК, ЗСУ різних типів. Так само, як і винищувачі, усе це озброєння перейшло в українську власність з часів СРСР. Нові закупівлі в роки незалежності не здійснювались. За оцінками зарубіжних експертів, в строю знаходилось приблизно 250 пускових установок ЗРК С-300 і 72 «Бук-М1» (*The Military Balance, 2022: 213*).

Внесений у «Візію Повітряних Сил 2035» першочерговий намір придбання 36 – 40 ЗРК середньої дальності до початку російського широкомасштабного вторгнення реалізовувати так і не почали. Посилення української системи ППО відбувалось двома шляхами: 1) модернізація наявних ЗРК; 2) повернення до строю тих ЗРК, які раніше були зняті з озброєння. Заходи з модернізації були визначені Кабінетом Міністрів України у вересні 2015 р. Зокрема, планувалось виконання робіт із ЗРК «Бук-М1» (модернізація, доробка), С-125 (модернізація) і С-300 (модернізація, доробка) (*Розпорядження..., 2015*). За другим напрямком у 2018 р. планувалось повернення до строю двох полків ЗРК С-125, двох полків «Куб» і бригади С-300В1 (*Згурець & Руснак, 2018*). Реалізація цих заходів відбувалась різним темпом і з різним успіхом. Скажімо, ЗРК «Куб» відновити так і не вдалось. С-300В1 поступово повертали на службу ще з 2014 р. (*С-300В1 помічена на пусках..., 2017*). У 2020 р. повідомлялось про розробку в Україні

модернізації ЗРК С-300ПТ/ПС, яка передбачала збільшення дальності польоту ракет комплексу та поліпшення низки інших параметрів (*В Україні опрацьовують...*, 2020). У 2016 р. Державний науково-випробувальний центр провадив роботи з модернізації ЗРК С-125 в інтересах ЗС України з подальшим прийняттям його на озброєння (*Україна планує розгорнути...*, 2018).

У нашому порівняльному аналізі ми зосередились на засобах ураження повітряних цілей – літаках-винищувачах і наземних вогневих засобах ППО (зенітній артилерії у випадку Польщі 1939 р. і ЗРК – у випадку України 2022 р.). При цьому ми абстрагувались від системи контролю повітряного простору і сповіщення. Зрозуміло, що тодішня польська система, яка базувалась на візуальному спостереженні та телефонному зв'язку, не може бути порівняною з сучасною українською (з мережею радарів і автоматизованою системою управління). Однак обидві ці системи назагал відповідали вимогам свого часу: адже швидкість і дальність польоту потенційних цілей (ворожих літаків) у 1939 р. були непорівняними з 2022 р.

Як же реалізовувались потенційні можливості систем повітряної оборони в Польщі та Україні? Порівнювати це, на перший погляд, досить складно з огляду, хоча б, на кардинально різну тривалість воєн. Оборонна війна Польщі тривала трохи більше місяця (з 1 вересня до 6 жовтня 1939 р.), опір України російській агресії триває вже третій рік.

У Польщі на початку німецького вторгнення найсильніше угруповання ППО прикривало Варшаву. Воно включало винищувальну бригаду, щонайменше п'ять батарей 75-мм зеніток (загалом 20 гармат) та кілька батарей 40-мм «Бофорсів». Однак вже 5-6 вересня основні сили ППО були виведені з Варшави на схід, до Бреста. Туди ж відбули і залишки винищувальної бригади, яка, захищаючи столицю, 1 – 6 вересня збила 43 і пошкодила 20 німецьких літаків, але втратила 2/3 свого складу (38 винищувачів). З того моменту активна участь винищувальної авіації в оборонній війні практично припинилась – розрізнені ескадрильї застарілих винищувачів хоч і могли збивати поодинокі німецькі літаки (зазнаючи при цьому втрат і швидко втрачаючи боєздатність), але на хід бойових дій вирішального впливу це не мало і не перешкоджало діям люфтваффе. Польська ППО записала на свій рахунок за час оборонної війни 285 збитих і 279 пошкоджених літаків, та це не завадило люфтваффе успішно виконувати свої завдання.

Система оборони повітряного простору України 24 лютого 2022 р. зіткнулась з найбільш серйозним викликом – відбиттям масованого ракетно-авіаційного удару РФ з одночасним виведенням власних сил з-під удару. Упродовж перших 48 годин бойових дій противник завдав ураження майже 75% стаціонарних об'єктів української ППО, але лише 10% місць дислокації мобільних засобів. Протягом першої доби система ППО України перехоплювала лише 12 – 18% засобів повітряного нападу. Російська ОТА за першу добу здійснила до 140 літако-вильотів, завдаючи ударів на глибину до 300 км. Більшість ударів були поодинокими, лише 25% завдавались парами або більшими групами літаків (*Рік війни за свободу...*, 2023: 253-254). При цьому українська наземна система ППО і винищувальна авіація, хоч і зазнали суттєвих втрат, однак зберегли свою боєздатність. З іншого боку, російському військово-політичному керівництву не вдалось реалізувати свій задум блискавичної перемоги над Україною. Війна перейшла у затяжну стадію. Російське командування з огляду на відчутні втрати вже з середини березня 2022 р. змушене було суттєво обмежити бойові вильоти ОТА для завдання ударів по цілях у тактичній або оперативній глибині українських військ. З іншого боку, українська сторона відновлювала свої спроможності – у тому числі завдяки постачанню від країн-партнерів. На додачу до ПЗРК «Стінгер» і «Старстрік» у квітні 2022 р. зі Словаччини надійшли ЗРК С-300. Повітряні Сили завдяки постачанню запчастин, блоків і вузлів повернули до строю близько 20 винищувачів МіГ-29 (*Рік війни за свободу...*, 2023: 255).

У наступні місяці росіяни зосередились на ударах по об'єктах інфраструктури в глибині території України та українських містах, сподіваючись таким чином змусити Україну до капітуляції. Основним засобом ураження при цьому стали крилаті ракети повітряного (Х-22, Х-32, Х-101, Х-555) і морського («Калібр») базування. Обмежено використовувались балістичні ракети наземного («Іскандер-М») і повітряного («Кинджал») базування. З осені 2022 р. російські агресори дедалі ширше застосовують ударні БпЛА іранського виробництва великої дальності («Шахед-131», «Шахед-136»). Зміна характеру застосування засобів повітряного нападу зумовила адаптацію до нових умов системи ППО. Поряд з традиційними засобами (літаками-винищувачами, ЗРК середньої та великої дальності, у тому числі отриманими від країн-партнерів комплексами NASAMS, «Патріот», SAMP/T) значну роль почали

відігравати мобільні вогневі групи, орієнтовані на ураження мало-висотних і відносно малошвидкісних цілей (БпЛА і крилатих ракет). Вони озброюються найрізноманітнішими вогневими засобами – від великокаліберних кулеметів, встановлених на пікапах, ПЗРК і до ЗСУ «Гепард».

Із перспективи понад двох років війни можна стверджувати: українська система ППО впоралась з викликами воєнного часу. Зазнавши суттєвих втрат під час першого масованого удару, вона зберегла боєздатність і показала високу ефективність у протистоянні повітряному нападу. Чому цього не вдалось зробити польській системі ППО у 1939 р., попри героїзм пілотів і зенітників? Адже в обох випадках доводилось протистояти суттєво більш чисельному противнику, який, до того ж, мав технологічну перевагу. В обох випадках з огляду на недостатні спроможності винищувальної авіації довелось покладатися, головно, на наземні засоби ППО. На нашу думку, відповідь слід шукати не в площині протиборства в повітрі, а в площині стратегії та геополітики. Вдалий блицкриг Німеччини і провальний – росії, брак ефективної підтримки Польщі її союзниками і постійна допомога обороні України її партнерами (хоч і не завжди її обсяги були достатніми, а терміни постачання – швидкими). Сили оборони України зупинили просування ворожих військ, а проти-повітряна оборона зуміла мінімізувати наслідки ворожих ракетно-авіаційних ударів.

Використані посилання

В Україні опрацьовують проєкт модернізації ЗРК С-300 (2020). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-ukrayini-opratsovuyut-proyekt-modernizatsiyi-zrk-s-300/>

Візія Повітряних Сил 2035 (2020). Київ: Міністерство оборони України. 39 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 р.) (2022). Київ: Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України. 112 с.

Згурець С., Руснак І. (2018). Треба позбутись дистанції між словами та справами. Частина 3. URL: <https://old.defence-ua.com/index.php/statti/4978-treba-pozbutys-dystantsiyi-mizh-slovamy-ta-spravamy-chastyna-3>

Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2020-24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга І (2023). Київ: Видавництво Ліра-К. 270 с.

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 р. № 921-р «Про генерального конструктора із створення та модернізації зенітних ракетних систем і комплексів протиповітряної оборони». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2015-%D1%80#Text>

C-300B1 помічена на пусках зенітних ракет на Херсонщині (2017). URL: <https://mil.in.ua/uk/s-300v1-pomichena-na-puskah-zenitnyh-raket-na-hersonschyni/>

Харук А. (2017). Бойові літаки ХХІ століття. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 400 с.

Харук А.І. (2022). Дії російської авіації з території Білорусі під час повномасштабної агресії проти України. Військово-науковий вісник. Вип. 38. С. 281–295.

Україна планує розгорнути полк нових ЗРК у 2018 році (2018). URL: <https://mil.in.ua/uk/u-zbroynyh-sylah-stvoryat-zenitnyy-polk-z-modernizovanymy-s-125/>

Fiszler J., Gruszczyński J. (2022). Ukraina w ogniu. Obrona powietrzna i lotnictwo. Lotnictwo Aviation International. № 4. P. 10–21.

Franz M. (2024). Polskie lotnictwo myśliwskie 1936–1939. Stracone szanse – utraczona przewaga. Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки. IV Міжнародна наукова конференція 21 лютого 2024 р.: Збірник тез доповідей. Львів: НАСВ, 2024. С. 85–87.

Golz A. (2018). MiG modernization in Lviv. Air Forces Monthly. № 1. P. 82–85.

Kharuk A., Shumka A. (2021). The Role of Military Aviation in the Occupation of Crimea (2014). *Codrul Cosminului*. Vol. 27. Iss. 2. P. 397–416.

Klobuch K. (2009). *Geneza lotniczego wrzesnia*. Piekary Śląskie: ZP Grupa Sp. z o.o. 285 p.

Korbal J., Janicki P. (2020). *Armaty przeciwlotnicze Bofors wz. 36 i wz. 38*. Warszawa: Edipresse Polska S.A. 120 p.

Król W. (2021). *Polskie i niemieckie lotnictwo we wrześniu 1939 r. Siły i straty walczących stron*. URL: <https://wielkahistoria.pl/polskie-i-niemieckie-lotnictwo-we-wrzesniu-1939-roku-sily-i-straty-walczacych-stron/>

Rozdżestwieński P. (2013). *Ciągnik gąsienicowy C2P. 40 mm armata przeciwlotnicza Bofors wz. 1936 i 1938*. Warszawa: Edipresse Polska S.A. 64 p.

Ślupczyński W., Korbal J. (2015). *Armata przeciwlotnicza wz. 36/37/38 St oraz ciągniki artyleryjskie C4P i PZInż. 342*. Warszawa: Edipresse Polska S.A. 64 p.

Taghvae B. (2015). *Ukraine accelerates MiG-29 modernization*. *Combat Aircraft Monthly*. № 2. P. 3.

The Military Balance 2022 (2022). Abingdon: Routledge Journals. 528 p.

Trendafilovsky V. (2016). *Future-proofed Flanker*. *Air Forces Monthly*. № 9. P. 78-79.

Trendafilovsky V. (2019). *Flankers on the front line*. *Air Forces Monthly*. № 4. P. 36–43.

Трофимович В. В.

<http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Трофимович Л. В.

<http://orcid.org/0000-0003-2393-9128>

DOI: 10.33402/obv.2024-199-212

Розділ 12. ПЕРША ДОБА ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЙ

The article attempts to retrace the main events of the first day of the full-scale Russian-Ukrainian war. It began at around 3.40–4.00 a.m. on February 24, 2022. The armed forces of the Russian Federation attacked the borders in the regions adjacent to Russia, Belarus, the occupied areas of Donetsk and Luhansk regions, and the Autonomous Republic of Crimea. Around 5 a.m., Russian President Vladimir Putin released a statement in which he deceptively justified the reason for the full-scale invasion, calling it a «special military operation».

In order to weaken Ukrainian resistance and demoralize the population, the Russian armed forces launched an operation to destroy the critical facilities.

The article describes the specific actions and decisions of the military and political leadership of Ukraine in response to the unprovoked Russian aggression. Being informed about the full-scale invasion, the President of Ukraine, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine Volodymyr Zelensky immediately convened the Military Cabinet and the National Security and Defense Council, where important decisions were made to protect the state. On the same day, by his Decree, the President put into effect the Defense Plan of Ukraine and the Consolidated Plan of Territorial Defense of Ukraine in accordance with Article 107 of the Constitution of Ukraine. At the same time, Zelensky signed a decree introducing martial law for 30 days. On February 24, the Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine signed decrees on the general mobilization and the use of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. It highlights the heroic defense of Kyiv, Chernihiv, Kharkiv, Sumy, and other Ukrainian cities.

The tremendous heroic resistance to the invaders on February 24 convincingly proved that the Kremlin would not be able to realize its strategic plan for a lightning-fast and victorious war.

Широкомасштабне вторгнення збройних сил російської федерації почалося близько 3.40-4.00 24 лютого 2022 року. Танкові підрозділи агресора перетнули лінію державного кордону у Луганській області, а підрозділи його сил спеціальних операцій

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович В. В., Трофимович Л. В., 2024.

захопили пункти пропуску на адміністративному кордоні Республіки Крим (*Воєнно-історичний опис...*, 2022: 45). На цей час вказував і Голова Державної прикордонної служби України Сергій Дейнеко: «Вторгнення почалося о 3.40 на ділянці луганського прикордонного загону, це Міловський район... Російські сили напали на загін, зав'язався бій. Одразу ми мали першого загиблого воїна в цій повномасштабній війні» (*Романюк & Попадюк, 2023a*).

ЗС рф проривалися в Луганській, Сумській, Харківській, Чернігівській, Київській, Житомирській областях, з теренів окупованого Кримського півострова. Почали діяти їхні диверсійно-розвідувальні групи (*Головко, 2023: 66*). Війська загарбника атакували кордони в областях, що межують з росією, Білоруссю, окупованими районами Донеччини, Луганщини і Автономною Республікою Крим (*Пивторак & Савичук, 2022*).

Близько п'ятої години ранку з'явилося відеозвернення в. путіна, в якому той облудливо обгрунтував причину широкомасштабного вторгнення збройних сил рф в Україну, назвавши його «спеціальною воєнною операцією», необхідністю «самозахисту» і діяти на випередження з огляду на навислу загрозу з боку Північноатлантичного Альянсу. «Провідні країни НАТО підтримують ультраправих націоналістів та неонацистів в Україні, тих, хто ніколи не пробачать жителям Криму та Севастополя вільного вибору возз'єднання з Росією, – безсоромно брехав очільник Кремля. – Вони, звісно, полізуть і в Крим, причому так само, як і на Донбас, з війною, щоб убивати. Відверто заявляють вони і про те, що претендують на низку інших російських територій» (*Цит. за: Плохій, 2023: 172*).

Згідно з твердженням путіна метою «СВО» було «демілітаризувати і денацифікувати Україну, а також віддати під суд тих, хто вчинив жорстокі і криваві злочини проти мирних жителів, зокрема й проти громадян російської федерації». Російський президент звернувся до українських військових із закликом «негайно скласти зброю та повернутися додому» (*Цит. за: Плохій, 2023: 172*).

Характеризуючи путінське звернення й орієнтовно вказуючи на справжні найближчі завдання агресора, радник глави Офісу президента України М. Подоляк того ж дня описав їх так: «Прибрати керівництво України, створити максимальну паніку,

тобто обезголовити все керівництво, щоб не було легітимної влади. Після цього завезти сюди когось із своїх маріонеток і прийняти якийсь пакт про двосторонні відносини з росією» (*Цит. за: Головка, 2023: 71*).

Аби послабити український спротив і деморалізувати населення, паралельно зі зверненням кремлівського зверхника російські збройні сили розгорнули операцію з ураження критичних об'єктів. Як зафіксовано у «Военно-історичному описі російсько-української війни», «крилатими ракетами повітряного, морського та наземного базування, а також бортовим озброєнням вертольотів, армійської авіації були уражені військові та цивільні аеродроми (Бориспіль, Краматорськ, Чугуїв, Старокостянтинів, Кубалькине, Луцьк, Озерне, Івано-Франківськ, Броди, Миргород), військові склади, пункти управління військами, об'єкти системи ППО і радіоелектронної розвідки, інші об'єкти» (*Военно-історичний опис..., 2022: 45*).

Звідси дізнаємося також, що подальші дії ворога на більшості напрямків відбувалися за подібним сценарієм – «швидке просування значних колон військ наземних угруповань до основних адміністративних центрів з метою їх захоплення або блокування (оточення), разом зі спробами захоплення інфраструктурних об'єктів передовими загонами або тактичними десантами» (*Военно-історичний опис..., 2022: 45*).

Повномасштабний наступ спричинив шок не тільки в українських політиків, населення, але й у військовиків. «Ми все ще думали і, можна сказати, сподівалися, що противник почне свої активні бойові дії з окупованої частини території Луганської та Донецької областей, – згадував командувач військ Оперативно-тактичного угруповання «Північ» генерал Дмитро Красильников. – Знову ж таки – маскуючись під підрозділи незаконних збройних формувань «Л/ДНР», основною частиною прикомандированих, добровольців, найманців і трошки розбавляючи регулярними своїми військами, можливо, при підтримці РСЗВ дальньої дії та авіації. Можливо. До кінця ми вірили, що наш ворог до широкомасштабної агресії на всіх фронтах, всіх лініях не зайде». Незважаючи на наростаючу тривожну ситуацію на кордонах, укомплектування українських військових частин за нормами воєнного часу не було здійснено (*Романенко, 2022*).

Проінформований про повномасштабне вторгнення Президент України, Верховний Головнокомандувач ЗСУ Володимир Зеленський

терміново скликав Воєнний кабінет та Раду національної безпеки і оборони, де були прийняті важливі рішення для захисту держави. Також була організована нарада з очільниками уряду, Верховної Ради, представниками оборонного відомства та економічного блоку, на якій проаналізували тогочасну ситуацію та намітили конкретні заходи про забезпечення функціонування державного організму. Того ж дня своїм Указом президент ввів у дію план оборони України та Зведений план територіальної оборони України відповідно до статті 107 Конституції України (*Указ Президента України...*, 2022; *Рік незламності...*, 2023: 116).

Водночас В. Зеленський підписав Указ про оголошення воєнного стану строком на 30 діб. Згідно з ним обласні та Київська міська державні адміністрації, органи місцевого самоврядування зобов'язувалися утворити ради оборони та забезпечити сприяння військовому командуванню в запровадженні та реалізації заходів правового режиму воєнного стану. Останні мали здійснювати координаційну функцію в кожному районі (*Головко*, 2023: 69; *Півторак & Савичук*, 2022).

Виходячи з нової редакції Закону України «Про основи національного спротиву» територіальна оборона (ТрО) розглядалась як складова національного спротиву, що мав підвищити обороноздатність країни шляхом залучення громадян і сприяння їхній підготовці до всезагального опору загарбникам (*Закон України «Про основи національного спротиву»*, 2022; *Рік незламності...*, 2023: 116).

24 лютого В. Зеленський підписав Укази про загальну мобілізацію та про використання Збройних сил України й інших військових формувань, які також мали бути затверджені Верховною Радою. Проте, з огляду на зростаючу загрозу, були видані оновлені варіанти цих документів, у яких накреслені завдання спротиву ворогу реалізовувалися негайно. З метою забезпечення стратегічного керівництва ЗС України, іншими військовими формуваннями, правоохоронними органами була створена Ставка Верховного Головнокомандувача (*Рік незламності...*, 2023: 117).

Президент у відеозверненні зробив акцент на тому, що «армія і національна солідарність – це, на сьогодні, головна опора української державності». Він повідомив: «Ми вже видаємо зброю і будемо видавати для захисту нашої землі всім охочим, всім спроможним захищати наш суверенітет». Президент закликав тих громадян, хто має бойовий досвід і здатен приєднатися до спротиву,

терміново прибути до центрів комплектації: «Допомагайте національному захисту. Ставайте до лав Збройних сил України та підрозділів територіальної оборони. Будь-який громадянин з бойовим досвідом буде зараз корисним. Саме від вас і всіх нас залежить, чи вдасться ворогу просунути далі на територію нашої незалежної держави» (Головко, 2023:70; Красовицький, 2022: 12).

24 лютого президент здійснив вісім телефонних розмов зі світовими лідерами країн на найвищому рівні, закликаючи їх надати допомогу та закрити «українське небо». Інформуючи громадян України про ключову ідею цих звернень, він зазначив: «Якщо ви, шановні європейські лідери, шановні світові лідери, лідери вільного світу, нам сьогодні потужно не допоможете, то завтра війна постукає у ваші двері» (Красовицький, 2022: 13).

Важливо зазначити, що того ж дня Президент України заявив про розірвання дипломатичних відносин із РФ: «Цей ранок увійшов в історію, але ця історія абсолютно різна для нашої країни і для Росії. І ми розірвали дипломатичні відносини з Росією. Україна захищається і не віддасть своєї свободи, хай би що там думали в Москві», – повідомив він на брифінгу (Цит. за: Горбулін & Бадрак 2022: 71).

Від початку широкомасштабної війни В. Зеленський головним для себе обрав безпосередній зв'язок із народом і запевнення останнього в тому, що він, як Президент і Верховний Головнокомандувач ЗСУ, не залишить столиці і буде організовувати оборону. Це справило значний вплив на подальший хід війни (Плохій, 2023:176). «Я думав тільки про нас, про державу. Я одразу поїхав в Офіс, був готовий, зібраний, – згадував він в одному з інтерв'ю ранок першого дня вторгнення. – Не витрачав час на роздуми – одразу ми збирались, одразу збирався Воєнний кабінет. Ми були готові до відсічі. В такий момент найголовніше – приймати рішення, а не думати, що буде завтра, післязавтра; треба думати, що зараз» (Романюк & Попадюк, 2023б).

Фактично вищенаведені конкретні заходи українського керівництва разом із вражаючою обороною добровольчих структур і ЗСУ поклали початок системному спротиву агресору. «Війна в одну мить пошматувала у криваве клоччя наші плани, мрії, ілюзії, – писав Сергій Рахманін. – І в один день нас зшила. Суворою ниткою через рану, що пульсувала стражданням і гнівом.

Війна зшила нас без наркозу. Зшила назавжди... 24 лютого Україна стала Соборною. Розчин для фундаменту єдності був замішаний на крові полеглих уже першого ранку – від Галичини й Волині до Донбасу й Таврії» (*Рахманін, 2022*).

Простежуючи початковий період повномасштабної війни, слід зазначити, що у кожному операційному районі ситуація розгорталася зі своїми особливостями, що пояснювалося завданнями та можливостями російських загарбників і ступенем опору ЗСУ, і громадян України. Так у Волинському операційному районі масштабних воєнних дій сухопутні війська противника не здійснювали. Очевидно, ворог вважав свої можливості недостатніми для проведення тут ефективних дій з огляду на вражаючий рівень спротиву жителів західних областей. Своєю чергою, ЗСУ здійснювали стабілізаційну операцію, зміцнювали охорону та оборону держкордону з Республікою Білорусь, боролись із засобами повітряного нападу агресора, його ДРГ, реалізовували завдання територіальної оборони, були готові перейти до оборони на випадок вторгнення з боку Білорусі російських або білоруських військ (*Воєнно-історичний опис..., 2022: 45*).

Надзвичайно важливим стратегічним завданням «СВО» було захоплення столиці України. «Вони думали, що за три доби це питання буде вирішене, і далі буде здійснюватися просто заведення військ, які завезуть техніку, – згадував тогочасний командувач Сухопутними військами ЗСУ генерал-полковник Олександр Сирський, який безпосередньо керував усіма виділеними силами і засобами ЗСУ, інших складових сил безпеки та оборони. – Колони йшли 50–70–100 одиниць. Вони заводились і керувалися обмеженою кількістю екіпажів і розрахунків, йшли без прикриття з повітря» (*Романюк & Попадюк, 2023в*).

З одного боку, як розповідав О. Сирський, ще за тиждень до вторгнення було ухвалене рішення про сформування штабу з оборони столиці. «Ми почали готуватися, час був обмежений. На той час ніхто не хотів у це вірити. Або хотів вірити, що все ж таки вторгнення не буде. Але ж механізм був запущений, і ми приступили до підготовки: визначили елементи замислу, провели підготовчі заходи, визначилися з військами, провели рекогносцирування... І за день до вторгнення я зібрав усіх керівників сектору безпеки, хто мав сили і засоби, і за планом були включені в оборону Києва» (*Романюк & Попадюк, 2023в*).

З іншого боку, з огляду на дефіцит військових сил, перед яким опинився Київ, він виглядав не прикритим. «Це була масштабна задача, – згадував генерал-полковник. – По-перше, місто було взагалі неготове. По-друге, сил і засобів для оборони такого міста... не було» (*Романюк & Попадюк, 2023в*).

Основою угруповання з оборони міста мала стати 72-га бригада, проте вона покривала лише четверту частину мінімальних потреб на оборону. Тому О. Сирський прийняв рішення про сформування стрілецьких батальйонів на базі вищих навчальних закладів, створення зведених артилерійських підрозділів на базі навчальних центрів. Зокрема, були залучені зведені підрозділи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, два сформовані батальйони Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова тощо (*Романюк & Попадюк, 2023в*).

Пробитись до столиці України, захопити її головні об'єкти, здійснити ізоляцію військово-політичного керівництва держави, а за сприятливого розвитку ситуації змусити його підписати капітуляцію та припинити організований спротив з боку українських військ – усе це Кремль планував вирішити за три доби (*Воєнно-історичний опис..., 2022: 66*).

«Ми спершу не мали точних планів РФ, – розповів пізніше один із військовиків із оточення Президента України. – Але коли захопили під Києвом штабні документи у загиблих російських офіцерів, то все зрозуміли. Там було розписано, коли і де яке угруповання має бути, і через 72 години елітні десантники мали уже зачистити урядовий квартал у Києві. Ті саме 72 години, про які нам всі партнери говорили» (*Головко, 2023: 71; Романюк, 2022*).

Для блокування і захоплення української столиці агресор сформував два військових угруповання на російських та білоруських теренах, які діяли на кількох напрямках у межах Подільського (правий берег Дніпра) та Сіверського (Лівобережжя) оперативних районів (*Воєнно-історичний опис..., 2022: 67*).

Стратегічне значення мав міжнародний вантажний аеропорт у Гостомелі, розташований за 10 км від столиці. Близько 13.00 його атакували 20 (інші дані називають 33) бойові вертольоти Ка-52 і транспортно-бойові вертольоти Мі-8, з яких висадився російський десант. Унаслідок завданого удару українським оборонцям вдалося знищити три вертольоти та десант, а також вивести з ладу злітно-посадкову смугу. О 21.00 контроль над захопленим аеропортом українські війська відновили (*Воєнно-історичний опис..., 2022:49; Харук, 2022а: 286; Харук, 2022б:142–144*).

Аби захопити територію у Поліському ОР, агресор скористався несподіваним для українського військового керівництва напрямком з боку Республіки Білорусь – територією Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника. Не зустрівши серйозного опору на шляху до Чорнобиля та Прип'яті, він заволодів ЧАЕС, узяв у заручники її персонал і використовував територію останньої для розташування власних пунктів управління і складів. Зіткнувшись зі спротивом на підході до районних центрів, зс рф їх блокували, обходили і продовжували рухатися далі (*Рік незламності...*, 2023: 121).

Героїчну сторінку в історію оборони столиці вписав авіаційний підрозділ «Привид Києва». Так один із його пілотів на Міг-29 протягом дня 24 лютого здійснив кілька повітряних боїв, наслідком яких стало збиття шести ворожих літаків, у тому числі новітнього винищувача СУ-35 (*Воєнно-історичний опис...*, 2022: 108).

Надважливе значення зі зриву планів захоплення Києва загарбниками надавалось уповільненню їхнього просування з північно-східного та східного напрямків, де до кінця 24 лютого вони змогли заглибитися на 30 – 50 км, проте не зуміли захопити й утримати жодне велике місто. На початку масштабної війни зс рф підійшли до передмістя Чернігова, проте під тиском оборонців змушені були відступити (*Головко*, 2022: 75).

На думку експертів, будь-яка оборона столиці була приречена на поразку, якби агресору вдалося захопити Чернігів. «Поки стоїть Чернігів – триматиметься Київ. Поки тримається Київ – Україна воює. Якщо падає Київ, президент не поїхав би з Києва. Головком точно не поїхав би з Києва. Відповідно, якби впав Київ, я думаю, все посипалось» (*Романюк & Попадюк*, 2023г). Так волонтер Тарас Чмут охарактеризував ситуацію, в якій вранці того дня опинилися захисники Чернігова. Своєю чергою, про перші бої 24 лютого згадував командувач Оперативного командування «Північ» і керівник оборони міста Віктор Ніколюк: «Перші бої пішли... Я тоді знаходився в Конотопі, й вони одразу пішли – це 1-ша танкова. Вона мала вийти на Ріпки (35 км від Чернігова. – Автори) – не встигла, вийшла на Халаявину (10 км від Чернігова. – Автори), там вже були перші бої. Там одразу підбили 5 ворожих танків, було підбито декілька наших машин. Ворог намагався оточити одну з рот, лівий фланг, але вони вийшли з оточення. Командир бригади прийняв вірне рішення,

вивів їх на декілька кілометрів, провів контратаку, і завдяки цьому люди були живі. Ми втратили 2 чи 3 машини, противник теж поніс втрати – до роти ми знищили. Ворог відійшов, але потім атаки почали повторятися. І отак от пішла робота» (Романюк & Попадюк, 2023г).

У планах агресора важливе завдання відводилося швидкому захопленню Харкова, що був другим за чисельністю жителів (майже 1,5 млн) містом України, значущим військово-промисловим, транспортним і науковим центром, і, крім того, розташованим за 40 км від кордону з рф.

Із прикордонних Курської та Білгородської областей на Суми, Куп'янськ, Харків рухалося двадцятитисячне угруповання, перед яким було поставлено завдання захопити останній за два дні. За словами командувача Національної Гвардії України Олександра Півненка, який був активним учасником оборони Харкова з початку російської навали як командир 3-ї бригади оперативного призначення НГУ, агресор був упевнений, що опору йому не буде. «Зупинили колону з ОМОНОм. І там в КамАЗах були палки та щити. Куди вони їхали? Вони думали, що всі піднімуть руки і будуть зустрічати з квітами. Але такого ж не сталося» (Романюк & Попадюк, 2023г).

Варто додати також, що плану оборони Харкова, за свідченням його захисників, не існувало. Від п'ятої ранку місто опинилося під вогнем противника, який активно застосовував важку артилерію, зокрема РСЗВ «Смерч». Приблизно о 8.30 ворог атакував один із житлових районів Харкова – Салтівку. Проте захисники змусили його відійти до села Циркуни, яке він перетворив на свою базу для подальших обстрілів і штурмів (Харук, 2023: 25). «Противник поліз та пішов масовано, – згадував підполковник 92-ї бригади, що захищала місто, Петро Вітушко. – І ми цього не очікували. Ми прогнозували, що він зможе піти на Куп'янському напрямку, що ближче це буде до тодішньої смуги ООС. Але ми не думали, що все буде аж настільки. Що він піде на Харківському напрямку через Липці. Що він піде через Богодухів, Золочів. Батальйони там стояли, і артилерія, і підрозділи, але швидкість була така, що не вдавалося затримати ворога, і він деколи проходив навіть крізь наші бойові порядки. Це дуже швидко все було» (Романюк & Попадюк, 2023г).

Окупанти рухалися на місто одночасно з кількох напрямків і практично скрізь менший за чисельністю гарнізон влаштував

їм «урочистий прийом». «Перше, куди блискавично дійшов противник – до окружної дороги, і зробив там блокпост, – розповідав згадуваний уже П. Вітушко. – І саме 22-й батальйон під керівництвом командира батальйону, заступника та начальника штабу, невеликою горсткою бійців, бо їх не було багато – 20 осіб і 2 танки, відбив цей блокпост, знищив противника, змусив відступити від міста Харків на відстань кілометр-півтора і потім протягом багатьох місяців тримав противника на відстані» (Романюк & Попадюк, 2023г).

Російські війська зазнали невдачі і при спробі оволодіти Сумами та Охтиркою. І хоча ворожі танки прорвалися в центр Сум, але внаслідок вуличних боїв залишили місто. Із раніше захопленої Охтирки вони також були змушені відступити. Це дозволило затримати, а подекуди і зупинити, просування російських військ углиб української території (Головко, 2023: 76; Рік незламності..., 2023: 155).

До кінця дня 24 лютого агресор на Слобожанському напрямку пробився на 30 – 50 км від лінії державного кордону. Оборона більш-менш стабілізувалася по рубежу Довжанка, Дворічна, Артемівка, Котузівка, Харків, Дергачі, Довжик, Мураха, Охтирка, Суми (Военно-історичний опис..., 2022: 75).

Водночас істотних успіхів ворог добився на півдні. «Упродовж першої доби російським військам вдалося вийти з тимчасово окупованої території АР Крим на оперативний простір, – читаємо у «Военно-історичному описі російсько-української війни». – Російські війська вели наступ на кількох напрямках: частиною сил у напрямку м. Херсон, частиною – у напрямку м. Бердянськ, частиною – в напрямку м. Мелітополь. Упродовж першої доби наступальної операції російським окупаційним військам вдалося захопити міста Генічеськ, Мелітополь, Нову Каховку, Олешки, прорватися до Каховського водосховища, переправитись через Каховську ГЕС і встановити контроль над вхідними гідротехнічними спорудами Північнокримського каналу» (Военно-історичний опис..., 2022: 91). І далі: «Ворожі війська продовжували наступ у напрямку Запоріжжя, по лінії Херсон – Миколаїв – Одеса, в напрямку Бердянська з метою подальшого виходу до м. Маріуполь з південно-західного напрямку та повної ізоляції України від Азовського моря й утворення сполучення по суходолу з тимчасово окупованою територією АР Крим» (Военно-історичний опис..., 2022: 92).

Хочемо наголосити, що ворогу тут теж чинився серйозний опір. До речі, першим від початку повномасштабного вторгнення Героєм України став матрос, сапер інженерно-саперного відділення окремого батальйону окремої 35-ї бригади морської піхоти ім. контр-адмірала Михайла Остроградського Віталій Скакун, який 24 лютого взявся підірвати Генічеський автомобільний міст, аби перешкодити просуванню російської танкової колони. Замінувавши останній, повідомив своїм, що підриває об'єкт, але не встиг вчасно звідти відійти. Тієї ж миті пролунав вибух. Героїчний вчинок Віталія значно уповільнив просування агресора і створив сприятливі умови його підрозділу передислокуватися та зайняти оборону. Указом Президента України від 26 лютого Віталію Скакуну посмертно присвоєно звання Героя України (*Рік незламності...*, 2023: 185).

Причини згаданого вище становища на півдні полягають, зокрема, і в тому, що план оборони в Херсонській області не був належним чином втілений у життя. Певним свідченням цього було також і те, що в першій селекторній нараді з районами, організованої секретарем Ради національної безпеки й оборони Олексієм Даніловим, жоден із чиновників Херсонської ОДА чи місцевих силових органів не брав участі. «Тоді ще ніхто не знав, – згадував Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук, – що майже всі силовики втекли з міста ще напередодні, а місцеві СБУшники злили росіянам план оборони» (*Головка, 2023: 76; Романюк & Попадюк, 2023б*).

Не виключено, що є підстави говорити про зраду на високому рівні: як свідчать заяви керівництва країни і спецслужб, матеріали стосовно цього будуть озвучені після закінчення війни (*Головка, 2023: 76*).

Залучивши два кораблі Чорноморського флоту рф, бойові літаки, ворогу у перший день повномасштабної війни вдалося захопити острів Зміїний – скелястий клаптик землі в Чорному морі, поблизу Одеси. Напередодні, о 6-й ранку, з російського корабля пролунало звернення до захисників острова не брати участі у «братоубийственой війні» і обрати «правильную сторону», а за це отримати блискучі кар'єри, квартири, неймовірні зарплати та пенсії. «Примите правильное решение, останетесь живы. Для этого достаточно сообщить на 16-м канале о своем согласии и следовать

дальнішим нашим указанням. Разрядить оружие и прекратить связь со своим командованием», – закликали з російського корабля по міжнародному відкритому каналу зв'язку для суден (*Романюк & Попадюк, 2023г*).

Пізніше присутніх на острові почали лякати вбивством. Як влучно зауважили Р. Романюк і Ф. Попадюк, «тієї миті острів Зміїний був, може, найяскравішою ілюстрацією ситуації, в якій опинилася вся Україна: один на один з ворогом посеред моря невизначеності та приречення» (*Романюк & Попадюк, 2023г*). У відповідь на вищезгадане звернення ворога близько 18-ї години з боку українських захисників пролунало тепер уже всесвітньо відоме «послання» російському кораблю, яке використовували 24 лютого і пізніше скрізь в Україні, куди прийшов ворог.

У результаті нерівного бою острів був захоплений, 80 його захисників та цивільних осіб окупанти доставили до Севастополя (*Головка, 2023: 78*).

Драматична ситуація, що склалася на півдні України, породжувала загрози на інших ділянках, насамперед у зоні ООС та під Маріуполем, де готувалися до оборони. «Ми очікували, що все ж таки буде наступ, – згадував тогочасний командувач сил ООС генерал Олександр Павлюк. – Якщо він буде, то в першу чергу на угруповання Об'єднаних сил – самі боєдатні, самі готові на той момент частини, які були на території України. І ми готувалися до цього... Ми розуміли, що буде удар по флангах, розсікаючі удари, тому основні резерви зосередили на Маріупольському та Луганському напрямках. Так воно і вийшло, як ми спланували. Тому перший день, перші масивні удари, які вони запланували, пройшли не дуже... Угруповання було відсічене та оточене, а потім знищене. Тому удар був охоплюючий і розряджаючий. І такий удар був в сторону Маріуполя: між ним і Волновахою вони кидали все, що могли. Найбільшу частину російського корпусу ми там знищили. Але удар із заходу все ж таки дав відсікти Маріуполь від основних сил» (*Романюк & Попадюк, 2023г*).

Як бачимо, колосальний героїчний спротив агресору 24 лютого показав, що останній не зможе втілити в життя свій стратегічний задум блискавичної і переможної війни. Тогочасний Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний у своєму зверненні до Сил оборони

ввечері того дня наголосив: «Бліцкригу у росіян не вийшло. Вмиються власною кров'ю» (Цит. за: Головка, 2023: 79).

На закінчення процитуємо фрагмент звернення Президента України, Верховного Головнокомандувача ЗСУ Володимира Зеленського до українців наприкінці першого дня великої війни. «Сьогодні Росія, – зазначив він, – атакувала всю територію нашої держави. І сьогодні наші захисники зробили дуже багато. Захистили майже всю територію України, яка зазнала безпосередніх ударів. Відбивають ту, яку ворогу вдалося зайняти... Але зараз доля країни повністю залежить від нашої армії, наших героїв, наших сил безпеки, усіх наших захисників. І нашого народу, від нашої мудрості, і від великої підтримки всіх друзів нашої країни» (Красовицький, 2022: 19, 22).

Попереду у ЗС України та українського народу були драматичні і героїчні роки запеклого спротиву російському агресору.

Використані посилання

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 р.) (2022). Київ: Міністерство оборони України. Генеральний штаб Збройних Сил України. 114 с.

Головка В. (2023). *Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України*. Київ: Інститут історії України НАН України. 602 с.

Горбулін В., Бадрак В. (2022). *Над прірвою. 200 днів російської війни*. Київ: Брайт Букс. 280 с.

Закон України «Про основи національного спротиву» (2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2024-20#n24> (дата звернення: 21.12.2023).

Красовицький О. (2022). *Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського*. Харків: Фоліо. 383 с.

Півторак О., Савичук О. (2022). Як працює режим воєнного стану і як під час нього поводитися? *Українська правда*. 24 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/02/24/7325482/> (дата звернення: 21.12.2023).

Плохій С. (2023). *Російсько-українська війна: повернення історії*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 400 с.

Рахманін С. (2022). Catharsis now (Катарсис сьогодні). *Дзеркало тижня*. 5 квітня. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/catharsis-now-katarsis-sohodni.html> (дата звернення: 27.12.2023).

Рік незламності: крах операції «Z»: монографія (2023). Колектив авторів; за заг. ред. М.В. Ковалю. Київ: НУОУ. 320 с.

Романенко В. (2022). «Військові до останнього сподівалися, що РФ піде в наступ тільки через Донбас, – бригадний генерал». *Українська правда*. 4 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/4/7350496/> (дата звернення: 27.12.2023).

Романюк Р. (2022). Від «капітуляції» Зеленського до капітуляції Путіна. Як ідуть переговори з Росією. *Українська правда*. 5 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/05/5/7344096> (дата звернення: 04.01.2024).

Романюк Р., Попадюк Ф. (2023а). 24.02: Реконструкція. Епізод 1: Підготовка до вторгнення. *Українська правда*. 24 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/podcasts/63f90cc807994/2023/02/24/7390928/> (дата звернення: 10.01.2024).

Романюк Р., Попадюк Ф. (2023б). 24.02: Реконструкція. Епізод 2: Кабінет Залужного, наради у Зеленського, евакуація Кабміну. *Українська правда*. 9 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/podcasts/63f90cc807994/2023/04/9/7397132/> (дата звернення: 10.01.2024).

Романюк Р., Попадюк Ф. (2023в). 24.02: Реконструкція. Епізод 4. Російське вторгнення: фронти, люди й міста. *Українська правда*. 16 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/16/7424263/> (дата звернення: 12.02.2024).

Романюк Р., Попадюк Ф. (2023г). 24.02: Реконструкція. Епізод 5: Чернігів і Харків у перший день вторгнення. Окупація півдня. *Українська правда*. 19 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/19/7424751/> (дата звернення: 14.03.2024).

Указ Президента України про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 р. «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України (2022)». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/702022-41409> (дата звернення: 14.03.2024).

Харук А. (2022а). Дії російської авіації з території Білорусі під час повномасштабної агресії проти України (лютий-квітень 2022). *Військово-науковий вісник*. Випуск 38. Львів: НАСВ. С. 281–295.

Харук А. (2022б). Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*. № 4. С. 139–147.

Харук А. (2023). Харківська оборонна операція (24 лютого – 14 травня 2022 р.). *Український історичний журнал*. № 5. С. 23–34.

Виздрик В. С.

<https://orcid.org/0000-0001-5427-5825>

DOI: 10.33402/obv.2024-213-222

Розділ 13. ІМПЕРСЬКІ КОНЦЕПТИ РОСІЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

The ideology of the «Russkiy mir» as an informational component of Russian aggression against Ukraine was born in the 1990s, at the initial stage it has a theoretical, even utopian character, and manifested itself in an aggressive form at the beginning of the 21st century. This ideology has a supranational character, its sphere of cultural realization includes Ukraine, Belarus (sometimes Moldova and Kazakhstan). It opposes the collective West, identifies itself as a spiritual center, imbued with a narrative about common history, culture and religion, acts as a tool for the popularization of the Russian language and culture, where a special role is assigned to the Russian Orthodox Church. The Russian government is increasingly using ideological propaganda as a weapon to increase anti-Western sentiment among its citizens and intimidate its Western neighbors.

The Russian Federation spends enormous resources on supporting and spreading pro-Russian narratives among Europeans through a network of international exchanges and ties with universities, local right-wing, left-wing or simply pro-Russian mass media, political parties, the Russian church, a number of experts from universities, think tanks or simply journalists who position themselves as experts on Russia / Ukraine issues.

Щоб реалізувати свої геополітичні амбіції, росія вдається до використання методів «м'якої сили» для маніпулювання громадською думкою. Україні, щоб протистояти цьому інформаційному тиску з боку агресора, потрібний глибокий та всебічний аналіз феномену «русского мира», який має вплив на масмедіа, український політикум, культурне середовище і несе загрозу для державності та суспільства. Сьогодні ідеологічна складова російської агресії, її сутність та методи мають підлягати детальному аналізу, що може допомогти нам уникнути помилок і прорахунків у державній політиці та стати ключовим фактором перемоги не лише в інформаційній, а й у військовій сфері.

У сучасному світі ідеологія є базовою формою державотворення і визначальним чинником для розвитку суспільства. Нехтування ідеологічними основами призводить до руйнації державного устрою, а інколи і до зникнення самої держави.

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В. С., 2024.

Звертаємо увагу на створення ідеологічної складової сучасної росії, яка на початку 90-х років ХХ ст. розпочала проводити демократичні реформи, будувати ринкові відносини, впроваджувати культурні зміни, але так і не зуміла втілити їх у життя, тому що імперське минуле гальмувало розвиток свободи та народовладдя, яке для більшості громадян росії не було основоположним поняттям. Збереження федеративного устрою держави політична еліта вбачала в авторитарному контролі багатонаціональних регіонів росії. Не дивно, що забезпечення демократичних цінностей на таких ідеологічних засадах виявилось утопією, як і комуністична ідеологія часів СРСР, що спричинила ідеологічний вакуум та створила нову ідеологему під назвою «русский мир», основою якої є російський націоналізм, що базується на ностальгії за російською імперією та Радянським Союзом. Яскравим підтвердженням цього є їхня державна символіка, де поєднано гімн СРСР та герб і прапор царської росії, цей сурогат мав підтвердити велич імперських та радянських часів.

Доктрина «русского мира» стала основою для експансіоністської політики путінської росії, яка зародилася на тлі економічних потрясінь 1990-х років у колі російських інтелектуалів. На факультеті іноземних мов у МДУ в 1994 році була створена кафедра «Порівняльного вивчення національних літератур і культур», базовою дисципліною якої був предмет «русский мир», основна увага зосереджувалася на «российской цивилизации», яка згодом набула загальноросійського значення, в результаті чого виникли три поняття: цивілізація, східне християнство і «русский мир». Один із ідеологів цієї концепції П. Щедровицький наполягав на тому, що всі, хто говорять російською мовою, незалежно від національності, громадянства та їхньої власної волі є потенційними громадянами рф. Ідеологема «русского мира» використовує у своїй риторичі шовіністичні, расистські, ксенофобські ідеї та заклики, метою яких є насильницьке розширення імперського простору під приводом особливої цивілізаційної місії. Для обґрунтування претензій на глобальне панування було сконструйоване вчення, яке позиціонує її як захисника православної духовності від «західних цінностей» (Волкова, 2016).

У формуванні сучасного варіанта гібридної ідеології «русского мира» активну участь бере РПЦ. Її глава К. Гундяєв вважає, що ядром «русского мира» є росія, Україна, Білорусь, а церква

називається російською не за етнічною ознакою. Ця назва вказує на те, що РПЦ виконує пастирську місію серед народів, що приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину. Звідси випливає, що Україна не може бути самостійною державою, українців та білорусів не існує, бо вони – частини російського народу, а росія є «духовною цивілізацією», що веде боротьбу зі «світовим злом Заходу... (пер. Авт.)» (*Выступление, 2009*).

У російських політичних колах період існування СРСР сприймається як «золота епоха», а крах СРСР – «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття» (*Мищенко, 2022*). Ідея «повернення колишньої величі СРСР» є одним із ідеологічних постулатів політикуму рф, який мав би забезпечити великодержавні амбіції влади, про що пише російський аналітик А. Кольєв: «Завдання російської національної ідеології – сформувати програму переходу від нинішнього морокового стану країни до нової імперії... (пер. Авт.)» (*Рашизм і фашизм: знайдіть дві відмінності, 2022*). Імперська ідеологія на сьогодні є синтезом комуністичної ідеології російського православ'я, євразійства та національно-консервативних ідей, сучасне російське суспільство не скеровано на модернізацію та культурний розвиток, а звернене до минулого, в якому панує агресія, де не шкодують ні своїх, ні чужих.

З розпадом СРСР та припиненням існування військово-політичного блоку Варшавського договору здавалося, що протистояння в період холодної війни між Сходом і Заходом залишилося в минулому і світ вступив у новий період, в якому немає місця протистоянню на глобальному рівні. Оскільки росія стала на шлях демократичного розвитку, то й причин для глобального антагонізму вже не мало би бути. Однак через тридцять років стало очевидним, що подібні очікування були ілюзією, а людство фактично знову опинилося в стані нової світової війни, так звана «путінська ідеологія», яка презентувала себе на світовій арені як державу свободи особистості, миру та демократичних цінностей, а виявилось, нічого спільного з цими цінностями не мала, тому період холодної війни зараз сприймається як епоха відносної стабільності.

Сучасною державною ідеологією рф є ідеологема під назвою «русский мир», що є формою етнорасового релігійного фундаменталізму, який протистоїть західній цивілізації, що повністю копіює нацистську ідеологію.

Аналізуючи цей ідеологічний штамп, Я. Грицак стверджує, що «...головна різниця України і Росії полягає не так в мові, хоча мови різні, не так в релігії, хоча релігії теж різні, як у політичних традиціях, стосунках між державою і суспільством. Міф «русского мира» маскує велику російську невдачу, що росія так і не змогла модернізуватися» (Грицак, 2022).

Від середини 2000-х років концепція «русского мира» поступово стала одним із основних векторів у зовнішній політиці Кремля. Один із владних ідеологів В. Сурков, який займався впровадженням цієї доктрини в життя, наголошував: «Для мене що таке "русский мир"? Це всюди, де люди говорять і думають російською. Це там, де, можливо, вони не говорять і не думають російською, але де вони дуже поважають російську культуру. Там, де вони бачать у російській моделі національного розвитку альтернативу для того, що у них є вдома. Там, де люди бояться російської зброї...(пер. Авт.)» (Архітектор, 2022).

Сучасна російська ідеологія, як і німецька ідеологія націонал-соціалізму, використовувала риторичку політичного консерватизму, основною ознакою якої є зовнішня експансія. На думку політичного експерта М. Міщенка, «Агресивні дії Радянського Союзу на міжнародній арені були інструментом утвердження і поширення комуністичної ідеології, але в росії все відбувається навпаки – за відсутності повноцінної ідеології сама по собі агресія стає ідейним стрижнем, на якому тримається російське суспільство, а вся ідеологія спрямовується на обґрунтування і виправдання агресії (у тому числі й необхідністю "боротьби за мир")» (Мищенко, 2022).

Основні постулати цієї ідеології базуються на романтизації війни, культу лідера, євразійського простору, а суспільство є заручником державної політики, де агресія стає самоціллю, яку неможливо зупинити, наївне бачення мають ті, хто сподівається на мирне вирішення питання війни.

В основі цієї ідеологеми лежить сакралізація армії та народу, російські ідеологи намагаються надати цьому поняттю космічного виміру, який би мав релігійне підґрунтя, на цьому тлі виникає риторика боротьби зі злом, що виправдовує будь-яке насильство, де людське життя не сприймається як цінність (Волкова, 2016).

Філософ В. Єрмоленко наголошує, що російська ідеологія виконує функцію стигматизації, яка призводить до розпалювання

ненависті та виправдання тяжких злочинів гуманними мотивами і цілями, так само, як і дві злочинні ідеології ХХ ст. – націонал-соціалізм та комунізм (Єрмоленко, 2018).

Необхідно зазначити, що на початку ХХІ століття російська пропаганда швидко заповнила телевізійний простір росіян та прихильників за межами росії, розпочався процес повернення імперської величі, що стало початковим етапом агресії в Грузії, а в 2014 році і в Україні.

У публічних промовах путін акцентує увагу на ідеї стосовно особливої цивілізаційної місії росії: «Росія має не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона має її примножити, вона має бути затребувана нашими сусідами та партнерами... (пер. Авт.)» (*Україна та проект «русского мира»*, 2014: 3-4). Тобто ця ідеологія не обмежується територією росії та російським етносом, а прагне до розширення сфер впливу поза її межами. Ідеологія політичного «російського месіанства» полягає в тому, що тільки росія здатна врятувати християнський світ від загибелі. Ще однією із форм «російського месіанства» є ідеологія євразійства, яка полягає в системі культурних і світоглядних орієнтирів, що покликані відкрити тільки їм властивий духовний та політичний шлях розвитку, відмінний від західного світу (Дубов, 2016).

Свою сучасну агресивну політику рф пояснює тим, що Захід та НАТО мають наміри знищити російську державність. Сьогоднішні реалії в росії – це повернення до тоталітарних порядків часів СРСР, прикладом може слугувати інтернет-простір, який знаходиться під контролем держави, а громадяни, які користуються VPN-сервісами, стають злочинцями, оскільки підлягають під законодавчу заборону.

Підтвердженням цієї ідеологічної «маячні» є відомий наратив кремлівського диктатора про те, що «ніякої історичної основи для уявлень про окремий від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців та білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики», поєднане з «ідеологією агресії» як домінантною ідеологемою, що зробило напад росії на Україну лише питанням часу (Мищенко, 2022).

Для сучасної росії ідея захоплення України стала системоутворювальним ідеологічним чинником, що значною мірою поєднує конфесійне православ'я, геополітичне євразійство, яке об'єднане в суспільно-політичну систему цієї країни. Тому необхідно зазначити, що невдача у війні з Україною може мати для

російського політичного режиму той самий ефект, що і провал побудови комуністичного суспільства для СРСР. Напередодні повномасштабної війни В. Мединський – керівник російського військово-історичного товариства та голова російської делегації на переговорах з Україною, заявляв, що «сучасна держава, яку ми звикли називати Україною, – історичний фантом, скроєний конкретними тактичними рішеннями конкретних політиків у конкретних обставинах... (пер. Авт.)», коли стало зрозуміло, що війна йде не за планом агресора (взяття Києва за три дні), його думка змінилася: «...тепер на кону перебуває саме існування Росії як російської цивілізації... (пер. Авт.)» (*Мединський, 2021*).

В ідеологічній експансії проти України застосовується весь дискредитаційний арсенал, від інформаційних засобів пропаганди до прямої військової агресії, а саме: інформаційна війна, колабораціонізм, дискредитація державних інституцій на світовому просторі, підтримка проросійських сил в європейських країнах. Росія заявляє про намір повернути Україну під свій вплив та блокувати євроатлантичний курс, намагається порушити європейську єдність і дискредитувати демократичні цінності, посилити вплив та контроль над процесами на континенті, встановити новий устрій і порядок в Європі за російським сценарієм (*Божко, Гвоздь, 2019*).

Росія роками вела інформаційну пропаганду серед українського політикуму та в медіапросторі, що дало можливість агресору мати не численний, але лояльний «електорат» серед українського політичного та культурного істеблішменту. Після вторгнення росії на територію України значна частина аудиторії російських ЗМІ в українському суспільстві вийшла з-під їхнього впливу та пропаганди. Російська пропаганда стає більш радикальнішою для внутрішнього споживача на пострадянському просторі, а на Заході перетворилася на інструмент шантажу. На найбільш пропагандистських каналах російського телебачення («Росія-1», НТВ та Перший канал) понад 60 – 70 відсотків росіян отримують інформацію, третина ефіру якої присвячена Україні, в російському медіапросторі українська тематика була присутня завжди, вона залежала від політичної сили, яка була при владі та наскільки ця влада є лояльною до росії (*Україна та проект «русского мира», 2014: 38–47*).

Усвідомивши, що Україна обирає європейський шлях розвитку, а не «митний союз», російська ідеологічна машина представляє

учасників «Революції Гідності» як маргінальну силу, а зміну влади, яка була обрана за демократичним принципом, – державним переворотом. Як приклад ми можемо згадати листопад 2013 року, коли на каналі «Росія-1» вийшов сюжет, на якому показано, як американці навчають українську молодь мітингувати, наголошуючи при цьому, що Україною керує США. Так використовувався старий радянський шаблон російської ідеологічної пропаганди (*Благодарний, 2015*).

Виправдовуючи свою агресію в Україні, російські пропагандисти починають наповнювати ефір історіями про побиття російськомовних українців, «розп'ятого хлопчика», вбивство мирного населення на Донбасі, про «нацистів» і «фашистів».

Необхідно зазначити, що перед захопленням Криму та війни на Донбасі російській ідеологічній пропаганді вдалося переконати росіян, що в Україні внутрішній конфлікт, а військові дії – виключно гуманітарна допомога «східноукраїнському ополченню». З 2021 року почалася нова хвиля ідеологічного мракобісся в російському медіапросторі, де «українське питання» вийшло на перший план. Міжнародні аналітики дають цим агресивним висловлюванням пояснення, що російська влада таким чином шукала привід до війни – «casus belli».

З початком широкомасштабних воєнних дій російська пропаганда нав'язує своє розуміння як своїм громадянам, так і світовій спільноті, що таке «денацифікація» та «демлітаризація», після провалу «спеціальної воєнної операції» змінюється офіційна риторика, в хід ідуть інші «ідейні скрепи» про захист російською армією російськомовних українців, з'являється слово «війна», але воно не пов'язане з Україною, а з США та НАТО, акцентуючи увагу на відновлення «історичної справедливості». Не потрібно нівелювати ще одну пропагандистську мету, яка має внутрішньоросійський характер, а саме запобігання можливої революції в самій росії.

Російська пропаганда спрямовує свій наратив і на країни Західної Європи, щоб змусити Україну капітулювати – ніби іншої альтернативи немає – вкидаючи меседжі про втому цивілізованого світу від війни, нестачу газу, українських біженців, «ядерний шантаж». На сайті «Russia Today» акцентується увага про проблеми європейців з медициною, економікою, пандемією, аж до зміни клімату. Один із дієвих способів боротьби з ідеологічними наративами «русского мира» в масмедіа є запрошення

лідерів західного світу відвідати Україну та побачити на власні очі злочини окупантів у визволених містах Київщини: Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших.

Російська імперська пропаганда спекулює на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях українців, які живуть в різних географічних регіонах держави, що перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності через штучно створену російськими ідеологами «східноправославну» цивілізацію та ідею про «непорушну братську єдність двох народів» (Волкова, 2016).

Ідеологічна пропаганда рф використовує засоби масової комунікації в якості інструменту в інформаційному просторі для впливу на українську суспільну думку з використанням мережевого ресурсу, це простежується через онлайн-джерела, друковані ЗМІ, телебачення, музику, кінематограф, театр тощо (Хардель, Мельник, 2019). Державні органи влади рф постійно забезпечують пропагандистську тематику і здійснюють контроль над онлайн-майданчиками із залученням великої аудиторії, де просувається власний контент в рамках ідеологічної російської пропаганди, створюючи негативний образ України та української історії загалом. Ми повинні протидіяти російській пропаганді, створюючи власний якісний медіапродукт на протигагу російсько-радянському нарративу.

На замовлення громадської організації «Детектор медіа» фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова в кінці грудня 2021 року було проведено загальнонаціональне дослідження щодо інформаційного впливу російських засобів масової комунікації в Україні. Було встановлено, що інформаційний вплив росії в Україні знижується (російський медіапростір охоплює лише 5% глядачів). Причиною таких змін, на думку аналітика Фонду «Демократичні ініціативи» П. Бурковського, є те, що «Росія втрачає свій вплив в Україні внаслідок власних дій, третій рік ми бачимо позитивну тенденцію, яка відбувається за рахунок зміни поглядів наших співгромадян, які мешкають у південних і східних областях, які традиційно були більш вразливими до меседжів кремлівської пропаганди та дезінформації. Головним чинником, який на це впливає, є російська агресія» (Бурковський, 2022).

Згуртованість українського суспільства слугує адекватною відповіддю на російську ідеологічну загрозу. З початком військової агресії рф проти України почався процес очищення українського суспільства, політичних еліт, в результаті якого з'явилися такі поняття, як «моральний виродок» і «прихильник росії».

Проведений аналіз дослідження ідеологічної складової російської агресії та її вплив на українське суспільство дає підстави стверджувати, що сучасна українська молодь стане поколінням переможців без комплексу меншовартості, без пам'яті історичних помилок, з почуттям власної гідності. Війна нарешті позбавила переважну більшість наших громадян ілюзорного бачення цінностей «руського мира», «братнього народу» та мирного співіснування з авторитарною державою імперського типу. Важливим чинником у формуванні української політичної нації, національної консолідації та виокремлення української ідентичності став вплив війни та ідеологічної пропаганди рф.

Використані посилання

Архітектор «руського мира»: хто такий Владислав Сурков і чому Путін «взяв його у тісні руки». 22.04.2022. URL: <https://kontrakty.ua/article/196229>

Благодарний А. (2015). Організаційні аспекти протидії інформаційній агресії як складовій гібридної війни. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. № 3. С. 48–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2015_3_8

Божко В., Гвоздь В. (2019). Особливості та уроки гібридної війни Росії проти України. URL: <https://bintel.org/ua/wp-content/uploads/2020/02/%D0%91%BE%D0%B6%D0%BA%D0%BE.jpg>

Бурковський П. (2022). Росія втрачає свій вплив в Україні. URL: <https://detector.media/infospace/article/196499/2022-02-15-rosiya-vtrachaie-sviy-vplyv-v-ukraini-detektor-media-prezentuvav-sotsiologichne-doslidzhennya-mediaspozhyvannya/>

Волкова Є. (2016). Ідеологія «руського мира» як релігія війни. URL: <https://zbruc.eu/node/51719>

Грицак Я. (2022). Як виник міф про братні народи. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynuk-mif-pro-bratni-narody>

Дубов Д. (2016). Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни. *Стратегічні пріоритети*. № 3. С. 86–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_3_12

Єрмоленко В. (2018). *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть*. Київ: Дух і Література. 480 с.

Мединский В. (2021). Семь тезисов об истории. RT на русском. URL: <https://russian.rt.com/opinion/792975-medinskii-istoriya-tezisy>

Міщенко М. (2022). Протистояння двох суспільних систем: наймасштабніша ідеологічна містифікація XX століття. URL: <https://razumkov.org.ua/avtor/mykhailo-mischenko>

Міщенко М. (2022). Рашизм і фашизм: знайдіть дві відмінності. URL: <https://uain.press/articles/rashizm-i-fashizm-znajdit-dvi-vidminnosti-1551222>

Україна та проект «русского мира» (2014). Аналіт. доп. С. Здіорук, В. Яблонський, В. Токман [та ін.]. Київ: НІСД. 80 с.

Хардель Р., Мельник О. (2019). Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах. *Військово-науковий вісник*. Випуск 32. С. 217–227.

Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

Передерій І. Г.

<https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Гула Р. В.

<https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

DOI: 10.33402/obv.2024-223-241

Розділ 14. КОНСЦІЄНТАЛЬНА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

The priority of the information confrontation in the postmodern era is the change of the nation's mentality and the deformation of the patterns of national memory, which is vividly reflected in the events of the Russian-Ukrainian war. Complex transformational processes in the development of the modern library system, the problem of determining its role and place in the protection of national cultural heritage, countering attempts to purposefully plant enemy cultural values to the Ukrainian state in the conditions of the complex use of information warfare's means are given in conditions of the conscientious war.

The purpose of our scientific research is to reveal the essence of the sociocultural dimension of conscientious war (war for consciousness) in its components. This is an archaeological war and a falsification of history. To reveal and determine the potential of the functioning of library, archive and museum systems in the context of conscious war in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

It is proven that archival, library and museum systems, as a traditional collector and translator in time and space of documented knowledge, a guardian of the national cultural heritage, become an object of influence and manipulation in the conditions of conscientious war. At the same time, they can and should be an effective tool of informational and psychological confrontation. The role and place of cultural heritage institutions in the war for consciousness – the archaeological war and the rewriting of history – is revealed. A number of forms of conscientious war in the confrontation of the Russian-Ukrainian war are characterized.

For the first time, an attempt was made to comprehensively analyze the role of archives, libraries, and museums in the war of consciousness. The tasks and functions of archives, libraries, museums as an effective tool for protecting the national information space in the conditions of the Russian-Ukrainian war are specified.

У часи жорстокої російсько-української війни українське суспільство перебуває у фазі світоглядного протистояння смислів – протистояння ординської імперії та республіки, протистояння

Передерій Ірина Григоріївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава.

Гула Руслан Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків.

© Передерій І. Г., Гула Р. В., 2024.

авторитаризму і демократії, протистояння, по суті, минулого та майбутнього. І наша стаття присвячена саме такому протистоянню.

Інтенсифікація гострої фази російсько-української війни суттєво загострила загрозу розмивання культурного ядра та світоглядних констант суспільства за допомогою маніпулятивних технологій пролонгованої дії з боку нашого противника.

Актуальність теми інформаційного протиборства дозволяє нам розкрити потенціал належного функціонування документно-інформаційних установ, які також є за своєю сутністю інституціями національної історичної пам'яті, таких, як бібліотеки, архіви, музеї – з погляду теорії консцієнтальної війни. Бо ця теорія наразі активно зреалізовується у маніпулятивних практиках ворога. А саме цей потенціал визначає ефективні інструменти загального захисту світоглядних цивілізаційно-ментальних основ українського суспільства. Значною мірою ці основи визначаються конструктом національної історичної пам'яті. Вона увиразнюється на рівні особистого, спільнотного, а також державного досвіду.

Можна стверджувати, що наразі *історична пам'ять розглядається як складна конструкція, процес, який використовується «для з'єднання минулого з сьогоденням і майбутнім».*

Політика національної пам'яті як явище має достатньо тривалу історію. В європейських державах вона почала виявлятися з моменту виникнення етнічної самосвідомості, а також формування національної ідеї. Саме з того часу виникає й політика етнічної, національної пам'яті, яку здійснюють суспільні чи владні інститути. В українських землях, як свідчить історичний досвід, здійснення такої політики щодо українців чужою владою мало або агресивний, або інтернаціональний (чи псевдоінтернаціональний) характер. І лише після проголошення незалежності України ця політика почала складатися в нових реаліях власного державотворення, однак і за ці понад чверть століття зазнала істотних різких коливань на рівні державних інституцій.

Загалом, у державах, які виникли на руїнах СРСР, а також у країнах Європи, які належали до колишнього «соціалістичного табору», паралельно зі становленням нової пострадянської чи постсоціалістичної державності відбуваються активні процеси відродження національних цінностей.

Натомість у росії триває процес відвертого повернення до консервативних цінностей дорадянського часу, які еkleктично поєднуються з окремими цінностями радянської ідеології, даючи підстави твердити, що це повернення насамперед до цінностей, які є основою імперського існування росії. Сучасні процеси формування та трансформування історичної пам'яті, як громадян України, так і громадян ворожої держави рф, тісно пов'язані з концептом консцієнтальної війни. Тож звернемося до цього поняття.

Консцієнтальна війна у науковому дискурсі розглядається дослідниками як одна з найефективніших та найнебезпечніших форм інформаційного протиборства. Це поняття було введено до наукового обігу ще 1996 р. російськими дослідниками Ю. Крупновим та Ю. Громико. На нашу думку, **консцієнтальна війна** – це війна психологічна за формою, цивілізаційна за змістом та інформаційна за засобами, метою якої є знищення або деструкція інтелектуального ресурсу нації та руйнування її універсальних настанов. Стисло сутність консцієнтальної війни можна визначити як війну смислів або війну на ураження свідомості (*Гула, Дзьобань та ін., 2020: 139*).

Головним об'єктом і суб'єктом такої війни стає «культурний капітал» суспільства: людина, культурна спадщина, інституції культури та збереження і транслювання історичної пам'яті – бібліотеки, музеї, архіви. До **ключових складників** консцієнтальної війни ми відносимо так звану археологічну війну та «переписування історії». **Ми приділимо увагу лише першому складникові – археологічній війні.**

Археологічна війна – це форма цивілізаційно-ментального, інформаційного, соціокультурного та збройного протистояння між державами, етносами, націями, спільнотами з метою або збереження свідоцтв матеріальної культури автохтонного етносу, а в бібліотеках, архівах та музейних сховищах – автентичних матеріальних субстратів їхньої духовної культури нації або розмивання культурного ядра та ментальних засад народу держави-конкурента (противника, ворога) шляхом свідомого знищення, як правило, сакральних, «серцевих» пам'яток історії та культури певної цивілізації: будівель, пам'яток, творів мистецтва та письмових джерел (*Інформаційне протиборство..., 2023: 118*).

В археологічній війні умовно можна виділити **два блоки** – **оборонний і наступальний**, кожен з яких представляє низку форм цього складника консцієнтальної війни. Розглянемо ці форми детальніше.

Наступальний блок використовує наразі держава-агресор. Він представлений такими формами:

1. Свідоме знищення пам'яток історії і культури.

Не маємо жодного сумніву, що РФ здійснює цю форму консцієнтальної війни, адже окупанти завдають шкоду не тільки життю людей, житловим будинкам та інфраструктурі населених пунктів, але й вітчизняним закладам культури, що є зберігачами українського культурного капіталу – бібліотекам, архівам та музеям, пам'ятникам історії та культури, меморіалам.

Конвенція про захист культурних цінностей у ході збройного конфлікту (прийнята у Гаазі 14 травня 1954 р.) забороняє використання архітектурних пам'яток історії та культури «з метою, яка може призвести до руйнування або пошкодження цих цінностей у ході збройного конфлікту», постулює необхідність «припиняти будь-які акти крадіжки, пограбування або незаконного присвоєння культурних цінностей у будь-якій формі, акти вандалізму щодо зазначених цінностей». Однак російська армія вимоги цієї конвенції грубо порушує (*Конвенція..., 1954*).

Ворог не випадково намагається знищити, зокрема, архівні документальні, музейні колекції, бібліотечні фонди, пам'ятки культури, бо саме вони і є носіями знання, яке формує відповідні наративи історичної пам'яті, впливає на процеси національного усвідомлення українського громадянства.

Наприклад, на Запоріжжі окупанти замінували територію археологічного комплексу «Кам'яна Могила», що поблизу Мелітополя. На його території збереглися кілька тисяч стародавніх наскельних зображень петрогліфів періоду від пізнього палеоліту до Середньовіччя. З особливо резонансних руйнувань – знищений у ніч на 6 травня Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди на Харківщині, а також історико-краєзнавчий музей у Іванкові Київської області, де зберігалось близько двох з половиною десятків творів усесвітньо відомої художниці Марії Примаченко (*Schofield, 2022*).

Щодо бібліотек, то лише на Харківщині за п'ять перших місяців війни знищено 10 закладів, близько третини опинилися в окупації, де ворог активно знищував частину їхніх фондів. Адже, як засвідчують самі бібліотекарі, після початку повномасштабної війни найбільшим попитом у бібліотеках громад Харківської області користуються книжки українських авторів та українською мовою (*Близько 10 бібліотек Харківщини..., 2022*).

В окупованому Маріуполі рашисти вдалися до інвентаризації бібліотек з метою вишукування виявів «екстремізму». До «екстремістських» зарахували всі підручники історії України, літератури та взагалі україномовні – дитячі книжки, художню та наукову літературу (*В окупованому Маріуполі...*, 2022). Книги з історії України цілеспрямовано були вилучені окупантами з бібліотек і в Мелітополі з аргументацією, що вони «просувають ідеї націоналізму» (*Окупанти воюють з книгами...*, 2022).

Отже, ворог намагається повністю нівелювати українську ідентичність і натомість насадити власну.

Ця форма археологічної війни болісно торкнулася й вітчизняних архівів. Так було знищено архівний підрозділ у Чернігівському управлінні СБУ, який зберігав, зокрема, й документи радянських спецслужб, які мають виняткове історичне значення щодо викриття злочинів радянського тоталітарного режиму. Це документи, що відображають репресії українців, радянську політику Великого терору, боротьбу з дисидентами тощо (усього – понад 12 тис. архівно-кримінальних справ і інших архівних документів) (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

У Бучі окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола, а також архіви політв'язня радянської системи, жертви каральної психіатрії Миколи Плахотнюка (*Окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола...*, 2022). Отже, рашисти безперечно воюють з історичною пам'яттю та бажанням наших громадян бути українцями.

2. Мародерство культурних цінностей.

Воно має на меті викрадання об'єктів матеріальної та духовної культури державою-агресором після окупації території держави-жертви. Після 2014 р. з окупованого Криму до Ермітажу було доправлено колекції артефактів «Херсонеса Таврійського», Музею Тавриди в Сімферополі, Історико-культурного музею-заповідника в Керчі. А 2016 р. в Третьяковській галереї на виставці до 200-річчя з дня народження І. Айвазовського експонували 38 робіт, вивезених з Феодосії, які сам художник свого часу передав у спадок рідному місту (*Украдене щастя...*, 2022). Після 24 лютого 2022 р. Крим став осередком, куди російські окупанти почали звозити скарби, вилучені з українських музейних закладів після повномасштабного вторгнення. Загалом після захоплення росією Криму Інтерпол заявив про розшук 52 картин українських художників, незаконно переданих до художнього музею в Сімферополі (*Крадучи мистецтво України...*, 2023).

За час окупації Маріуполя російські війська спустошили і знищили два музеї міста – краєзнавчий і художній. Вони викрали понад 2 тис. експонатів: живопис, археологічні знахідки та книги. Зокрема, це 700 унікальних експонатів медальєрного мистецтва Юхима Харабета; картини Архипа Куїнджі «Червоний захід», «Осінь», «Ельбрус»; картину Івана Айвазовського «Біля берегів Кавказу»; стародавні ікони та Євангеліє 1811 р.; твори скульптора Володимира Беклемішева; унікальний рукописний сувій Тори. Для того, аби зберегти експонати, музейники, як і в Другу світову, навіть замурували експонати у стіни та закопували в землю. Так, за словами співробітників Мелітопольського краєзнавчого музею, ховали скіфське золото, допоки його не знайшли окупанти (*Росіяни вивезли з музеїв Маріуполя...*, 2022).

До речі, є міжнародна група вчених та експертів із цифрових технологій, яка спеціально відстежує крадіжки історичних артефактів із України до росії під час повномасштабного вторгнення. З лабораторії в американському штаті Вірджинія представники групи стежать за розграбуванням та знищенням культурних цінностей із початку вторгнення росії в Україну. Вони виявили закономірності у злочинах. Зокрема зауважили зосередженість росіян на скіфському золоті. На їхню думку, «все це є частиною стратегії підриву ідентичності України як окремої країни, з претензією на законне володіння Росією усіма їхніми експонатами» (*Рощина О.*, 2022).

Для нас такий висновок міжнародних експертів є очевидним, адже Московщина вдавалася до привласнення української культурної та історичної спадщини неодноразово протягом своєї історії, її «велика культура» у всі часи спиралася на мародерство. Згадаємо історичний факт, коли одна з найвідоміших православних святинь, Вишгородська ікона Божої Матері, була викрадена з монастирської церкви Вишгорода володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським 1155 р. й вивезена до Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі. Пізніше вона з'явилася у Москві під назвою Володимирської ікони Божої Матері, на ній коронувалися усі російські царі, а тепер перебуває в Третьяковській галереї. І саме про неї шовіністи сьогодні кажуть: «Де вона – там Русь» (*Украдене щастя...*, 2022). Зважаючи на псевдоісторіографічні російські концепти, зокрема, й щодо належності назви «Русь», всі ці факти вкладаються в один логічний ланцюжок, який не потребує додаткових коментарів.

Загалом факти варварського нищення української культурної спадщини росією викликали широкий резонанс у міжнародному співтоваристві. Так The New York Times опублікувала розслідування, як мародери РФ у погонах позбавляли нашу країну історичних скарбів. Зокрема, у публікації наводяться слова директорки Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка Аліни Доценко про те, що картини «вантажили як сміття». Цей музей оточили солдатами та технікою, щоб безкарно грабувати його протягом 4-х днів – з 31 жовтня по 3 листопада 2022 р., тобто перед самим визволенням міста. З Херсона загарбники вивезли, за найскромнішими оцінками, 15 000 артефактів: картини, книги, бронзові статуї, іконопис, монети, кераміку, ювелірні прикраси тощо. Зокрема, серед украдених експонатів були роботи Івана Айвазовського, Олексія Шовкуненка, Миколи Пимоненка, Августа фон Байєра, ікони «Юрій Змієборець зі святими апостолами Петром і Павлом», «Богородиця Вгамуй мої печалі» та інші. Про те, що це не ініціатива рядових мародерів, а санкціонована кремлем операція, яку можна кваліфікувати як агресивну атаку на українську ідентичність, зокрема, свідчить і той факт, що зі згаданого музею в Херсоні було вкрадено навіть електронний каталог-опис картин (*Шокань, 2022*).

За висновком американських журналістів, окупанти викрали в Україні десятки тисяч мистецьких цінностей. Це найбільше пограбування мистецтва з часів Другої світової війни, мета якого позбавити Україну її культурної спадщини. Журналісти вважають, що ці крадіжки є «широкомасштабним нападом на українську гордість, культуру та ідентичність, що відповідає імперській позиції президента Росії Владіміра Путіна, який постійно принижував ідею України як окремої нації» (*Крадучи мистецтво України..., 2023*).

Від мародерства неабияк страждають і вітчизняні архіви. На захоплених тимчасово окупованих територіях, де ворог провів «повномасштабну анексію», за твердженням очільника Укрдержархіву А. Хромова, така анексія передбачала й крадіжку архівних документів з метою включення їх «до складу російського архівного фонду», подібно, як це було 2014 р. під час анексії Криму. Тоді росія в порушення міжнародного права і свого власного законодавства у сфері архівів та інформації, без проведення експертизи цінності, незаконно привласнила документи держархівів в АР Крим та м. Севастополя, а також держархівів Донецької та

Луганської областей, які не були евакуйовані, включивши їх до складу архівного фонду рф. На території так званих ДНР/ЛНР було започатковано такі собі «квазі» архіви. При цьому документи, створені за часів незалежності України з 1991 по 2014 рр., також були визнані державою-агресором документами «з історичного минулого Росії» (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

На запитання, для чого російській стороні українські архіви, очільник Державної архівної служби України зазначив, що це «частина пропаганди країни-агресора», Росархів працює на державну машину пропаганди. Так керівник Росархіву, демонструючи окремі архівні документи, офіційно підтверджує «історичну справедливість» агресивної війни росії проти України, заперечує існування України.

Мародерство культурних цінностей відбувається не лише у безпосередній фізичній формі. Росія століттями неправомірно заявляла (і досі продовжує заявляти) свої права на українську культурну спадщину, що, насправді, їй не належить. Причини цього є доволі очевидними – таким чином кремль намагається підтримувати сформовану протягом сотень років ілюзію «величчя» власної культури. Мова про спадщину не лише українських за походженням діячів культури, як-от Микола Гоголь, Дмитро Бортнянський, Володимир Боровиковський, Дмитро Левицький, Ілля Ріпін, Сергій Корольов та багато інших, а й представників інших народів, що формувалися і творили в Україні. Так росіяни позиціонують Олександру Екстер, Сою Делоне, Архіпа Куїнджі, Івана Айвазовського, Казимира Малевича та багатьох інших «своїми» художниками (*Що привласнила Росія*, 2022).

3. Реанімація символічних культурних архетипів – поновлення пам'яток матеріальної культури, які несуть у змісті основи ментального коду держави-агресора.

У своїх намаганнях реанімувати імперську державу-«франкенштейна» як еkleктичну суміш царської росії та Радянського Союзу, ворог намагається реанімувати на окупованій території відповідні пам'ятники і меморіали. Так в окупованих росіянами Генічеську та Новій Каховці Херсонської області на центральних площах російські військові встановили пам'ятники В.І. Леніну.

На початку травня 2022 р. до захопленого Маріуполя приїхали російські посадовці. З собою вони привезли й урочисто встановили пам'ятник «бабусі з радянським прапором», яка ненадовго

стала одним із символів російського вторгнення в Україну. Приблизно тоді ж російські військові в селищі Мангуш під Маріуполем знесли український пам'ятник гетьману Петру Сагайдачному – українському воєначальнику XVII ст., який, зокрема, організовував походи на Москву. Ще одним зухвалим прикладом стало встановлення в окупованому Мелітополі пам'ятника Павлу Судоплатову – радянському чекісту, вбивці Євгена Коновальця та активному борцю з ОУН та УПА (Голубева, 2022).

Завзятість, з якою окупанти беруться до справи встановлення таких пам'ятників, має очевидне пояснення. На думку росіян, вони мають нагадувати своєю присутністю про культурну матрицю, в яку потрапило населення.

В археологічній війні як компоненті війни консцієнтальної **Україна не лише є жертвою, вона активно чинить опір і наразі здебільшого вдається до оборонних її форм (хоча, безумовно, з кардинальною зміною військово-політичної обстановки восени 2022 р. і переходом ЗС України до контр-наступальних дій з подальшим звільненням окупованих територій, Україна також вдається і до наступальних форм** – наприклад, до демонтажу пам'ятників та інших російських імперських та радянських символів, до того ж цей процес набирає обертів не лише на звільнених від окупації територіях, а й там, де окупації не було, але відповідні пам'ятки залишилися). Цими **оборонними формами археологічної війни наразі є такі.**

1. Порятунком документно-інформаційних установ (музейів, бібліотек, архівів) та їхніх фондів, об'єктів культурної спадщини в умовах війни.

Здійснюються цілеспрямовані заходи з урятування цінних у духовному, культурно-історичному сенсі, матеріальних, а серед них і багатющих документних колекцій на відповідних територіях. Архівні установи взяті під охорону Національної гвардії. Де це можливо й актуально, Укрдержархів координує і допомагає військовим адміністраціям з евакуацією фондів. Державні архіви Луганської та Донецької областей фактично повністю евакуйовані в інші місця. Але це невеличка частина, яка зібрана Україною протягом 8 років, тобто з 2014 по 2022 рр. на підконтрольній території. Ведеться робота з евакуації зі сходу інших колекцій. Здійснюється облаштування резервних архівних сховищ, де передбачено розміщення евакуйованих архівних документів з місць ведення активних бойових дій.

Державна архівна служба України також підтримує неперервну комунікацію з міжнародними партнерами задля збереження цінної документної спадщини, зосередженої в українських архівосховищах. Зокрема, у рамках перебування в Солт-Лейк Сіті (США) очільник Укрдержархіву Анатолій Хромов мав 9 березня 2023 р. чергову зустріч з президентом Міжнародної ради архівів Джозі Кірпс, на якій було обговорено, як захистити від втрат українські архіви, національну пам'ять України, які сьогодні перебувають під загрозою внаслідок війни росії проти України (*Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим...*, 2022).

Щодо музейних установ, то слід зауважити наявність помітних проблем, тому що якогось єдиного чіткого алгоритму дій на випадок гострої фази війни, незважаючи на те, що Україна має гіркий досвід від 2014 р., на жаль, державою розроблено не було, хоча заради справедливості все ж слід зауважити, що певна підготовча робота, зокрема, тренінги з працівниками музейних установ, проводилися. Не всі музейні заклади виявилися готовими діяти оперативно у надзвичайних умовах війни. Коли музейники говорять про евакуацію та збереження своїх колекцій, це може означати, як вивезення об'єктів за кордон чи в іншу область, так і переміщення їх із вітрини у підвал, або і те й інше водночас (*Білаш, 2022*).

Інколи – це порятунок окремих музейних артефактів від вивезення окупантами або знищення внаслідок авіа- та ракетних ударів, звичайно здійснювані в умовах окупації працівниками музейних закладів на власний страх і ризик. Прикладом, скажімо, може слугувати історія, коли музейна фахівчиня з Ізюму Харківської області (міста, у якому з перших днів війни точилися запеклі бої і яке піддавалося численним авіаударам ворога) перед евакуацією сховала найціннішу музейну пам'ятку Ізюмського краєзнавчого музею – Напрестольне Євангеліє у срібному з позолотою окладі (у стилі українського бароко) 1707 р., видане гетьманом Іваном Мазепою, а потім і зуміла вивезти його на підконтрольну Україні територію – до Кропивницького (*Замінили книгу...*, 2022). Наразі ця цінна пам'ятка стародруку реставрується вітчизняними фахівцями.

Багато зроблено в цій царині волонтерами, громадськими об'єднаннями та за допомогою міжнародних партнерів. Наприклад, спеціальні комітети захисту української культурної спадщини

створені у Польщі та Німеччині. Велику допомогу здійснюють хорватські колеги, які мають власний гіркий, але одночасно й цінний досвід порятунку своїх культурних пам'яток в умовах війни.

2. Дотримання норм міжнародного гуманітарного права щодо збереження об'єктів культурної спадщини під час ведення бойових дій.

Україна безумовно дотримується норм міжнародного гуманітарного права щодо об'єктів культурної спадщини, зокрема, Гаазької конвенції 1954 р., згідно з якою руйнування таких об'єктів – це військовий злочин. Ще 2020 р. для військовослужбовців ЗС України презентували посібник-пам'ятку з охорони культурних цінностей «Археологічні пам'ятки і війна». Ці методичні рекомендації в доступній формі запитань та відповідей орієнтують військових у ситуації, коли в районі бойових дій виникає загроза знищення археологічної спадщини. Даються поради, що робити у таких випадках (*Археологічні пам'ятки і війна...*, 2020).

3. Цілеспрямована дерусифікація, дерадянізація та деімперіалізація історичного і культурного простору, яка об'єктивно викликана діями держави-агресора.

Фактично цей процес триває протягом усього періоду після проголошення української державної незалежності. Але наразі він суттєво динамізувався.

Процесові дерусифікації / деімперіалізації / дерадянізації історичного та культурного простору держава, очевидно, прагне надати певної системності й раціональності, запобігти надмірному домінуванню емоційних чинників. З цією метою у червні 2022 р. при МКІП створено Експертну раду з питань декомунізації та дерусифікації. Вона покликана напрацьовувати рекомендації та узагальнювати практики щодо очищення громадського простору від монументів та інших об'єктів, які традиційно закріплювали в Україні російські пропагандистські наративи. До складу Ради увійшли представники громадськості, експерти та фахівці з різних галузей (*Створено Експертну раду МКІП ...*, 2022).

Вагомим зрушенням у цьому плані є підписаний Президентом України В. Зеленським 21 квітня 2023 р. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Відповідно до цього закону

російська імперська політика визнається злочинною та засуджується, пропаганда цієї політики та її символіки забороняється. Після набуття чинності Закону органи самоврядування і військової адміністрації повинні за пів року звільнити публічний простір від символів руського міра: демонтувати пам'ятники й пам'ятні знаки, перейменувати вулиці та інші об'єкти. Цінні пам'ятки будуть перенесені до музеїв (*Президент...*, 2023).

Процес дерусифікації / дерадянзації поширився й на бібліотечні установи, бо у фондах українських книгозбірень накопичилося чимало літератури, яка з погляду сьогодення має очевидно антиукраїнський зміст. У травні 2022 р. МКІП зробило рекомендації щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією рф проти України. Згідно з ними передбачено вилучення частини старих бібліотечних фондів пропагандистського змісту, оскільки їхнє подальше зберігання у бібліотечних установах «є неприпустимим з точки зору інформаційної безпеки нашої країни та впливу на суспільну свідомість громадян» (*Мінкультури...*, 2022).

До речі, сама робота з актуалізації бібліотечних фондів у контексті російсько-українського ментального протистояння може й має популяризуватися і належно роз'яснюватися серед широких кіл української громадськості самими бібліотекарями. Прекрасний приклад тут пропонує вже згадувана вище та двічі евакуйована з 2014 р. Луганська обласна бібліотека. Заклад запровадив власний ютуб-канал Good Library, на якому, зокрема, кілька роликів присвячені саме проблемі оновлення бібліотечних фондів та вилученню з них застарілих книг (між ними й тих, які зазначені у відповідних рекомендаціях МКІП). На наш погляд, це надзвичайно вдала спроба, яка допомагає спростувати низку міфів навколо самого процесу актуалізації бібліотечних фондів, а також підважити усталені стереотипи щодо абсолютної унікальності чи безумовної першорядності російської класичної літератури та її творців (*Бібліотекар(ка) шарить...*, 2022).

4. Прискорення темпів створення цифрового фонду користування.

Протягом двох останніх років перед повномасштабною війною темпи інформатизації архівної галузі зросли кардинально, за свідченням очільника Укрдержархіву, у 500 разів. Оцифрування архівної документальної спадщини забезпечує реалізацію цілої низки важливих завдань, що змінюють парадигму функціонування

архівної системи країни. Насамперед, це забезпечення відкритості архівів та удоступнення архівних документів для широких кіл споживачів ретроспективної документної інформації. Але в умовах війни особливого значення набуває також завдання створення страхового фонду документів.

З останніх досягнень у цій сфері запуск 11 травня 2022 р. онлайн-проєкту єдиної інформаційної системи архівної галузі України у форматі Міжархівного пошукового порталу за назвою «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів», створеного вітчизняним флагманом інформатизації архівної галузі в Україні – компанією «Архівні інформаційні системи» на платформі ARCHIUM, який у перспективі може інтегрувати всі оцифровані колекції. Кінцева мета проєкту – фонди всіх центральних та обласних архівів онлайн з можливістю повнотекстового пошуку. Спочатку до нього було включено три центральні державні архіви – ЦДАВОУ, ЦДАГОУ, ЦДАМЛМ. Згодом доєдналися також ЦДІАК України, Держархів Львівської області (*Презентація онлайн-проєкту...*, 2022), Державний архів Полтавської області.

Доступ до цих документів вільний і безкоштовний для всіх відвідувачів онлайн-ресурсу. Проєкт представляє описи фондів та анотації до них, які переведені в машиночитаний формат (набрані або розпізнані), деякі картотеки тощо, а також близько 4 млн повнотекстових сканкопій архівних документів. У планах – долучення до проєкту всіх центральних та обласних архівів. Це дозволить представити сотні мільйонів архівних одиниць зберігання, а це мільярди документів НАФ України. Під час війни такий підхід є гарантією збереження архівної інформації в оцифрованому форматі. Адже «війна – це величезні ризики не тільки для життя людей, а й для збереження культурної спадщини, у т. ч. архівів» (*Доступ до архівів*, 2023). Варто зауважити, що компанія «Архівні інформаційні системи» є наразі єдиною в Україні, яка професійно і системно працює в галузі масового оцифрування архівних та бібліотечних колекцій протягом майже двох десятиліть, а також впроваджує інформаційні технології у цих галузях. Станом на початок квітня 2024 р. з нею співпрацюють 74 архівні та бібліотечні заклади, серед яких центральні та обласні державні архіви, провідні бібліотеки в Україні, а також українські наукові інституції США та Європи – власники архівних колекцій.

Державна архівна служба України також активно використовує міжнародні інституції у захисті національних інтересів. З її ініціативи Міжнародна рада архівів припинила членство всіх представників рф та Білорусі в її установах. Тож будь-яка співпраця з ними неможлива доти, доки не буде підписана мирна угода на умовах, які відповідають інтересам законного уряду України.

А задля реалізації завдань оцифрування архівних документів поглиблено співпрацю з багатьма міжнародними партнерами, наприклад, з корпорацією FamilySearch International (США), робота з якою розпочалась ще відповідно до укладеного 2 червня 2020 р. Меморандуму про співробітництво. Відтоді договори про співпрацю з корпорацією укладено чотирма центральними державними архівами та 12 державними архівами областей (*Консультація ...*, 2023).

Війна актуалізувала й питання створення Національної електронної бібліотеки України, зреалізувати яку, на жаль, наша держава за попередні 30 років так і не спромоглася. 14 лютого 2023 р. відбулася координаційна зустріч представників ВГО Українська бібліотечна асоціація, Міністерства культури та інформаційної політики України, Державної архівної служби України, національних, державних, університетських і публічних бібліотек, національних музеїв та архівів, на якій було оголошено про початок проєкту створення Національної електронної бібліотеки України (НЕБУ) за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА (*Початок проєкту...*, 2023).

5. Резервне зберігання оцифрованих документних ресурсів у хмарних сховищах міжнародних партнерів.

Крім проблем діджиталізації, існує також проблема надійного зберігання вже оцифрованих даних. Тому Укрдержархів в умовах війни продовжує комунікацію з іноземними партнерами про досягнення домовленостей щодо забезпечення резервного зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах таких партнерів. Так уже 25 березня 2022 р. відбулося підписання Угоди про тимчасову передачу між Укрдержархівом та Національним архівом Сполученого Королівства Великобританії (*Перша Угода...*, 2022).

Метою угоди є забезпечення зберігання у хмарних сховищах даних резервних копій цифрових матеріалів державних архівних установ України на випадок можливої їх втрати через війну рф проти України. Хмарне сховище створюється для українських

державних архівних установ британськими колегами на безоплатній основі на окремому сервері, достатнього розміру для зберігання цифрового контенту та можливості незалежного копіювання такого контенту всіма державними архівними установами України.

З подібною ініціативою, спрямованою на архівістів, бібліотекарів, науковців з України, які потребують безпечного місця для збереження наукових/дослідницьких даних (архівні колекції, польові дослідження, записи усної історії тощо), виступив навесні 2022 р. і U-ART Альбертського університету (Канада) (*Пасіковська-Шнасс, 2022*). Проект щодо збереження культурної спадщини в цифровому форматі «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online – SUCHO) згуртував понад 1300 бібліотекарів, архівістів, дослідників та програмістів, щоб ідентифікувати та архівувати об'єкти, цифровий контент і дані в установах культурної спадщини України, які є під загрозою. Лише за місяць було архівовано понад 2600 сайтів українських музеїв, бібліотек, віртуальних турів, фотодокументів з відкритого доступу. Головний ідеолог вебархіву, мешканець Відня Себастьян Майсторович – боснієць за походженням, який знає з досвіду власної родини, як у війні безслідно зникає культура.

Інформацію тримають у вигляді резервних копій, обсяг яких уже перевищує 10 терабайтів. Копії зберезуться у хмарних сховищах Гарвардського українського інституту та Університету Альберти, навіть якщо українські сервери будуть знищені фізично чи стануть об'єктом хакерських атак.

Останнє може видаватися гіперболою (яким хакерам потрібні бібліотечні сайти?), але 16 березня 2022 р. уже зафіксували перший з початку війни випадок віртуального знищення культурного архіву. Йдеться про архів Folk-Ukraine, що містив велике зібрання народних пісень України. Після хакерської атаки із сайту зник весь контент (*Білаш К., 2022*).

6. Запровадження ініціативного фондоутворення у документно-інформаційних установах.

Наразі здійснюються не лише заходи з урятування цінних у духовному, культурно-історичному сенсі, матеріальних, а серед них і багатющих документних колекцій на відповідних територіях, а й **розпочата робота, спрямована на якнайширше документування фактів, подій, пов'язаних з російською агресією.**

Причому саме документно-інформаційні установи йдуть в авангарді цієї роботи. Зокрема у регіонах, де немає активних

бойових дій, архіви отримали доручення Державної архівної служби України першочергово запровадити ініціативне фондоутворення, безпосередньо закликали громадян до збереження у будь-якій формі (відомості, фото, спогади, відео, електронні файли) інформації, що відображає «боротьбу українського народу проти російського вторгнення». Очільник Укрдержархіву Анатолій Хромов 11 квітня 2022 р. наголосив: «Наша позиція зберегти не тільки офіціоз, не тільки документи державних органів, а щоб наші нащадки отримали доступ до всього різноманіття життя, яке задокументовано в архівах» (*Порятунок архівів ...*, 2022).

Так у травні 2022 р. на постійне зберігання до Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (наразі архів уже має нову назву після об'єднання його з Центральним державним електронним архівом України – Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів України) надійшов документальний відеофільм «Маріуполь. Хроніки пекла», створений 2022 р. режисеркою Єлизаветою Татаріною та ТОВ «ТТБ СТУДІО». Фільм розповідає про життя у Маріуполі під час облоги міста путінськими окупантами з перших днів російсько-української війни і до початку квітня 2022 р. Основу стрічки склали розповіді людей, яким вдалось вижити у пеклі війни і вирватися з міста (*Маріуполь. Хроніки пекла...*, 2022).

Ініціативним фондуванням наразі активно займаються також музейні установи, накопичуючи й навіть експонуючи артефакти цієї війни. Наприклад, у Національному музеї історії України у Другій світовій війні відкрилася виставка артефактів російської військової агресії – «Україна. Розп'яття». Вона була презентована до Дня пам'яті та примирення у травні 2022 р., який у період активної фази війни набув нових сенсів та символів (*У Національному музеї історії України ...*, 2022).

Подібні виставки відбуваються також у місцевих та регіональних музеях. Так до річниці масштабного вторгнення в Полтаві презентували виставку «Україна переможе», яку створили і розмістили в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. На виставці представлені елементи тактичного спорядження військових, нарукавні знаки полтавців, що служать у Збройних силах України, продукція Укрпошти на військову тематику, тематичні марки та конверти, що ілюструють перші події широкомасштабного вторгнення: «Українська мрія», «Русській воєнний корабель...!», «Гадяцьке сафарі» тощо (*У Полтаві ...*, 2023).

Процес ініціативного фондоутворення торкнувся й бібліотечних установ. Уже на шостий день війни – 1 березня 2022 р. із закликом збирати документи про війну на своїх комп'ютерах або на хмарних сервісах, що був адресований бібліотечним закладам, звернулася ВГО Українська бібліотечна асоціація, представники якої відзначили, що саме ці документи мають стати першою колекцією в майбутній Національній цифровій бібліотеці. Менше ніж за два місяці після цього, 22 квітня 2022 р., УБА ініціювала акумулювання цих матеріалів на спільному сервері, що мало стати підґрунтям формування загального архіву документів, за однаковими правилами, щоб надалі легше було працювати з цими документами, коли, власне, буде створюватися колекція в Національній цифровій бібліотеці (Кравченко С., Горчинська В., 2022: 2). І лише протягом 2022 р. бібліотекам вдалося архівувати понад 6 тис. документів про російсько-українську війну (Спільне архівування документів ..., 2022).

Також ВГО УБА підтримала ініціативу МКІП України, Асоціації інноваційної та цифрової освіти і компанії «TotoniS» із запуску міжнародної платформи #МояВійна (www.mywar.in.ua), з допомогою якої кожен українець може описати свою історію як свідок, викласти реальні факти та особисті переживання, з якими зможуть ознайомитися громадяни різних країн світу. УБА закликала бібліотекарів стати активними модераторами наповнення цієї платформи. Додатково було ініційовано збирання саме «бібліотечних» історій в рамках проекту «Молоді бібліотекарі: історії воєнного часу», організованого спільно із публічними бібліотеками Львова (Гранчак, 2022: 3).

Отже, консцієнтальна війна – це синтез соціального, інформаційно-психологічного й культурно-духовного впливу, безпосередньої військової агресії та інших дій, що вживаються задля насаджування/відстоювання протилежних за сутністю моделей цивілізаційного розвитку. Ця боротьба не може бути не пов'язана з конструктами історичної пам'яті, особливо коли мова йде про протистояння імперської моделі та моделі демократичної незалежної держави, що сягають своїми витокami відповідного тривалого історичного минулого. У цьому консцієнтальному протистоянні глибинних сенсів, як бачимо, документно-інформаційним установам справді належить значуща роль. Україна наразі гідно тримає оборону в ньому, і не маємо жодного сумніву, що перемога буде за нами.

Використані посилання

«Археологічні пам'ятки і війна»: для військовослужбовців ЗСУ презентували посібник з охорони культурних цінностей. (2020). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/14/arheologichni-pamyatky-i-vijna-dlya-vijskovosluzhbovcziv-zsu-prezentuvaly-posibnyk-z-ohorony-kulturnyh-czinnostej/>

Бібліотекар(ка) шарить – Списуємо книжки? (2022) URL: https://www.youtube.com/watch?v=2LueT8lgTJ8&t=3s&ab_channel=GoodLibrary;

Білаш К. (2022). Музейна евакуація: що пішло не так? URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzejna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html

Білаш К. (2022). Від архітектури до віртуальних архівів: як Україна захищає культурні цінності. URL: https://lb.ua/culture/2022/04/01/511860_vid_arhitekturi_virtualnih.html

Близько 10 бібліотек Харківщини знищені внаслідок війни, 219 опинились в окупації (2022). URL: <https://suspinne.media/266068-blizko-10-bibliotek-harkivsini-zniseni-vnaslidok-vijni-215-perebuvaut-v-okupacii/>

В окупованому Маріуполі інвентаризують бібліотеки – вишукуватимуть вияви «екстремізму» (2022). URL: <http://www.golos.com.ua/article/360567>

Голубева А. (2022). Війна і пам'ятники: в Україні зносять Пушкіна, а на окупованих територіях повертають Леніна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61921265>

Гранчак Т. (2022). 100 днів війни або невтрачена весна Української бібліотечної асоціації. *Бібліотека Бюлетень Української бібліотечної асоціації*. № 1-2. С. 2-3.

Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Павліченко О. О., Філь Г. О. (2020). *Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія*. Київ. 252 с.

Доступ до архівів (2023). URL: <https://fb.watch/jV5C0sJibL>

Замінили книгу на схожу, щоб не помітили. Музейниця з Харківщини врятувала від окупантів 300-річне Євангеліє (2022). URL: <https://suspinne.media/324604-zamynili-knigu-na-shozu-sob-ne-pomitili-rosiani-muzejnica-z-harkivsini-vratuvala-vid-okupantiv-300-ricne-evangelie/>

Інтерв'ю з Анатолієм Хромовим, головою Укрдержархіву (2022). URL: <https://par.in.ua/en/information/publications/85>

Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Чобіт І. Р. (2022). *Інформаційне протистояння: роль та практика діяльності бібліотек, архівів і музеїв (за досвідом російсько-української війни): монографія*. Київ: Видавництво Ліра-К. 260 с.

Окупанти воюють з книгами: з бібліотек Мелітополя вилучили всю українську літературу (2022). URL: <https://df.news/2022/09/20/okupanty-voiuut-z-knyhamy-z-bibliotek-melitopolia-vyluchly-vsiu-ukrainsku-literaturu/>

Консультація з американською компанією з оцифрування культурної спадщини Digital Transitions. (2023). URL: <http://surl.li/fjbvlf>

Кравченко С., Горчинська В. (2022). Щорічна конференція ВГО Українська бібліотечна асоціація «Українська бібліотечна асоціація – стійкість для майбутнього». *Бібліотека Бюлетень Української бібліотечної асоціації*. № 4. С. 2.

Крадучи мистецтво України, росіяни атакують і її ідентичність – New York Times (2023). URL: <https://mefodiy.org.ua/kraduchy-mystecztvo-ukrayiny-rosiyanu-atakuyut-i-yiyi-identychnist-new-york-times/>

Маріуполь. Хроніки пекла (2022). URL: https://www.youtube.com/watch?v=s3hs4fbIWNQ&ab_channel=24

Мінкультури розробило рекомендації щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією Росії проти України. (2022). URL: <https://interfax.com.ua/news/general/834306.html>

Окупанти знищили архів В'ячеслава Чорновола в Бучі. URL: <https://chytomo.com/okupanty-znyshchyly-arkhiv-v-iacheslava-chornovola-u-buchi/>

Пасіковська-Шнасс М. (2022). Війна Росії проти культурної спадщини України. Стислий огляд. Дослідницька служба Європейського парламенту. Квітень 2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf

Перша Угода про резервне зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах іноземних партнерів (2022). URL: <http://surl.li/cqbnq>

Порятунок архівів і початок створення архівних фондів, присвячених війні. (2022). URL: <https://archives.gov.ua/ua/2022/04/12/>

Початок проекту створення Національної електронної бібліотеки України за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА (2023). URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5078-pochatok-proiektu-stvorennia-natsionalnoi-elektronnoi-biblioteki-ukrainy-za-pidtrymky-unesko-ta-ifla>

Презентація онлайн-проекту «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів» (2023) URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3476031-prezentacia-onlajnproektu-edine-vikno-dostupu-do-cifrovih-resursiv-ukrainskih-arhiviv.html>

Президент підписав закон про заборону імперської пропаганди рф та російських географічних назв (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3699107-prezident-pidpisav-zakon-pro-zaboronu-imperskoi-propagandi-rf-i-dekolonizaciu-toponimii-v-ukraini.html>

Росіяни вивезли з музеїв Маріуполя оригінал картини Айвазовського та інші цінні експонати. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/27/248430/>

Рощина О. (2022). Російська банда цілеспрямовано краде «скіфське золото» в Україні – ЗМІ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/12/7352047/>

Спільне архівування документів про Війну в Україні 2022 року (2022). URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5007-spilne-arkhivuvannia-dokumentiv-pro-viinu-v-ukraini-2022-roku>

Створено Експертну раду МКІП з питань декомунізації та дерусифікації. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7262.html>

Украдене щастя: як росія краде нашу культурну спадщину (2022). URL: <https://vogue.ua/ua/article/culture/art/ukradene-shchastya-yak-rosiya-krade-nashu-kulturnu-spadshchinu.html>

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні відкрилась виставка про реалії війни в Україні. (2022). URL: <https://mkip.gov.ua/news/7121.html>

У Полтаві презентують виставку «Україна переможе» (2023). URL: <https://www.0532.ua/news/3549876/u-poltavi-prezentuut-vistavku-ukraina-peremoze>

Щокань Г. (2022). Російські окупанти розграбували Херсонський художній музей. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/11/4/251156/>

Що привласнила Росія (2022). URL: <https://ukrainer.net/rosia-pryvlasnyla/>
Schofield B. (3 березня 2022) Russia-Ukraine war: How Maria Prymachenko's art was saved from Putin's troops. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-how-maria-prymachenkos-art-was-saved-from-putins-troops-jf9mlk9xk>

Куцька О. М.

<https://orcid.org/0000-0002-5595-2995>

DOI: 10.33402/obv.2024-242-268

Розділ 15. ШИРОКОМАСШТАБНА РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ (2022 – 2023 рр.): СЕРІОЗНО ПРО КУРЙОЗНЕ

The article analyzes certain facts of the Russian-Ukrainian war, which caused humorous comments among a wide range of the Ukrainian population. An attempt is made to explain these cases from the point of logic, rationality and prudence. In particular, it is noted that hand-made elements of modernization of military equipment (for example, self-made protective cope cages) are the result of adaptation to the appearance of unmanned aerial vehicles on the field, and the camouflage of aircraft with improvised means (for example, car tires) is caused by the lack of a sufficient number of shelters facilities for them. Placing anti-aircraft defenses on non-typical elevations (houses, pedestals) is caused by the desire to increase their range. The use of morally outdated weapons and equipment during battles is caused by the lack of modern samples and the presence of them in large quantities in warehouses. The desire of the civilian population of Ukraine to help their armed forces in the fight against the enemy and, at the same time, the carelessness of the Russian troops on foreign territory caused the repeated abduction or confiscation of Russian equipment and weapons. Evacuation of captured equipment using the national economy –has formed a humorous «tractor» type of troops. It was determined that the Russian troops were quite poorly prepared in the matter of topographic support - they used outdated maps. In this regard, they wandered in the area. Their disorientation was reinforced by measures to dismantle and «put into effect» mocking road signs. The ill-conceitedness of the Russian strategic plan for the invasion of Ukraine led to errors in the deployment of troops (for example, the airfield in the village of Chornobayivka), which forced them to occupy unfavorable positions, where they were hit by the Ukrainian Armed Forces and suffered significant losses.

Здатність жартувати в складних ситуаціях – це один із видів зброї українців, які попри жахи війни знаходять сили та натхнення жартувати навіть на цю страшну тему. Соцмережами мало не щодня поширюються меми стосовно нових приводів для сміху, але у багатьох із таких кумедних випадків є своя логіка та пояснення. Огляд окремих із них запропоновано нижче.

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри воєнної історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О. М., 2024.

Воєнні хитрощі російських військових

Росіяни вчаться протистояти українським атакам тими засобами, які є їм доступними. Зокрема вони показали свій особливий підхід із захисту танків, приварюючи зверху над баштою решітки (відомі серед українців як «мангали», а в американському середовищі як «core cage» – «захисний каркас»).

Основним завданням цих конструкцій був захист від протитанкових ракет і боєприпасів нового покоління. Заступник директора Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння М. Самусь з цього приводу зазначив, що «свого часу наші [українські. – Авт.] бійці також наварювали довкола бронетранспортерів (БТР) сітки для захисту від ворожих ручних протитанкових гранатометів (РПГ). І в цьому був сенс, оскільки знижувався кумулятивний ефект боєприпасів». Але, на його думку, проти американських переносних протитанкових ракетних комплексів (ПТРК) FGM-148 «Javelin» («Джавелін») ця хитрість не ефективна. Військово-політичний оглядач С. Коваленко зазначив, що ПТРК «Джавелін» захоплює не башту танка як таку, а його тепловипромінювальні ділянки, насамперед моторний відсік, у другу чергу – гармату після пострілу (Коваленко, 2022). Підтримав вищезазначених експертів і розробник військових тренажерів науково-виробничого підприємства «Енергія 2000» М. Саламаха, який підкреслив: «Javelin» атакує ціль не під кутом 90 градусів зверху, а під кутом від 30 до 60 градусів. Це означає, що площу башти треба додатково перекривати ще десь на метр з випуском, причому слід врахувати висоту конструкції над баштою» (Задубінний, 2021). Згодом в одному з інтерв'ю це підтвердив танкіст армії рф капітан О. Ухачев, зазначивши, що «обвіси» [решітки. – Авт.] спочатку всі наварили на танки, а потім їх зняли. По-перше, незручно: кулемет не рухається, антена може замикатись об ґрати, внаслідок чого згорає радіостанція і зв'язок зникає. А у випадку влучання снаряда в танк і його загоряння нереально швидко залишити машину, оскільки, коли встаєш у повний зріст, упираєшся в наварену конструкцію (рис. 1) (Як «мангали»..., 2022).

Металевими ґратами росіяни захищали не лише танки. Наприклад, українські військові захопили трофей (місце не уточнюється) – 152-мм дивізійну самохідну гаубицю (САУ) 2С19 «Мста-С», яка також була «захищена» «мангалом» (рис. 2).

Рис. 1. Танк Т-62 із захисною решіткою (Як «мангали»..., 2022)

З початком широкого використання у бойових діях безпілотних літальних апаратів застосування «мангалів» від дронів-бомбардувальників цілком виправдане. Проте від дрона-камікадзе, що атакує у борт, бічні півсфери башти та проєкції корпусу, вони не рятують. Як зауважив вже згадуваний С. Коваленко: «Дрони-бомбардувальники добивають техніку зверху, коли є така можливість, а маневрені дрони-камікадзе таранять її в незахищені бічні проєкції» (Коваленко, 2022).

Рис. 2. САУ «Мста-С» з решіткою зверху (Російські військові почали..., 2022)

Враховуючи це, у вересні 2023 року росіяни презентували комплекс радіоелектронної боротьби (РЕБ) «Волнорез», який призначений для захисту бронетехніки від малогабаритних дронів. Заявлене придушення здійснювалося системою в діапазоні робочих частот 0,3 – 6 ГГц та в радіусі до 1 км. Фіксувались також випадки встановлення на російській техніці компактного засобу радіоконтролю, пеленгування і придушення РП-377ЛА «Лорандит» (рис. 3) (Коваленко, 2023).

Рис. 3. Російський ТОС-1А «Солнцеpek», оснащений антидроновими сітками та РП-377ЛА «Лорандит» (Коваленко, 2023)

Проте ці засоби антидронного захисту, на думку О. Коваленка, не є ефективними, оскільки: по-перше, встановити їх на всі танки, бойові броньовані машини, САУ, РСЗВ, автотранспорт тощо є неможливим завданням. По-друге, українські дрони все одно знищують таку техніку. Як приклад останнього – у середині грудня 2023 року Служба безпеки України (СБУ) опублікувала відео, на якому дрони Сил оборони України палять російські Т-72Б3 та Т-80БВМ із компактними комплексами РЕБ. Це стало можливим у тому числі завдяки тому, що в сучасні дрони активно інтегрується штучний інтелект, що дозволяє виконувати бойове завдання самостійно, навіть за умов повного радіоелектронного придушення (Коваленко, 2022; Коваленко, 2024).

Ще одним прикладом воєнних хитрощів росіян, з одного боку, і глузування широкого загалу спостерігачів – з іншого, стало «некласичне» розміщення засобів протиповітряної оборони (ППО) збройних сил (зс) російської федерації (рф), наприклад, на дахах будівель або своєрідних постаментях.

Зокрема, у 2022 р. комплекси «Панцир-С1» зафіксували на даху будівлі міністерства оборони (МО) російської федерації на Фрунзенській набережній; на споруді Тетеринського провулку на Таганці у Москві. Тоді ж з'являються відео про розміщення ППО за 10 км від резиденції путіна в Ново-Огарьово на Рубльово-Успенському шосе, за 2 км від бізнес-аеродрому «Остаф'єво», в Новій Москві, в районі Тимірязівської сільськогосподарської академії, в парку Лосиний острів тощо (рис. 4) (Абішев, 2023).

Рис. 4. Фотографія комплексу «Панцир-С1», розміщеного на даху будівлі міністерства оборони росії (Абішев, 2023)

Тут варто наголосити, що з середини 50-х років ХХ століття довкола Москви існувало кільце позицій протиракетної оборони і не одне, які захищали столицю тогочасного Радянського Союзу. Сили оборони України змінили характер загроз для російської столиці – це, перш за все, безпілотні літальні апарати (БПЛА), які летять на малій висоті. Розташовуючи таким чином техніку, росіяни, по-перше, утворюють своєрідне кільце засобів низьковисотної ППО, мають власні радіолокатори, не потребують зовнішнього цілевказування (хоча вони отримують його від централизованної системи протиповітряної оборони). По-друге, якщо підняти на 10 метрів (наприклад, на постамент) комплекси «Панцир-С1» і «Тор», то дальність їх дії зростає, радіогоризонт збільшується з 30 до 42 км (Новіков, 2023).

Український військовий експерт Р. Світан з цього приводу зазначив, що «чим вище стоїть локатор, тим далі він «бачить» і тим раніше може зафіксувати повітряну ціль, зокрема, безпілотник, який рухається на невеликій висоті. Відповідно система ППО зможе раніше відреагувати та знищити ціль» (Грабовська, 2023). З військової точки зору, це правильна, грамотна дія. Але водночас ці системи стають дуже помітними для ракет типу AGM-88 HARM. Як показали нещодавні події, зенітно-ракетний комплекс «Панцир-С1» на даху будівлі міноборони рф у Москві не зміг збити український безпілотник, хоча був розташований менш ніж за 300 м від місця удару («Панцир» на даху..., 2023). Р. Світан наголосив, що «на заваді роботи протиповітряної оборони, що розташована на даху будівель, стануть перешкоди від забудови, які створюватимуть «пелену» на локаторі» (Грабовська, 2023). Для захисту від сучасних протирадіолокаційних ракет, ефективніше зенітно-ракетні комплекси (ЗРК) розташовувати якнайдалі від лінії бойових дій, куди ракети типу HARM не дістануть. Тому росіяни окремі свої ЗРК типу «Панцир-С1» піднімають їх на своєрідні постаменти (рис. 5) (Грабовська, 2023).

Рис. 5. ППО «Панцир-С1», розташований на постаменті у Підмоскві (Новіков, 2023)

Росіяни вигадали ще один прийом для підняття своїх ЗРК над поверхнею – побудова (складання з окремих елементів) спеціальних веж. На думку вже згадуваного Р. Світана, металеві вежі забезпечують висоту підйому систем «Панцир-С1» до 50 м і таким чином збільшують дальність їх роботи майже до 60 км. Водночас експерт наголосив, що це марна робота, оскільки дальність радіолокатора цього зенітно-ракетного комплексу «не працює так далеко – вони все одно не бачать цілі» (Новіков, 2023).

«Креативним» підходом до захисту льотної техніки відзначились і представники військово-повітряних сил (ВПС) військово-космічних сил росії. Зокрема здивували застосовані ними варіанти захисту літаків на аеродромах.

Тут варто зазначити, що укриття та ангари для літаків є досить рідкісним явищем для російської авіації, більше практикується зберігання техніки під відкритим небом (*Росіяни обвішують...*, 2023). Як зауважив С. Коваленко: «Це демонстрація деградації російської авіації в питаннях забезпечення її засобами захисту, від найпростіших засобів ураження. Відсутність концепції постійних і тимчасових укриттів, ще з часів СРСР, призвела до неможливості захистити авіацію... Радянська авіація не мала надійних систем укриття з однієї причини – Радянський Союз завжди був упевнений у своїй безпеці та відсутності загрози ведення бойових дій на його території» (*Музиченко, 2023*).

В умовах сучасної війни незахищена техніка стає доволі легкою ціллю, особливо для диверсійних груп та безпілотників, що спонукає особовий склад аеродромів до кустарних підходів з метою їх укриття і приховування. Перший із них – це обкладання літаків автомобільними шинами. Вперше подібна практика була помічена на супутникових знімках аеродромів стратегічної авіації у глибокому тилу росії у серпні 2023 р. (рис. 6).

Рис. 6. Супутниковий знімок російського стратегічного бомбардувальника Ту-95МС на авіабазі у м. Енгельс Саратовської області (*Росіяни обвішують...*, 2023)

Саме тоді відбулись успішні атаки на російські аеродроми українських диверсійних груп у Новгородській та Псковській областях. Обидві операції проводились із залученням легких квадрокоптерів з малою бойовою частиною. Військові аеродроми були неодноразово атаковані дронами, що застосовували дистанційний підрив для ураження зверху літаків готовими уламками. Така тактика дозволяє уникнути перешкод у вигляді натягнутих сіток та капонірів. Для прикладу, таким чином 27 серпня 2023 року було уражено ворожу тактичну авіацію на аеродромі «Халино» (розташований за 7 км на схід від центру міста Курськ) (*Росіяни обвішують..., 2023*).

Згодом почали з'являтися фотографії з подібним захистом і російської тактичної авіації, наприклад фронтового бомбардувальника Су-34 (місце розміщення невідоме). На знімку видно шини на крилах, хвостовому оперенні та на центроплані, а також на бортовому авіаційному комплексі РЕБ «Хібіни» на закінцівках крила (рис. 7) (*У РФ почали обкладати..., 2023*).

Спочатку це було помилково прийнято за специфічний камуфляж через погану якість фотографій (*Росіяни обвішують..., 2023*). Як зазначав С. Коваленко, шини спотворюють контури літака (*Музиченко, 2023*). Проте це дає лише візуальний ефект. Бо на думку спеціаліста з компанії «One Way Aerospace», що спеціалізується на виробництві дронів, Франциско Серра-Мартінса: «Це може зменшити теплову помітність стратегічних авіаційних засобів, розміщених на злітних майданчиках, але вони все одно будуть помітні під інфрачервоними камерами (*Носальський, 2023*). Супутниковий знімок із супутника «Sentinel» авіабази «Енгельс» доводить, що у радіолокаційному спектрі чудово видно як самі літаки, так і технічні конструкції на пероні. Крім того, гума також має свою температуру й доволі добре відображається у тепловізорі. Щодо можливості за рахунок цього змінити тепловізійну сигнатуру цілі, то можливість ввести в оману головку самонаведення, побудовану на цьому принципі, є доволі нереальною. Інакше такі ракети, як «Storm Shadow» / SCALP EG (франко-британська авіаційна крилата ракета класу «повітря-земля») чи AGM-84H/K SLAM-ER (крилата ракета повітряного базування з високою точністю наведення) вводилися б в оману маскувальними сітками чи просто склом (*У РФ почали обкладати..., 2023*).

Рис. 7. Російський всепогодний, двомісний винищувач-бомбардувальник «Су-34» на невідомому аеродромі (У РФ почали обкладати..., 2023)

Згодом експерти коментували накривання автопокришками літаків прагненням росіян вберегти вартісну авіацію від атак безпілотників та ударних дронів. Ймовірно, передбачалось, що гума має зупинити малі уламки або ж бойову частину без детонації (*Росіяни обвішують...*, 2023; *Носальський*, 2023). Як зазначає С. Коваленко: «Якщо ми говоримо про об'єкт із функцією підриву в повітрі, до зіткнення з ціллю і з розсіюванням осколкових елементів, то частково – так. Частину осколків на себе візьмуть шини, зберігши більшу площу літака неушкодженою. У разі дрона-камікадзе, який безпосередньо таранить ціль, шини на літаках – це взагалі безглуздий захист. Але якщо БПЛА скидає гранату, тоді вона скотиться поверхнею літака і детонує на землі. Зі свого боку шини допоможуть зафіксувати гранату на поверхні...», – підкреслює С. Коваленко (*Музиченко*, 2023).

Проте в умовах застосування Силами оборони України далекобійної зброї при захисті з автомобільних покришок існує великий ризик зворотного ефекту, адже вони лише додадуть «вогню» у випадку чергової атаки на російський аеродром зі стратегічними бомбардувальниками, обліпленими шинами (*У РФ «винайшли»...*, 2023).

Поява численних фото в Інтернеті, що підтверджують на російських літаках такий вид захисту, очевидно говорить про доволі широке його застосування. Це призводить до іншої проблеми: обслуговуючий персонал аеродрому щоразу буде вимушений «демонтувати» покриття перед тим, як літак виконуватиме тренувальний чи бойовий виліт. А це збільшує час підготовки до вильоту (*У РФ «винайшли»...*, 2023; *У РФ почали обкладати...*, 2023). Крім того, російські літаки можуть атакувати диверсійно-розвідувальні групи з простими запальними сумішами (наприклад, «коктейлями Молотова»), тим самим створивши серйозну пожежу з усіма наслідками.

Ще одне ноу-хау російських ВПС щодо введення українських військових в оману – це малювання літаків на аеродромах (в реальних розмірах та конфігураціях). На деяких із таких графічних зображень навіть були розміщені шини за зразком того, про що зазначалось вище (рис. 8) (*На кого це розраховано...*, 2023).

Фальш-літаками виявилися стратегічні бомбардувальники Ту-95 та Ту-160 на аеродромі «Енгельс-2», 4 одиниці МіГ-31 на аеродромі Бельбек (*Гірник*, 2023). На летовищі в Єйську, де базуються російські винищувачі-бомбардувальники Су-34, Су-30, Су-35 та МіГ-29, не лише нанесли силуети літаків, але з часом їх вдосконалювали: у червні намалювали силуети білою фарбою, а у липні доповнили їх блакитним кольором, який додав зображенням об'єму (рис. 9) (*Росіяни малюють...*, 2023).

В експертному середовищі коментували так коментували ці дії: росіяни, найімовірніше, намагаються створити хибні цілі, які буде важко розпізнати на супутникових знімках з поганою роздільною здатністю (*Росіяни малюють...*, 2023; *Гірник*, 2023), або намагаються ускладнити підрахунок та втрати російських цілей (*Квасневська*, 2024). Тим більш, що подібна практика фіксувалась саме на авіабазах, розміщених відносно близько до лінії фронту (*Квасневська*, 2024; *Одінцова*, 2024).

Розглядалась версія про використання намальованих літаків як приманки. Для прикладу, рф на сьогодні не має можливості виготовляти стратегічні бомбардувальники Ту-95МС, тому наявні на озброєнні літаки цього типу необхідно захищати від ураження. Такі хибні цілі можуть бути корисні за умов нічного удару по аеродрому в умовах поганої видимості. До того ж фарба має властивість

відбивати чи поглинати інфрачервоне випромінювання, що ускладнить виявлення приманки (На кого це розраховано..., 2023).

Рис. 8. Російські аеродроми, на яких були помічені намальовані літаки (Квасневська, 2024; Одінцова, 2024)

Рис. 9. Зображення стратегічних бомбардувальників Ту-95МС на авіабазі в місті Енгельс Саратовської області рф (Росіяни продовжують малювати..., 2023)

Проте такий спосіб введення в оману є доволі сумнівним щодо ефективності. Адже намальовані літаки не мають тіні, об'єму та деталізації й тому швидко розпізнають як хибні цілі за допомогою супутників оптичної розвідки та дронів з телевізійним каналом зв'язку (*Квасневська, 2024; Росіяни продовжують малювати..., 2023*). Авіаексперт, провідний науковий співробітник Державного музею авіації В. Романенко, зазначив, що на супутниковому знімку складно відрізнити справжній літак від намальованого, але це не єдине джерело інформації про російські літаки: «Не будемо забувати про наших союзників, які тримають над Чорним морем літаки з радіолокаційними станціями бічного огляду. Вони чітко розрізняють...» (*Одінцова, 2024*).

Використання російською армією морально застарілої техніки

Колишній секретар Ради національної безпеки і оборони України О. Данілов наголосив, що росія вичерпує запаси озброєння, які накопичувала десятиліттями. За його словами, розрахунки кремля передбачали бліцкриг, а не бліцутилізацію. На користь України зіграла й корупція у зс рф (*Петренко, 2023*). Звісно, про повне вичерпування запасів озброєння і військової техніки говорити не можна, але окремі факти таки підтверджують доволі скрутну ситуацію в армії рф.

Наприклад 22 березня 2022 року в тимчасово окупованих Олешках Херсонської області зробили цікаве фото. На знімку зображений солдат рф, поруч з яким стоїть вантажний моторолер. У ньому знаходиться кулемет «Максим», винайдений ще в ХІХ столітті. Цю зброю використовували в колоніальних війнах, Англо-бурській війні та Першій світовій. Тобто кулемет активно застосовували понад сто років тому. Останній акт застосування «Максима» армією СРСР відзначений у 1969 році під час прикордонного конфлікту з КНР на острові Даманський (рис. 10) (*Він хоч стріляє..., 2022*).

У квітні 2022 року у мережі Інтернет з'явилися фотографії окупанта (імовірно, з 1-го армійського корпусу «ДНР»), який був озброєний радянським пістолетом-кулеметом Шпагіна ППШ, розробленим у 1940/1941 роках. А вже у липні 2023 р. на одному з відео з бойовиками «ЛНР» ті розпаковують законсервовані ППШ-41.

Крім цього, у руках сепаратистів помітили пістолет-кулемет Судаєва, або ж ППС-43, під той самий 7,62 x 25-мм патрон (*Зброя Першої та Другої...*, 2024). Російські окупанти використовували також старий 12,7-мм станковий кулемет Дегтярьова–Шпагіна зразка 1938 року (*Лазур*, 2023).

Рис. 10. Фото підтвердження використання російською армією станкового кулемета «Максим» (*Він хоч стріляє...*, 2022)

Як бачимо, у росіян збереглася велика кількість ППШ і ППС, якими цілком можна озброювати загони проросійських сепаратистів, найманців, в'язнів чи мобілізованих. Крім того, у росіян є можливість виробляти 7,62 x 25-мм набої. Отже, можна припустити, що їх використання було не поодиноким випадком, а вони стали штатним озброєнням окремих підрозділів / угруповань.

Наприклад, на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей російська влада озброювала призовників у зс рф гвинтівками Мосіна 1944 випуску (*Рогальська*, 2022). Ця магазинна гвинтівка була взята на озброєння ще Російською імперією в 1891 році і активно використовувалася на початку ХХ століття. Кількість «Мосінок» на російських складах могла сягати мільйонів (рис. 11) (*Зброя Першої та Другої...*, 2024).

Рис. 11. Гвинтівка Мосіна (трофей 3-ї Окремої Штурмової бригади ЗС України, липень 2023 року) (Українські воїни..., 2023)

З'явилась на лінії фронту й морально застаріла бронетанкова техніка. За окремими повідомленнями, росіяни почали завозити на фронт танки Т-54, Т-55, транспортери МТ-ЛБ з корабельними зенітками часів Другої світової війни, використовувати старі зенітки С-60 зразка 1950-х років. Перші відомості про можливу появу на фронтах російсько-української війни танків, вироблених у середині ХХ століття, з'явилися у березні 2023 р. У мережі Інтернет були розповсюджені фотографії ешелону з Т-54 (прийняті на озброєння у першій половині 40-х років ХХ ст.), Т-55 (на озброєнні з 1958 р.), який перевозив техніку у прифронтіві райони з 1295-ї Центральної бази резерву та зберігання танків (м. Арсенєв, Приморський край, рф). Згодом їх застосування відзначали в боях у Донецькій та Запорізькій областях (рис. 12) (Козацький, 2023).

На полі бою російська армія використовувала танки старих модифікацій для ведення вогню із закритих вогневих позицій (як самохідні артилерійські установки); як засіб безпосередньої вогневої підтримки піхоти і танків (штурмові гармати); як бронетанкова техніка для вуличних боїв; як танк-камікадзе; як приманку (для спонукання українських військ задарма витратити боєприпаси або для виманювання наших військових до залишених, але зовні непошкоджених машин); пропагандистський інструмент для укріплення

бойового духу російських солдатів (наявність значної кількості бронетехніки дає хибну уяву про потужність сил і засобів, які підтримують бойові дії піхоти) (Куцька & Сідор, 2023: 18-19).

Рис. 12. Підбитий Силами оборони України російський танк Т-55, літо 2023 року (Бійці ЗСУ вперше..., 2023)

Задля справедливості варто наголосити, що гвинтівки Мосіна використовували й українські бійці (На Одещині..., 2022). Зазначимо, що станом на 2011 рік в Україні зберігалось близько 180 000 гвинтівок зразка 1891 та 1930 років і близько 2 500 карабінів зразка 1944 року. Також були помічені в українських військових під час бойових дій на Київщині пістолети-кулемети Шпагіна. За різними оцінками, на початок війни на складах перебувало близько 300 000 ППШ-41. Відомо, що станом на 2011 р. на українських складах налічувалось від 10 до 20 тисяч одиниць пістолетів-кулеметів «Томпсон» (розроблених у Сполучених Штатах у 1920-х роках). Вони, так само як і ППШ, використовувалися майже з самого початку повномасштабної російсько-української війни (з квітня 2022 року). Відмічено поодинокі випадки використання українськими бійцями німецьких 9 x 19-мм пістолетів-кулеметів «MP-40». Сили оборони України мають на озброєнні кулемет Дегтярьова піхотний, який використовується з 1928 року. У Збройних силах України на зберіганні їх було близько 120 000 та 19 000 модернізованих версій цієї зброї. На складах Міністерства оборони на початку XXI століття було

близько 40 кулеметів РП-46, який почав експлуатуватися у 1946 році. Частина з них використовувалася у зоні Антитерористичної операції (АТО) (наприклад, батальйоном «Дніпро-1»), а дуже обмежена кількість – під час повномасштабної російсько-української війни. Найстарішим кулеметом у Силах оборони України є 7,62 x 54-мм кулемет «Максим» (на озброєнні з 1910 року). Після початку повномасштабної російсько-української війни на полі бою він з'явився майже одразу. Варто зазначити, що певна кількість цих кулеметів була розконсервована ще під час проведення АТО. Щоправда, українські модернізовані варіанти кулемета отримали голографічні прицільні засоби, а з деяких зняли водяне охолодження. Станом на 2011 рік відомо, що на складах Міністерства оборони України зберігалось 35 000 кулеметів «Максим» зразків 1910 та 1930 років (*Зброя Першої та Другої...*, 2024).

Вищезазначене є свідченням того, що морально застаріла зброя може бути актуальною й у сьогоdnішній час. Проте це свідчить, скоріш, про дефіцит сучасних зразків стрілецької зброї та боєприпасів до неї, ніж про її ефективність в умовах війни ХХІ століття.

Тракторні війська

Тракторні війська – меметичний підвид Збройних сил України, що народився під час вторгнення російських військ у 2022 році. Головні завдання їх особового складу – відбирання у ворога військової техніки у максимально цілому стані для швидкого поповнення бойового складу Збройних Сил України. 27 лютого у засобах масової інформації (ЗМІ) з'явилося перше повідомлення про те, що роми за допомогою трактора поцупили у російських військових легкий броньований багатоцільовий тягач МТ-ЛБ, які ті необачно залишили на узбіччі дороги. Вперше такий випадок відбувся у Приазов'ї, на Запоріжжі. Одна з колон російської техніки, яка з 24 лютого постійно рухалася на Маріуполь, залишила тягач на так званому Коларівському перехресті (близько 20 км від Приморська по трасі М14) (*Ще трохи спогадів...*, 2023). Цей сміливий вчинок поклав початок масштабному челенджу по всій Україні, коли небайдуже цивільне населення почало із засідок атакувати колони техніки збройних сил рф. Для прикладу, у селі Червона Долина Миколаївської

області селяни об'єдналися та відстежували ворога. З озброєння у них були лише мисливські рушниці. Але їм вдалося захопити в полон чотирьох російських військових та відібрати у них бронев автомобіль ГАЗ-2330 «Тигр» (*Захопили в полон...*, 2023). Своєю чергою, полтавські мисливці переслідували війська противника, що відступав, брали полонених і «трофеїли» їхню зброю та техніку. За повідомленням Полтавської військової адміністрації, станом на середину березня 2022 року вони відібрали в окупантів близько 10 одиниць танків, які передали Силам оборони України (*Шиян*, 2022). Такий самий випадок стався на Сумщині: члени тамтешньої територіальної оборони відібрали у російської армії зенітно-ракетний комплекс «Тор-М2» (*Атака тракторної бригади...*, 2022). А біля селища Слатине на Харківщині тероборонівці захопили танк (*Як українці...*, 2022). Подібний випадок стався й у Києві в перші дні російського вторгнення. Там місцеві молодики в Оболонському районі столиці, коли біля них зупинився російський БТР, а один із військових виліз із машини спитати дорогу, побили членів екіпажу. Бронетранспортер згодом був переданий ЗСУ (*Шварц*, 2022). Також на початку березня 2022 року в соцмедійному застосунку «ТікТок» поширювалось відео (місце події не зазначалось), на якому троє чоловіків на мотоциклі з коляскою викрали міномет російської армії (*Бойко*, 2022).

Таких випадків протягом двох років війни було ще чимало: росіяни техніку або залишали при відступі у зв'язку з її пошкодженням, або вона застрягала на зораних полях чи в лісах тощо. Згодом небайдуже населення за допомогою різноманітних тягачів (здебільшого тракторів) відвозили її у схованки і передавали на потреби української армії. Це стало можливим завдяки сміливості цивільного населення України перед обличчям невідвортної загрози, через безтурботність військовослужбовців збройних сил росії, які під впливом власної пропаганди вважали, що їх будуть радо зустрічати в українських населених пунктах, та у зв'язку з відсутністю у рф достатньої кількості підрозділів для евакуації поламаної техніки.

Що цікаво, Національне агентство з питань запобігання корупції у березні 2022 року надало роз'яснення: «декларувати захоплені російські танки та іншу техніку не потрібно, адже їх вартість не перевищує 100 прожиткових мінімумів» (*Як українці...*, 2022). Крім того, такі дії заохочувались з боку українських військових та

адміністрацій областей. Для прикладу, міський голова Чернігова встановив винагороди за відібрану у противника техніку: за БТР – 150 тис. грн, БМП – 200 тис. грн, за танк – 250 тис. грн (*Роми крадуть танки...*, 2022).

*Рис. 13. Інсталяція з соломи у селі Яжомбково (Польща).
Фото Р. Муняк (*Stomiany ciagnik...*, 2022)*

Пізніше челендж з тракторними військами підтримали поляки, які вирішили висловити свою солідарність з українцями, сконструювавши наприкінці серпня 2022 року, у дні святкування жнив, у селі Яжомбково (поблизу міста Гнезно Великопольського воєводства) солом'яну інсталяцію у вигляді трактора, який тягне на буксирі російський танк (рис. 13) (*Stomiany ciagnik...*, 2022).

Дезорієнтація противника на чужій території

Забезпеченість військ сучасними топографічними картами та орієнтування на місцевості – важливі елементи планування і ведення бойових дій. Проте саме їхня відсутність у певних випадках стала перешкодою для російської армії у просуванні територією України в перші дні широкомасштабної фази російсько-української війни.

Так «цінний» документ було знайдено у районі вокзалу міста Тростянець Охтирського району Сумської області – шматок топографічної карти, що охоплює Воронежську, Липецьку і Тамбовську

області рф. Цікава ця мапа тим, що на ній використана система координат, розроблена ще 1942 року, а стан місцевості датовано 1990-м (Лісничук, 2022). Подібні речі повідомляє і Центр протидії дезінформації: були випадки, коли на панелях приладів збитих Збройними силами України російських винищувачів-бомбардувальників Су-34 були виявлені приклеєні GPS-приймачі та паперові карти України 1980-х років (Захарченко, 2022). Тобто російські як наземні, так і повітряні сили користувались картами 30 – 40-річної давності (рис. 14).

Рис. 14. Фрагмент мапи, знайденої у Тростянці (Лісничук, 2022)

З точки зору фактів дезорієнтування противника на території України, цікавими є спогади посадовця Чернігівської обласної військової адміністрації А. Подорвана: «Окупанти шукали дорогу на Чернігів через село Жовтневе, яке вже кілька років зветься Покровське. Коли росіяни зайшли до цього населеного пункту і почали питати у мешканців про його назву, люди різного віку відповідали по-різному. Це дало хоча б кілька годин «виграшу» підрозділам Сил Оборони України під час наступу російських військ, коли останні блукали дорогами і не могли зрозуміти, де вони знаходяться». А. Подорван також зазначив, що у російських військових карти були 70 – 80-х років ХХ століття (Лютій, 2022).

До прикладів введення українцями противника в оману на незнайомій місцевості можна також віднести дорожні знаки, які

розставляли здебільшого на великих дорогах, трасах та автомагістралях нашої країни (рис. 15).

Рис. 15. Один із дорожніх знаків, встановлених для дезорієнтації противника (Бойко, 2022)

За словами представника Департаменту патрульної поліції О. Білошицького, це було зроблено «в рамках заходів з підготовки до оборони» (Бойко, 2022). Тут слід зрозуміти, що крім глузливого ефекту, вони мали на меті заплутати противника. З цією ж метою дорожні знаки з напрямками руху до міст і сіл знімали, зафарбовували, а нерідко демонтували адресні таблиці з назвами вулиць населених пунктів. Ще в лютому 2022 року радник міністра внутрішніх справ А. Геращенко звернувся до громадян України: «Аби спантеличити та дезорієнтувати ворога, який незаконно пересувається дорогами України, закликаємо громадян до наступної ініціативи – познімати таблички з номерами і назвами вулиць/міст/сіл у своїх регіонах!» (У МВС просять.., 2022).

Феномен Чорнобаївки

Легендарна Чорнобаївка – населений пункт у Херсонській області. Зранку 24 лютого 2022 року росіяни завдали удару по паливних складах у цьому селищі, а вже в перші дні вторгнення захопили місцевий аеродром. Уперше на цьому летовищі позиції росіян були розгромлені 27 лютого 2022 року. Утім невдовзі після удару українських «Байрактарів» росіяни розмістили на тому ж місці нові вертольоти. 7 березня там же українці знищили близько

30 вертольотів. 16 березня стало відомо про знищення ще семи бойових вертольотів російської армії у Чорнобаївці. 18 березня українські військові знищили там командний пункт 8-ї загально-військової армії південного військового округу рф. Внаслідок удару тоді загинув командувач цього об'єднання (*Місце, де командування РФ...*, 2022). Станом на 28 березня Збройні сили України 12 разів громили окупантів у Чорнобаївці, а загалом Сили оборони України завдали 26 ударів по російських військах у цьому населеному пункті (*Капнік*, 2023). Таким чином, це село стало легендою і водночас курйозом цієї війни (рис. 16).

Рис. 16. Карикатура до подій у Чорнобаївці українського художника В. Голуба (Бальчос, 2023)

Аеродром Чорнобаївка знаходиться найближче до окупованого Криму. У вересні 2021 року це летовище було зачинено на реконструкцію, яка завершилась упродовж року. Тоді провели оновлення злітної смуги та збільшили її довжину з 2500 до 2600 м та ширину з 42 до 45 м. Це було зроблено з метою створити умови для приймання великих повітряних суден (*Де знаходиться Чорнобаївка...*, 2022).

У стратегічному плані Чорнобаївка – це вхідні двері з Автономної Республіки Крим не лише в Херсонську область, а й на південь України. Вона розташована у 10 км від міста Херсон, біля якого знаходиться міжнародний херсонський аеропорт. Отже, контроль над нею давав стратегічну та тактичну перевагу в разі нападу на Миколаїв (рис. 17).

Рис. 17. Мапа з позначенням місця розташування селища Чорнобаївка (Чорнобаївка. Чому аеродром..., 2022)

Вкрай важливе значення саме чорнобаївського аеродрому проявилось вже після захоплення росіянами Херсона та зі спробами розвинути наступ на Миколаїв, і далі – на Одесу. Миколаїв від анексованого Криму, що став основним плацдармом російської армії на півдні України, відділяє велика водна перепона – річка Дніпро. Через неї треба не лише переправити війська, а й налагодити їхнє регулярне постачання.

Військовий оглядач К. Данильченко зазначив: «Причина, чому війська рф так відчайдушно намагаються всидіти у Чорнобаївці, досить проста – «пляшкове горло» Антонівського мосту та переправи у місті Нова Каховка. Обидві вони перебувають у радіусі обстрілу наших «Смерчів» та «Ураганів». Це робить скупчення сил і ресурсів біля цих переправ вразливою цілью. Тому аеродром підскоку [мається на увазі чорнобаївське летовище. – Авт.] – додатковий спосіб жити плацдарм на правому березі Дніпра. У Криму біля перешийка [Перекопський перешийок. – Авт.] є бази, біля яких розвантажуються потяги, а потім вертольотами все це претяється в Чорнобаївку» (Чорнобаївка. Чому аеродром..., 2022). До цієї ж думки схилився і завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили Ю. Котляр: «Аеродром в Чорнобаївці розглядався росіянами як більш надійний спосіб підтримки їхніх підрозділів на іншому березі Дніпра, ніж мости в Антонівці та Новій Каховці. Крім того, кращого місця для розміщення військової техніки, ніж аеродром,

для окупантів не існував» (*Завідувач кафедри...*, 2022). Чому саме обрано росіянами аеродром, пояснив і тодішній радник голови Офісу Президента України О. Арестович: «Вони там накопичують вертолітне угруповання. А гелікоптер тільки в кіно може сідати, де хоче. Потрібна вертолітна топографічна прив'язка та аеродромне забезпечення, тому вони змушені обирати аеродром. Вони грають у «п'ятнашки», намагаються пересуватися, щоб не стояти в одному місці, але не можуть його не використовувати» (*Розгром ворога...*, 2022).

Тобто Чорнобаївський аеродром – це стратегічно важливий об'єкт, утримання якого було суттєвим для окупантів, який вони не могли ані повністю залишити, ані втримати. Звідси і такі втрати техніки та живої сили й божевілля з постійним поверненням туди.

Що цікаво, у російських офіційних зведеннях про цей населений пункт повідомлень небагато: наприкінці лютого 2022 року вони повідомили, що взяли Чорнобаївку «під контроль», а в середині березня заявили, що контролюють всю Херсонську область. Деталей щодо втрат саме на аеродромі не наводили (*Чорнобаївка. Чому аеродром...*, 2022).

11 листопада 2022 року Сили оборони України звільнили село Чорнобаївка від російських військ, проте воно продовжує потерпати від ударів, але вже з боку зс рф.

Вищенаведені відомості яскраво демонструють, що у кожного, на перший погляд, нелогічного, абсурдного чи кумедного факту застосування сил і засобів на фронті є переконливе та резонне пояснення. Не слід недооцінювати противника, не варто й самим нехтувати військовою кмітливістю! Винахідливість, розсудливість та хитрість стали важливими ознаками багатогранності сучасної російсько-української війни.

Використані посилання

Абішев І. (2023) У Москві на дахах в центрі встановлюють ППО. Що вони можуть збити? *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64350540>

Атака тракторної бригади: селяни відібрали у рашистів черговий танк, відео (2022). *Апостроф*. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-03-02/ataka-traktornoj-brigadyi-selyane-uvolokli-u-rashistov-ocherednoy-tank-video/261142>

Бальчос А. (2023). Мільйони людей у світі без слів зрозуміли, куди має йти воєнний злочинець путін – карикатурист Віктор Голуб. *АрміяInform*.

URL: <https://armyinform.com.ua/2023/07/13/miljony-lyudej-u-sviti-bez-sliv-zrozumily-kudy-maye-jty-voyennyj-zlochynecz-putin-karykaturyst-viktor-golub/>

Бійці ЗСУ вперше підбили рашистський Т-55 з «мангалом» (2023). *Defence Express*. URL: https://defence-ua.com/news/bijtsi_zsu_vpershe_pidbili_rashistskij_t_55_z_mangalom_foto-12436.html

Бойко І. (2022). В Україні почали встановлювати дорожні знаки, демонтовані на початку війни. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/viyna-v-ukrajini-v-ukrajini-pochali-vstanovlyuvati-dorozhni-znaki-demontovani-na-pochatku-viyni-novini-ukrajina-11780373.html>

Бойко І. (2022). У мережі опублікували відео, як троє чоловіків на мотоциклі викрали ворожий міномет. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/u-merezhi-opublikovali-video-yak-troye-cholovikiv-na-motocikli-vikrali-vorozhiy-minomet-novini-ukrajini-11729350.html>

Він хоч стріляє? На озброєнні російських окупантів помітили кулемет «Максим» (2022). *Аностроф*. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-03-22/on-hot-strelyaet-na-vooruzhenii-rossijskih-okkupantov-zameili-pulemet-maksim-foto/263506>

Грабовська В. (2023). Не працює в міській забудові: навіщо росіяни поставили локатори на постаменти. *24 канал*. URL: https://24tv.ua/rosiyi-posilyuyut-sistemi-ppo-navishho-voni-stavilyat-lokatori_n2386810

Гірник К. (2023). Намальовані літаки з'явилися ще на одному російському аеродромі. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/namalovani-litaki-z-yavilisya-shche-na-odnomu-rosijskomu-aerodromi-foto-12437766.html>

Де знаходиться Чорнобаївка та чому вона стала прокляттям російських військ (2022). *Ніжин. Сіті*. URL: <https://nizhyn.city/articles/202084/de-znahoditsya-chornobayvka-ta-chomu-vona-stala-proklyattyam-rosijskih-vijsk>

Завідувач кафедри історії ЧНУ імені Петра Могили Юрій Котляр презентує історичний огляд «Чорнобаївка: історія, міфологія, легендарна сучасність» (2022). *Сайт Чорноморського національного університету імені Петра Могили*. URL: <https://chmnu.edu.ua/zaviduvach-kafedri-istoriyi-chnu-imeni-petra-mogili-yurij-kotlyar-prezentuye-istorichnij-oglyad-chornobayvka-istoriya-mifologiya-legendarna-suchasnist/>

Задубінний А. (2021). Протиджавелінні козирки, або Навіщо на російські танки наварюють решітки. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/25/protidzhavelinni-kozyrky/>

Захарченко Ю. (2022). Використовують карти 80-х років: спростовано фейки про технічні можливості армії рф. *Факти*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220513-vykorystovuyut-karty-80-h-rokiv-sprostovano-fejky-pro-tehnichni-mozhlyvosti-armiyi-rf/>

Захопили в полон та вкрали танк: в Червоній Долині селяни здолали ворога (2023). *Подроботи*. URL: <https://podrobnosti.ua/2471186-v-chervonij-dolin-seljani-obdnalisja-proti-voroga-jak-meshkants-zahopili-v-polon-rashistv-ta-vkrali-tank.html>

Зброя Першої та Другої світових воєн на полях російсько-української війни (2024). *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/zbroya-pershoyi-ta-drugoyi-svitovyh-voyen-na-polyah-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny/>

Капнік О. (2023). У ЗСУ порахували, скільки разів розбивали росіян у легендарній Чорнобаївці (відео). *Телевізійна служба новин*. URL: <https://tsn.ua/ato/u-zsu-porahovali-skilki-raziv-rozбивали-rosiyan-u-chornobayivci-video-2239090.html>

Квасневська Д. (2024). Прийшла весна – з'явилися «проліски»: на аеродромі «Енгельс-2» знову з'явилися намальовані Ту. *24 канал*. URL: https://24tv.ua/aerodromi-engels-2-pislya-snigu-zyavilis-namalovani-litaki_n2519659

Коваленко О. (2023). Російська ТОС-1А «Солнцепек» та антидроновий захист. *Інформаційний спротив*. URL: <https://sprotyv.info/analitica/rosijska-tos-1a-solnczepak-ta-antidronovij-zahist/>

Коваленко С. (2022). Нові/старі російські танки: про що свідчить розконсервація Т-62. *GreenPost media*. URL: <https://greenpost.ua/news/novi-stari-rosijski-tanky-pro-shho-svidchyt-rozkonservatsiya-t-62-i45707>

Коваленко С. (2024). Російський комплекс РЕБ «Волнорыз» показав низьку ефективність у протидії дронам. *Інформаційний спротив*. URL: <https://sprotyv.info/analitica/rosijskij-kompleks-reb-volnoрыз-pokazav-nizku-efektivnist-u-protidi%D1%97-dronam/>

Козацький С. (2023). Т-54 і Т-55: що це за танки і як Росія може їх застосувати проти України. *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/t-54-i-t-55-shho-tse-za-tanky-i-yak-rosiya-mozhe-yih-zastosuvaty-proty-ukrayiny/>

Куцька О., Сідор Р. (2023). Використання російськими військами танків старої модифікації (досвід російсько-української війни): *Збірник тез доповідей науково-практичної конференції «Застосування сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності (за досвідом забезпечення національної безпеки складовими сектору безпеки і оборони у ході російсько-української війни)*. Львів: НАСВ. 2023. С. 18-19.

Лазур Н. (2023). Діди у Російській імперії воювали: на захопленій позиції наші військові виявили гвинтівку Мосіна. *24 канал*. URL: https://24tv.ua/okupanti-priyshli-voyuvaty-gvintivkoynu-mosina-nashi-viyskovi_n2345586

Лісничук М. (2022). На Сумщині знайшли карту окупантів із системою координат часів Другої світової війни. *Oboz.ua*. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr-nasumschini-znajshli-kartu-okupantiv-iz-sistemoyu-koordinat-chasiv-drugoi-svitovoi-vijni-foto.htm>

Лютий К. (2022). Як декомунізована назва українського села зламала плани окупантів на Чернігівщині: шукали Жовтневе. *Oboz.ua*. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/yak-dekomunizovana-nazva-ukrainskogo-sela-zlamala-plani-okupantiv-na-chernigivschini-shukali-zhovtneve.htm>

Місце, де командування рф показало свою бездарність: Зеленський впевнений, що Чорнобаївка увійде в історію (2022). *Телевізійна служба новин*. URL: <https://tsn.ua/ato/misce-de-komanduvannya-rf-pokazalo-svoyu-bezdarnist-zelenskiy-vpevneniy-scho-chornobayivka-uviyde-v-istoriyu-voyen-2014246.html>

Музиченко О. (2023). Навіщо росіяни прикривають свої літаки шинами: несподіваний висновок експерта. *Телевізійна служба новин*. URL: <https://tsn.ua/ato/navischo-rosiyani-prikrivayut-svoyi-litaki-shinami-nespodivaniy-visnovok-eksperta-2406673.html>

На кого це розраховано: у рф почали малювати літаки на аеродромах (2023). *Економічні новини*. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_abroad-ukr/full/0110-na-kogo-ce-rozrahovano-u-rf-pochali-malyuvati-litaki-na-aerodromax-foto

На Одещині військових вчать використанню гвинтівки Мосіна (2022). *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-odeshhyini-vijskovyh-vchat-vykorystannyu-gvintivky-mosina/>

Новіков П. (2023). Це не жарт, але смішно. Навіщо російським Торам і Панцирам пандуси, а літакам – шини – «креативність» у ППО рф пояснює

авіаексперт. *The New Voice of Ukraine*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiya-kreativit-z-ppo-panciri-na-pandusah-shini-na-litakah-aviaekspert-novini-ukrajini-50351861.html>

Носальський І. (2023). Експерти оцінили ефективність ноу-хау РФ щодо захисту авіації шинами, CNN. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/eksperti-otsinili-efektivnist-nou-hau-rf-1693932699.html>

Одінцова А. (2024). Авіаексперт пояснив, навіщо росіяни малюють літаки на своїх аеродромах. *New Voice*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/navishchorosiyani-malyuyut-litaki-na-aviabazah-ekspert-50389713.html>

«Панцир» на даху будівлі міноборони РФ не зміг збити дрон. (2023). *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3739945-pancir-na-dahu-budivli-minoboroni-rf-ne-zmig-zbiti-dron-zmi.html>

Петренко Р. (2023). Росія вичерпує підготовлені запаси озброєння – Данілов. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/11/7392985/>

Рогальська Н. (2022). На окупованій Луганщині «мобілізованим» видають застарілу зброю: гвинтівки Мосіна й радянські каски. *СмонКор*. URL: <https://www.storcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-na-okupovaniy-luganschini-mobilizovanim-vidayut-zastarilu-zbroyu-gvintivki-mosina-j-radyanski-kaski-03-05-2022.html>

Розгром ворога восьмий раз поспіль: Арестович пояснив феномен Чорнобаївки (2022). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/22/novyna/suspilstvo/rozghrom-voroaha-vosmyj-raz-pospil-arestovych-poyasnyv-fenomen-chornobayivky>

Роми крадуть танки, а домогосподарки банками збивають дрони. Як українці під час війни рятуються гумором (2022). *Еспресо.Захід*. URL: <https://zahid.espreso.tv/dvazhni-viyni-romi-kradut-tanki-a-domogospodarki-bankami-zbivayut-droni>

Російські військові почали встановлювати «мангали» на дахи САУ «Мста-С». (2022). *Фокус*. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/529313-rossiyskie-voennye-nachali-ustanavlivat-mangaly-na-kryshi-sau-msta-s>

Росіяни обвішують тактичну авіацію покришками (2023). *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyanu-obvishuyut-taktychnu-aviatsiyu-pokryshkamy/>

Росіяни продовжують малювати літаки на аеродромах (2023). *Military*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyanu-prodovzhuuyut-malyuvaty-litaky-na-aerodromah/>

Українські воїни показали, чим воюють окупанти: гвинтівками часів Першої Світової (2023). *Військовий кур'єр*. URL: <https://mil.co.ua/ukrayinski-voyny-pokazaly-chym-vouyut-okupanty-gvintivkamy-chasiv-pershoyi-svitovoyi-video/>

У МВС просять українців знімати таблички з назвами міст та вулиць (2022). *Канал 24*. URL: https://24tv.ua/mvs-prosyat-ukrayintsiv-znimati-tablichki-nazvami-mist-vulits_n1880486

У РФ «вінайшли» новий захист для своїх Ту-95: коли до жартів про «Контакт» на літаках вже не так й далеко (2023). *Defence Express*. URL: https://defence-ua.com/news/u_rf_vinajshli_novij_zahist_dlja_svojih_tu_95_koli_do_zhartiv_pro_kontakt_na_litakah_vzhe_ne_tak_j_daleko-12731.html

У РФ почали обкладати шинами й тактичну авіацію, на що розраховує ворог (2023). *Defence Express*. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/u_rf_pochali_obkladati_shinami_j_taktichnu_aviatsiju_na_scho_rozrahovuje_vorog-12783.html

Чорнобаївка. Чому аеродром під Херсоном такий важливий для росіян і став легендою (2022). *BBC News Ukrainian*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60860327>

Шварц К. (2022). У росіян в Києві «віджали» БТР: Жданов розкрив подробиці феєричної історії. *VHIAH*. URL: <https://www.unian.ua/war/u-kiyevi-u-rosiyan-vidzhali-btr-zhdanov-rozkriv-podrobici-istoriji-video-novini-kiyeva-12006423.html>

Шиян О. (2022). Полтавські мисливці забрали в росіян десять танків і передали їх ЗСУ. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/poltavski_mislivtsi_zabrali_v_rosiyan_desyat_tankiv_i_peredali_yih_zsu_n1538846

Ще трохи спогадів та сучасної історії (2023). *Бердянськ online* +. URL: <https://t.me/s/brdnews?q=%D0%BC%D1%82%D0%BB%D0%B1>

Як «мангали» на танках РФ перетворили їх на братські могили без зв'язку та чого бояться рашистські танкісти – «епічне» інтерв'ю. (2022). *Defense Express*. URL: https://defence-ua.com/minds_and_ideas/kudi_podilis_mangali_z_tankiv_rf_ta_chogo_bojatsja_rashiski_tankisti-7498.html

Як українці захоплюють російську військову техніку? (2022). *Хмарочос*. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/03/03/yak-ukrayinczi-zahoplyuyut-rosijsku-vijskovu-tehniku-video/>

Słomiany ciągnik holuje słomiany czołg. Nietypowa instalacja dożynkowa pod Gnieznem (2022). *Radio Poznan*. URL: <https://radiopoznan.fm/informacje/pozostale/gospodarze-spod-gniezna-pamietaja-o-ciezkiej-i-niebezpiecznej-w-czasie-wojny-pracy-ukrainskich-rolnikow>

Наукове видання

ОБОРОННІ ВІЙНИ: ПОЛЬЩА 1939 – УКРАЇНА 2022-2023

Монографія

Відповідальний редактор А. Харук

Редактор *Н. Хмелюк*

Коректор *О. Мінеєва*

Комп'ютерний набір і верстка: *А. Харук, Г. Бабухіна*

Підписано до друку 25.11.2024 р.

Формат 61×86/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк.

Ум. друк. арк. 16,88

Обл.-вид. арк. 15,5

Тираж 300 прим.

Замовлення № 63

Виконавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.